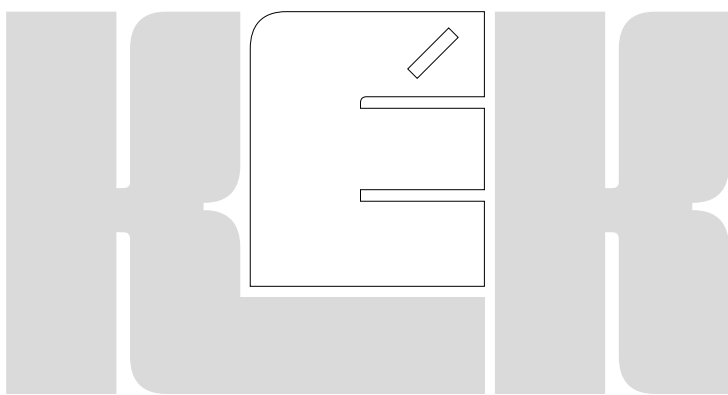


Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

(Újra)felfedezések és megértések



Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat



Támogatók: Magyar Kultúráért Alapítvány, Petőfi Kulturális Ügynökség

Számunk összeállítása Tibori Tímea és [A. Gergely András](#) munkája.

Számunk képanyagához köszönettel használtuk a Fortepan gyűjteményét.

A címlapon a Fortepan/Album083-ból Szent István körút, Vígszínház (Magyar Néphadsereg Színháza) fényképe látható.

Főszerkesztő: Tibori Tímea

Főszerkesztő-helyettes: [A. Gergely András](#)

A szerkesztőbizottság tagjai: [A. Gergely András](#), Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Artilla PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, [Szabó Ildikó DSc](#), Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

Tempora mutantur et nos mutamur in illis DOI 10.35402/kek.2023.4.1	5
Koncz Gábor: <i>A küldetés tisztelete – a KéK ünnepi köszöntése</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.2	7
(ÚJRA)FELFEDEZÉSEK	
Vitányi Iván: <i>A kulturális fejlődés stratégiája</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.3	11
P. Szűcs Júlia: <i>A helyzet rossz, de nem hibátlan</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.4	19
Hankiss Elemér: <i>És velem mi lesz Uram?</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.5	21
Csepeli György: <i>Szabad-e értéket választani kultúrában?</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.6	25
Gyáni Gábor: <i>Az egyesített főváros</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.7	29
Losonczy Ágnes: <i>Az idők ideje</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.8	31
A. Gergely András: <i>Idő és tér</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.9	33
MEGÉRTÉSEK	
Kovács Éva: <i>Falusi szomszédságok – közösség-reprodukciós eljárások</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.10	37
Szabó Miklós: <i>A Népi Társaságok - kulturális antropológiai megközelítés</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.11	45
Prazsák Gergő: <i>Marginális csoportok értékrendszerei</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.12	53
T. Kiss Tamás: <i>„Virágozzék minden virág!”</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.13	59
Sólyom Olga: <i>Az én elmesélt történetem</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.14	63
Szilágyi Erzsébet: <i>Gondolatok a filmes szakirodalomról</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.15	67
Katalin Tardos – Veronika Paksi: <i>Academic careers and the value of the PhD degree: an introduction to the Special Issue</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.16	71

Tibori Tímea: <i>A művészeti észlelés szociológiai elmélete</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.17	79
Bodnár Dániel – Jancsák Csaba – Kiss Dávid – Papp Hunor – Ceglédi Tímea: <i>„Olyan kutató vagyok, aki a történetekből szeret tanulni” Interjú Kozma Tamással</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.18	83
SZEMLE	
Almadi Sejla: <i>A nihilizmus kultusza – avagy szemle a nagy semmiről</i> DOI 10.35402/kek.2023.4.19	93
Szerzőink.....	103

TEMPORA MUTANTURE ET NOS MUTAMUR IN ILLIS¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.1

Pillanatok vonzásában, szorításában élve egyszerre sok és kevés mondható el egy folyóirat 50 évéről vagy 27 éves főszerkesztéséről. De valójában nem is a mennyiség, a számok, hanem a tartalom az, ami érdekes. A KéK küldetése az alapítása óta változatlan: reflektálni a kultúra és a művelődés elméleti, intézményes változásaira, a benne foglalt személyes teljesítményekre, ugyanakkor kultúratudományi megfontolásokból őrizni, rendezni és nyilvánosságra hozni egyetemes, illetve a magyar művelődésügy szempontjából értékes és érvényes nézeteket, programokat, mozgalmakat.

A tudományosság, az írás művészete Szerzőink többségének különleges képessége, így a Szerkesztőség kifejezett törekvése, hogy a referált folyóiratok elvárt minőségének megfelelően állítsa össze és tegye közzé a tanulmányokat, a műhelyeket és a szemléket. Művészetkritikák, jelentős kiállítások, hangversenyek, kulturális események szintén gyakorta szerepelnek az egyes összeállításokban.

Elismert kutatókon és művészekén túl igyekszünk megnyerni olyan fiatal Szerzőket is, akik más hangon, megközelítésből vagy új módszertannal, technikával formázzák meg a mondanivalójukat, mivel részben az eltérő álláspontok, javaslatok, viták eredményeként lesz végül egy-egy publikáció újszerű, izgalmas alkotás.

A KéK Szerkesztősége kicsit hasonlatos Kipling Magányos Macskájára, de nyitott és elfogadó az érdeemi írásokra műfaji megkötések nélkül. Elismerés és köszönet a Kiadónak, a Tördelő-képszerkesztőnek, a megjelenést segítő Szerkesztőknek, Lektoroknak, Korrektornak, a Szakmai Tanácsadóknak, a Szerzőknek és az Olvasóknak, hiszen velük és értük vállalunk közösséget.

Nincs tehát más üzenete az elmúlt ötven évnek, mint a folytatás!

Mindenkit erre kérek és biztatok őszinte érdeklődéssel:

Omnia mutantur, nihil interit.²

Tibori Timea
főszerkesztő

¹ Az idők változnak, és mi is változunk bennük. Latin közmondás.

² „Minden változik, és semmi semvész el”. (Ovidius)



*Fortepan / Plohn József
Iparcsarnok. (1900)*

A KÜLDETÉS TISZTELETE

DOI 10.35402/kek.2023.4.2

A KÉK = Kultúra és Közösség című folyóirat ünnepi köszöntése alapításának 50. évfordulóján, 2023-ban.

Rendhagyó laudációra vállalkozom, mivel magam is 50 éve formálisan és informálisan a Kultúra és Közösség szerkesztőségi tagja, szerzője vagyok. Téziseimet és álláspontomat abból a megfontolásból teszem közzé, hogy az megfelel a folyóirat alapításakor tett küldetés nyilatkozatnak, amely lényegében máig érvényes.^{1 2} Kedvenc színem a kék. ezért ha olvasom vagy hallom. hogy KÉK=Kultúra és Közösség, mindjárt áramlatokban körbevesz a szín. Erősíti a gondolkodást...

„... nem minden diplomás értelmiségi és nem minden értelmiségi diplomás. Értelmiségi az, aki tudatosan vállalt foglalkozásán, napi munkáján túlmenően, a társadalmi lét összefüggéseiben hajlandó és képes gondolkodni.

Értelmiségi az, aki felelősséget érez és vállal a szűkebb környezetén túlmenően is azért, hogy az összefüggések keresésére, meglátására másokat is segítsen; aki felelősséget érez a nagyobb közösség megmaradásáért és boldogságáért. Értelmiségi az, akinek a jövőbe vetett értelmes hite cselekvő erkölcsben nyilvánul meg. Tehát az összefüggések keresése és látása, a felelősség érzete a napi munkán túli, etikus cselekvésre ösztönzi.

Az értelmiségi sorsot vállalóknak általános feladata az átrendeződő világban az összefüggések kutatása, helyének és viszonyulásai alternatíváinak világos felmutatása. Különös feladata a gazdasági, politikai rendszerváltásban, Kelet és Nyugat határán, a nagy kultúrák és érdekek ütközőzónájában, a megmaradás stratégiájának és taktikájának kidolgozása. Specifikus feladata annak fel- és beismerése, hogy teljesen véletlen, hova születünk. Akik itt szónokolunk, lehetnének kisebbségek, mint több milliónyi magyar a Kárpát-medencében és a diaszpórában. Tehát

¹ Az idézetek Koncz Gábor: „Eléggé haragudni...” Értelmiségi felelősség és feladatok... (2017). Kultúra és Közösség. 2017. 3. 13-31. valók

² szerkesztette: Tibori Timea

feladatunk, hogy a külhoni magyarok sorsában cselekvő etikával osztozzunk, s az európai integrációban való létünk elválaszthatatlan része legyen az ő jövőnk létük is. Mert a kisebbségben, a diaszpórában élők gondolja közös sorsunk. De most az EU-ban másként felvetődő, más technikát igénylő felelősséggel.

[...]

Márai Sándor üzenete: „A társadalmi, politikai erők, melyek ma hidegtelelős indulattal rángatják és feldúlják Európát, csak következményei a szellemi emberek árulásának...” „Az igazság annyi, hogy az írók nem mondták ki a válságos pillanatban megfelelő erővel a varázsszavakat. Hogyan hangzanak-e varázsszavak, melyek egyidősek az emberi lelkiismerettel? Az első: *igazság*. Mindenben igazság, a munkában, a gyönyörben, a kielégülésben, a felelősségben, a tapasztalásban, a legkisebb részletben is. Igazság, tehát műveltség”. Aztán Márai folytatja és magyarázza: arányosság és ellenállás: „arányosnak lenni annyi, mint jogot tudni, a szó mélyen emberi értelmében, tudni miből mennyit van jogunk követelni... aztán, még egy varázsszó: *ellenállás*... nem szabad beleegyezni. Nem szabad engedni... az írók nem haragudtak többé a kellő erővel...” Javaslom az elmélyült tovább olvasást! (Márai 2000:69-70)³.

Az idézet dátuma: 1941. Az akkori, hidegtelelős indulatok világában írtakat az elmúlt hét évtizedünk reményekkel és *lidérces rugódzásokkal* teli küzdelmeire értelmezem. József Attilát Medáliák versciklusából (1928) is idéztem:

Elefánt voltam, jámbor és szegény,
húvös és bölcs vizeket ittam én,
a dombon álltam s ormányommal ott
megsímogattam a holdat, a napot,

és fölnyujtottam ajkukhoz a fát, -
a zöld cincért, a kígyót, a kovát, -
most lelkem: ember – mennyem odavan,
szörnyű fülekkel legyezem magam -

³ Márai Sándor 2000 *Kassai örjárat*. Budapest. Helikon

[...]

Tartsunk önvizsgálatot: mily fontos elfoglaltságok miatt *nem szóltunk*, s elmaradásunk örömei és szorításai elegendő magyarázatok-e? Része az önvizsgálatnak, hogy meg kell fogalmaznunk: szerintünk *mik a mai lét nagy gondjai, s mit jelent az ezekhez való értelmiségi viszony.*

Még mindig el vagyunk telve (és főleg foglalva) a fejlett szocializmusból a fejletlen kapitalizmusba való átmenet, a rendszerváltás sikereivel, de még inkább gondoljaival. Pedig ez csak része, megjelenési formája a világ átrendeződésének.

Nyugat felől, elsősorban az Egyesült Államokból zúdul ránk a fogyasztói és információs társadalom kihívása. Sok nagy, megsemmisítőnek tűnő csapás után maradtunk meg – eddig. Bármily bánatosak vagyunk olykor, mégiscsak a világtörténelem egyik legsikeresebben megmaradó kis népének tudhatjuk magunkat. Ám ez a mostani kihívás nem a személyt, az épületeket, a terményt pusztítja el, hanem *az önazonosság kultúráját, a személyiséget darabolja fel.*

A másik nagy kihívásról igen kevés szó esik... megindult a népvándorlás. Ha felidézük a régi erdélyi megállapítást, hogy „*azé az ország, aki teleszüli*”, akkor (ha merjük), prognosztizálhatjuk, hogy ez éppúgy önazonosságunk kultúráját fenyegeti.

[...]

A harmadik nagy gond, hogy ezekre és a többi közismert csapásra (környezetszennyezés, betegségek, eladósodás) nem tudunk átfogó, stratégiai cselekvési programot adni, *mert mi vagyunk az őrszázadikak.* Mert a napi átpolitizáltság átka, az mértéktelenül terjedő és pazarló hivatalosdi; a változásokban a székükhöz ragaszkodó arctalan bürokraták gyötrései felörlik alkotó erőinket.

[...]

Összefüggések, felelősség, cselekvő erkölcs. Alternatívák, megmaradás, a szétszakítottak kulturális ölelkezése. E lehetőségek szolgálata az értelmiségi hivatása.

[...]

... a kultúra tág értelmezése keretében egyrészt a mindennapi élethez kapcsolódó, abszolút gyakorlati követelményeket vázoltam. 1. Tirhuljon a szemét! 2. Tirhuljon a bürokratizmus! 3. Mosolyogjunk! 4. Ismerjük és ismertessük meg a konkrét

EU-tópiákat! 5. Koordinációt! 6. Az ifjúság: a jövő! 7. „...Te magad légy!”

Ezt követően fogalmaztam meg a nemzeti kulturális stratégia 12 fő elemét. 1. Komplex társadalmi programok és a kultúra szinergiája. 2. Az EU-integráció kulturális segítése. 3. A magyar nyelv őrzése és fejlesztése. 4. A magyar kultúra bemutatása külföldön. 5. A külföldi kultúra reprezentatív megjelenítése Magyarországon. 6. A közkultúra fejlesztése. 7. A hazai és a külhoni magyarság szerves kulturális kapcsolata. 8. Intézmény-működtetési stratégia. 9. Beruházási stratégia. 10. Tevékenységi stratégia. 11. Finanszírozás. 12. Érdemi párbeszéd.

[...]

A kultúra fogalmának *három dimenziója* van. *Tágabb értelemben* viszony-fogalom és ugyanakkor a viszonyoknak viselkedésben, életmódban, társadalmi folyamatokban, továbbá a mindezeket hordozó, kifejező, megjelenítő tárgyakban, szolgáltatásokban, szervezetekben, intézményi megjelenését jelenti. A kultúra az ember viszonya önmagához, a másik emberhez, a természethez, a tárgyi környezethez, a már kialakult és alakuló társadalmi rendszerekhez. A kultúra egyszersmind viszony a tudás termelését és közvetítését végző intézmény- és tevékenységrendszerhez.

Ez utóbbi a *szűkebb értelemben* vett kultúra szférája, tehát a tudás megőrzésének, termelésének, elosztásának és fogyasztásának szervezet- és intézményrendszere. E rendszer tevékenységei, produktumai és produkciói; mindezek közvetlen társadalmi szabályozása és folyamatai. Ebben a rendszerben beszélhetünk műveltségről, kulturáltságról, tájékozottságról, illetve oktatási, művészeti, közművelődési alrendszerekről, ágazatokról.

A kultúra fogalmának *harmadik dimenziója* az értékek, mértékek, normák, érdekek rendszere.

Ha a kultúrák találkozásáról, párbeszédéről, küzdelméről van szó, akkor mindig a három dimenziót együttesen vesszük figyelembe, ám először mindig az értékek, mértékek, normák, érdekek világról élénkül meg a vita, vagy kényszerülünk ezek megélésére.

[...]

A fentiekén kívüli, meghatározóan fontos, nagy tendenciák áttekintéséhez nagyon jó lehetőség például a *Kultúra és Közösség* folyóirat eddigi évfolyamainak áttekintése; annak vizsgálata, hogy ez a mérvadó orgánium 1974-től milyen nagyobb témakörökkel

foglalkozott. Csak néhány példát említve: a közművelődés társadalmi szerepe, munkásművelődés, ifjúsági kultúra, amatőr mozgalmak, művelődésmélet, művelődési otthonok helyzete, művelődés-gazdaságtan, kulturális tervezés, közösségek szervezése, komplex kultúrakutatás, társadalmi-kulturális változások, média, multikulturalizmus, felnőttoktatás, kulturális antropológia, vallások, információs társadalom, városiasodás stb.

[...]

Az ötvenedik születésnapon – az előzmények ismeretében – szellemi összefogást és további sikeres lapszerkesztést kívánok a Kultúra és Közösség Szerkesztőségének és Szerzőinek!



*Fortepan / Fortepan/Album083
Szent István körút, Vigaszínház. (1954)*



*Fortepan / Plohn József
A millenniumi kiállításra épített Közlekedési csarnok. (1900)*

Szerkesztőségünk olyan írásokból közöl részleteket a megjelenés időrendjében, amelyek a kultúra színe-változásáról, a módszerek sokféleségéről tanúskodnak, hatásuk, érvényességük elvitathatatlan. Szándékunk: *Vivere aude! Merj Élni!*

Fogadják az Olvasók értő figyelemmel!

Vitányi Iván

A KULTURÁLIS FEJLŐDÉS STRATÉGIÁJA¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.3

„... nemcsak az államnak van kultúrpolitikája, hanem sok (sőt mondhatni minden) társadalmi szervezetnek, közösségnek, intézménynek, egyénnek. Mindegyiknek van a kultúrával kapcsolatban valamilyen magatartása, belállítódása, attitűdje, azoknak a kulturális tevékenységeknek, termékeknek, intézményeknek a köre, amelyeket jobban, kevésbé, vagy egyáltalán nem kedvelnek, amelyeket valamilyen szempontból fontosnak, semlegesnek, vagy ártalmasnak tartanak, amelyeket megismételnek, sőt rendszeresen gyakorolnak, amelyekkel kapcsolatban *elképzeléseik, szándékaik, terveik* vannak. A tervek sorába egyaránt beletartozik, hogy csak éppen meg akarják nézni, meg akarják hallgatni, vagy el akarják olvasni, mint az, hogy folyamatosan és többszörösen kívánnak vele foglalkozni, maguk is gyakorolni akarják, és helyet biztosítanak számára az egyén, a család, a közösség, a társadalom körében.

A második mozzanat – a terv – különösen fontos: ez a kultúrpolitikai magatartás specifikuma. Amennyiben ugyanis csak a kedvelés-nemkedvelés dimenziójában vagyunk, még pusztán kulturális magatartásról beszélünk. Az attitűd az ismétlődés, a terv, az elkötelezettség dimenziójának bevezetésével vélik stratégiává, politikává.

[...]

A kultúrpolitika szerkezete és mechanizmusai

Ha nem pusztán az államnak van kulturális stratégiája, hanem más szervezeteknek, intézményeknek, közösségeknek, egyéneknek is, akkor egy adott társadalom kultúrpolitikája végül is mindezeknek a részpolitikáknak az összessége. Minémúsége és minősége attól függ, hogy milyen rész-politikákból tevődik össze, milyenek azok külön-külön és végül különösen, hogy a részek milyen viszonyban vannak, milyen struktúrát alkotnak egymással.

¹ Első megjelenés: Kultúra és Közösség. 1997.4. 9-36.

A mechanizmusok egymásba-fonódó rendszerbe fonódnak össze, amelyek egyes részei egyszerre és egyidőben érvényesülnek, egymást sokszorososan áthatják, a gyakorlatban szétválaszthatatlanok. Csak elméletileg lehet őket megkülönböztetni.

A következő mechanizmusokkal kell számolnunk:

1. Az állam és az önkormányzatok, szélesebb értelemben „*establishment*” kultúrpolitikája. Tevékenységük egyetemes igényű és egyirányú: a rendezés, a támogatás, a feltételek biztosítása.
2. Az *egyházak* kulturális magatartása és politikája. Tevékenységük specifikuma az értékek képviselete, az értékorientáció egyértelműsége.
3. A *politikai-társadalmi-világnézeti mozgalmak* és érdekképviseletek (mindenekelőtt a *pártok* és *szakszervezetek*) kulturális magatartása és politikája.
4. A *piac, a gazdasági szervezetek, vállalatok, intézmények*, a „*business*” által vezérelt kultúrpolitika.
5. A különböző *kulturális (tudományos-művészeti) szakmák* kultúrpolitikája.
6. A *civil társadalom* és szervezetei – intézményei – közösségei által képviselt kultúrpolitika.
7. A társadalom *elsőfokú közösségei és szervezetei, mindenekelőtt a családok, a primer közösségek* és a mindennapi élet szerves kulturális gyakorlata, illetve a benne megjelenített stratégia.
8. [...]

A mechanizmusok tevékenységének értékvonatkozásai

Nemcsak a kultúrpolitika alanyai különböznek azonban egymástól (tehát azok a közösségek, intézmények, amelyek stratégiát alakítanak ki és megvalósítására törekednek), hanem *tevékenységük jellege*

is. Ezt az *értékekhez való viszony* dimenziójában ábrázolhatjuk.

1. Az állam és az önkormányzatok tevékenysége holisztikus igényű és egyirányú: a rendezés, a támogatás, az anyagi-szervezeti-jogi feltételek, keretek biztosítása. Az állam (legalábbis a demokratikus állam) nem elkötelezett valamely értékrendszer mellett, de nem is lehet teljesen semleges. El kell fogadnia az értékek pluralitását, de csak bizonyos határokig szabad elfogadnia.
2. Az egyházak kulturális tevékenységének specifikuma az általuk vallott értékek egyértelmű képviselése. Az egyházak értékrendszere meghatározott, a „tűrészár” jóval kisebb, mint az állam esetében.
3. A politikai-társadalmi-világnézeti mozgalmak és érdekképviselések szintén egyértelmű értékorientációt képviselnek (hiszen éppen a választott érték szerint különböznek egymástól), de az establishmenthez való viszonyuk szerint felkészülnek és felkészítenek a feltételek meghatározására és biztosítására is.
4. A gazdasági szervezetek, vállalatok, intézmények piaci tevékenységet folytatnak, árut állítanak elő és adnak el, a kereslet és kínálat dimenziójában működnek. A kulturális értéket tehát egy másféle értéknek vetik alá (a pénznek), és a kettőt össze is kapcsolják. Egyaránt elismerik vagy elismerhetik egyik kulturális „árú” tartósan magas egyedi értékét és más kulturális árúkat egyedileg alacsony, de tömegében magas piaci értékét.
5. A kulturális (tudományos-művészeti) szakmák tevékenysége önmagában is plurális, különböző csoportokra oszlik, amelyek mindegyike meghatározott értékszerkezetet képvisel, olykor a másikkal azonosat, máskor vele ellentéteset.
6. A civil társadalom kulturális tevékenységet sem a piaci, sem a kulturális érték nem szabja meg, csak a civil társadalom saját értékeit. Ezek az együttlélés, a közösség, a mindennapi élet értékei. Az egyes közösségek értékei egymással ellentétesek is lehetnek, az egész civil társadalom értékrendszere – társadalmi körülmények által megszabott határokon belül – plurális.
7. A társadalom elsőfokú közösségei és szervezetei, mindenekelőtt a családok, a primer közösségek és a mindennapi élet szerves

kulturális gyakorlatát még inkább egyszerű „minéműségi” értékek határozzák meg. A kulturális értékek nem különülnek, nem kapnak autonómiát, hanem beleágyazódnak a mindennapi élet folyamataiba.

[...]

A kultúrpolitika tipológiája

A különböző mechanizmusok egymással való összefüggésükben hálót, struktúrát alkotnak. Eszerint állapíthatjuk meg a kultúrpolitika típusait.

A hét mechanizmus természetesen csak ideáltipikusan áll egymással egyensúlyban, valójában némelyek túlsúlyban vannak, mások visszaszorulnak, kevésbé érvényesülnek.

A *klasszikus polgári demokráciákban* a kultúrpolitika tevékenységét az jellemzi, hogy élesen elválik egymástól a kultúrhordozó polgári társadalom és a társadalom többi részének kultúrája, következésképpen a velük kapcsolatban végzett politikai tevékenységek is. Ami az elsőt, a polgári társadalmat illeti, kialakul a mechanizmusok viszonylagos egyensúlya, az állam, az egyház (egyházak), a piaci, a polgári nyilvánosság egybevágó működése. Még különösebb egyeztetésekre, tudatos kultúrpolitizálásra sem volt hozzá szükség.

A társadalom más rétegeit, a lakosság többségét kitevő parasztságot és a szaporodó munkásságot azonban nem érte el ez a kultúrpolitikai, illetve a parasztságot csak az egyház, a munkásságot többnyire az sem, ebbe a légüres térbe nyomultak be a szakszervezetek. Az irányukban követett politika – akár az állam, akár az egyház, akár a szakszervezet részéről jobbra felvilágosító jellegű. Különösen a fejlődésben viszonylag elmaradt (tehát a közép- és kelet-európai) országokra volt jellemző ez az attitűd, itt erősödött az állam szerepe. Jellemző tényt említ ezzel kapcsolatban F. A. Hayek. Noha a néptömegek elemi iskolázása először Angliában vált (megközelítően) általánossá, a kötelező elemi iskolát először mégis Poroszországban vezették be (olyan időben, amikor még korántsem volt általános szokás).

A *modern polgári demokráciák* kulturális politikájának szükségszerűen és mindinkább ki kellett terjednie az egész társadalomra. Egyrészt az állam és vele együtt az egyházak, másrészt a piac részéről. Az állam és az egyházak tevékenysége változatlanul felvilágosító jellegű, de fokozatos kiegészül a piac növekvő szerepével. Különösen azután, hogy a gazdasági válságok fenyegetésére az általános- és a gazdaságpolitikába

is fordulat következett be. John Maynard Keynes elmélete, Henry Ford gyakorlata, a nyugateurópai (különösen a svéd) szociáldemokrácia új törekvései egyaránt azt jelezték, hogy a termelésben jól képzett, biztonságban élő, stabil életmódot folytató munkásságra van szükség, fogyasztásban pedig minél több fogyasztóra. Ennek jegyében alakult ki az a kultúrpolitikai konstrukció, amelyben az állam segédletével („jóllelti állam”) egyre inkább a piac dominál. A piac – a közben bekövetkezett technikai újítások révén – olyan eszközöket talál, amelyek a kultúra tömeges terjesztésére alkalmasak. Ugyanakkor azonban ki tudja elégíteni a polgári nyilvánosság és a polgári kultúra némileg szintén növekvő táborának igényeit is. Ez ugyanabba az irányba hat, mint a politika fejlődése: a kultúra poliarchikus pluralizmusa felé.

Mindazonáltal az állam nem tétlen ezekben a folyamatokban sem: biztosítani kell a feltételeket. És ezt megteszi azokban az országokban is, ahol látványosan nincs kultúrpolitika. Mindenekelőtt jogi és gazdasági eszközökkel (azzal például, hogy Amerikában, a kultúrpolitikamentesség mintaországában is az állami költségvetés fedezi a nonprofit kulturális szervezetek és intézmények költségeinek nagyrészét, csak éppen nem szól bele abba, hogy hogyan, milyen értékek szerint használják fel).

De vajon valóban semleges-e az állam, az „establishment” az értékek iránt? A kérdés nem is annyira egyszerű, mint első pillanatra látszik. A legplurálisabb országokban is megvannak az eszközök az értékek dominanciájának kialakítására.

[...]

Az átmenet tendenciái és kérdései

Az 1990-ben kezdődött átmeneti korszak kulturális politikájával kapcsolatban még inkább csak tendenciákat rajzolhatunk meg és kérdéseket sorolhatunk fel, mintsem összegzésre vállalkozhatnánk.

Az alapvető tendencia mindenesetre egy szerepváltás: az állam visszavonulás és a piac megerősödése. Ez a kötelező érvényű, de egyrészt arányai lehetnek különbözőek, másrészt az a szerkezet, amibe beleilleszkedik. A kérdések itt a következők:

- Vajon az állam kivonulása és a piac megerősödése szinkronban van-e egymással? Vajon nem gyorsabb-e a szükségesnél az állam visszavonulása, és ezáltal a piac, mégpedig egy felkészületlen piac nem kap-e nagyobb szerepet annál, mint amire felkészült? Konkrétan és különösen: kialakulhat-e a piacnak azok a mechanizmusai, amelyek

a tartós értékek létrehozását és terjesztését szolgálják? (Ezek a fejlett piacgazdaságban igen erősek, hozzátartoznak a piaci szerkezethez, nélkülük csak valami torz piacosítást lehet végrehajtani.)

Vajon az állam kivonulásával egyidőben létrejönnek-e azok a plurális értékkezpontok, amelyek a társadalom részére a szükséges értékorientációt megadják? (Ezek lehetnek egyháziak, politikaiak, szakmaiak, civiltársadalmiak egyaránt.)

Milyen helyzetben találják ezek a folyamatok az értelmiséget? Elég önálló és elég erős-e ahhoz, hogy önálló aktorként szerepeljen a kulturális folyamatokban? Itt persze némi magyarázatra szorul, hogy mit értünk önállóságon. A magyar (és általában a kelet-középeurópai) értelmiség eddigi útjának az volt az egyik sajátossága, hogy mindig túl közel volt a hatalomhoz. Néha benne és mellette, néha kívül és ellene, de létét mindig a nyugatinál nagyobb mértékben határozza meg a hozzá való viszonya. Az elmúlt évek alapján talán már arra is gondolhatunk, hogy ez a helyzet megváltozik. Ebben az a lehetőség is benne van, hogy az értelmiség magára marad. De az is, hogy ne a hatalomhoz való tartozás, hanem saját jogán vegyen részt a társadalom további formálásában. A kérdés tehát konkrétan az, hogy ebből mi valósult és mi valósulhat meg?

Vajon megvan-e a lehetőség a civil társadalom saját mechanizmusainak kialakítására? Egyáltalán mennyire működik a civil társadalom, mi a viszonya az államhoz, az egyházakhoz, a politikai mozgalmakhoz, a piachoz, a szakmai szervezetekhez? Mód nyílik-e arra, hogy az állam olyan mértékben és úgy adja át eddig funkcióit, hogy azoknak legalább egy részét a civil társadalom vehesse át?

[...]

A kultúrpolitika jelenlévő stratégiái

– Tapasztalati megközelítésben –

[...]

A választ keresve először is a kultúrpolitika jelenlévő és ható stratégiáival kell foglalkoznunk, mert azok feltérképezése és elemzése nélkül nem juthatunk előre. Többféle kultúrpolitikai stratégia él ugyanis egymás mellett, anélkül, hogy élesen elkülönülne egymástól, és eddig nem volt mód, de kísérlet sem arra, hogy őket kellőképpen különválasztva próbálnánk meg megkeresni a szintézis lehetőségeit. Ez a jelen kísérlet ennél fogva természetesen magán viseli a kezdés nyűgét, ellentmondásait és hibáit.

A kulturális politikának ebből a helyzetből kell kiindulnia, mert nem indulhat ki másból. Azt kell eldöntenie, hogy mit akar, és mit tud tenni. Akar-e, tud-e tenni valamit azért, hogy a veszélyeztetett, a kultúra fő áramlataiból kiszoruló rétegek aránya ne növekedjen, a kulturális közép rétegek aránya pedig növekedjen, hogy ebben a kemény törvények szerint változó világban egyre többen tudjanak megkapaszkodni. És mit tud tenni azért, hogy a kulturális felső osztály se legyen önmagába zárkózó, saját értékeivel foglalkozó elit, hogy számába is növekedjen és kultúráját a társadalom hasznára tudja fordítani? Ez lehet a kultúrpolitika stratégiája.

Megfigyeléseink és elemzéseink szerint a kultúrpolitika hagyományos formáit két csoportba és mindkettőn belül több típusba, modellbe lehet sorolni. Talán az a legrealisabb, ha hármat-hármat különböztetünk meg.

A két csoport két alapelven, princípiumon, paradigmán alapul, amelyek az egyes kultúrpolitikai koncepciók vezérmotívumát adják. Az első csoportban az állam és az értelmiség adja ezt az alapmotívumot. A második csoportban a piac.

Szükséges még egyszer aláhúznom, hogy a stratégiai koncepciók ritkán jelentek meg explicit formában. Megszoktuk, hogy amikor kultúrpolitikáról beszélünk, jobbára csak kétféle különbözőt tesszünk meg: egyet, amelyet az éppen jelenlévő hatalom folytat, amelyet a hozzá való viszonyunk szerint támogatunk vagy elvetünk, és az utóbbi esetben egy másikat, amelyet helyesnek tartunk. A helyeslés vagy elvetés, vagy ha úgy tetszik az elvetés és a helyeslés azonban többnyire magától értetődő marad, a kultúrpolitika lehetséges mezéjét és alternatíváit még nem elemeztük kellőképpen. Ezért a mostani – a lehetőség által megszabottan rövid – vázlatban nem igyekszem arra, hogy neveket írjak az egyes stratégiákhoz, hiszen a kultúrpolitikai viták résztvevői többnyire maguk sem fejtik ki explicit módon az itt értelmezhető álláspontjukat, vagy ha kifejtik, nem ragaszkodnak következetesen egy-egy alternatívához.

1. Kultúraórzés stratégia

Nem csupán valamiféle tradicionalizmusról vagy konzervativizmusról van szó, még kevésbé feudális jelleggel, hanem a polgári kulturális elit jellegzetes magatartásáról. Amely azt mondja, hogy a kultúra, az igazi kultúra, a „magaskultúra” mindig is szigetet alkotott a kulturálatlanság, a közepes és alacsony

kultúra tengerében. Sziget a kultúra, más hasonlatlan lámpás, amely bevilágít a sötétségbe. Vagy inkább szent tűz, amely élteni az emberi közösséget, és amelyet úgy kell ápolni, szüntelenül gerjeszteni, mint annakidején a Vesta-szüzek tették.

Fontenelle úgy rajzolta meg a XVII. században a kultúra térképét, és benne a magaskultúra kicsiny birodalmát, hogy az „alacsony kultúra” hatalmas területei vették körül. A magaskultúra hívei tudomásul vették ezt a helyzetet és úgy ítélték meg, hogy ez a világ rendje. Mindig csak egy maroknyi ember volt és van, aki képes arra, hogy felfogja és továbbvigye a magaskultúra örökségét. Megőrzik és továbbvizik, hiszen ők azok, akik nemzedékről nemzedékre újat tesznek hozzá, akik megteremtik a fejlődés lehetőségét, és akik meg is valósítanak belőle annyit, amennyit tudnak. Nem szükséges, hogy ott helyben az egész társadalom osztozzon kultúrájukban, hatásuk áttételesen érvényesül. Hiszen mindig csak kevesen vannak a kultúrát továbbvivők, akik a tudományt és a művészetet megújítják. Ők azonban nem maguknak teszik ezt, hanem közösségüknek, az emberiségnek. Az ő munkájukból születik a civilizáció, a technika, a modern élet minden berendezése. Az emberek millióinak nem kell résztvenniük az alkotás folyamatában, elég, ha majd élvezni tudják eredményeit. A villanykapcsolót anélkül is lehet használni, hogy pontosan tudnánk, mi történik a vezetékekben és a készülékekben.

Így volt ez Arisztotelész korában, így volt ez Voltaire, Kant, Goethe és Beethoven idejében, miért lenne most másképp? Micsoda fennhéjzás lenne azt várni, hogy mi többre vagyunk érdemesek, mint ők voltak, micsoda önhittség, ha nem nyugszunk bele a sorsunkba, az ő magányosságukba. Az arányok persze változhatnak, néha szélesedik a magaskultúra tartománya, néha szűkül, ám egy kritikus pontnál sohasem terjeszkedi vagy zsugorodik tovább. Ebből a szempontból nézve naiv álomnak tűnik a mindenkinek való kultúra álma, még akkor is, ha olyan nagy elmék vallották, mint William Morris, Lev Tolsztoj, Karl Marx, vagy nálunk Petőfi Sándor vagy Kodály Zoltán. Még akkor is, ha közben egy egész hatalmi rendszer (a pártállami autokrácia) hirdette és sugallta, hogy a mindenkinek szóló kultúrát most már belátható időn belül meg is tudja valósítani.

Ezt a felfogást kimondva-kimondatlanul sokan vallották és vallják. Ha stratégiává kristályosuk, olyan politika támaszkodik rá, amely tudatosan összpontosít a magaskultúra értékeinek és intézményrendszerének védelmére (beleértve azoknak a közönségkapcsolatoknak az ápolását, amelyek

a magaskultúra szerves fejlődéséhez elengedhetetlenek.) Hozzá tartozik tehát egy viszonylagosan kiterjedt közép-kultúra is, elsősorban értelmiségi rétegekből.

Az elmondottakból következik, hogy ennek a stratégiának van egy felsőbb és egy alsóbb változata. A felsőbb változatot már jellemeztük. Az alsóbb – koncepciótlanabb, földhözragadtabb, megcsökkent változata az a fajta elitizmus, amely könnyen vált át sznobériává. Amely fintorogva szemléli a „tömeg-kultúra” különböző formáinak terjedését, sokszor a hanyatlás vízióját látva benne, de nem talál más ellenszert, mint a magaskultúra birodalmának és várának gondos körülbástyázást.

2. Felvilágosító stratégia

Kiindulópontja egyezik az előzőével, de egészen más megközelítést von le belőle. Igaz, hogy a múltban mindig csak a társadalom kis részének volt birtokában a magaskultúra, de nem igaz, hogy ennek ezután is így kell lennie. Az új viszonyok között – a polgári demokrácia híve szerint a polgári társadalomban, a szocializmus hívei szerint a szocializmusban, a welfare hívei szerint a jóléti államban – mindez megváltozhat: a magaskultúra fokozatosan kiterjed az egész társadalomban, illetve olyan új kulturális formák jönnek létre, amelyek mindenki számára elérhetőek, mégis igazi értéket hordoznak. Már említettük ennek a gondolatnak néhány élharcosát (William Morris, Lev Tolsztoj, Karl Marx, Kodály Zoltán), de a sort időben és térben egyaránt folytathatnánk (időben visszafelé menet Rousseautól és a francia felvilágosítástól avagy Jeffersontól és Tocquevilltől, nálunk Petőfi Sándortól és Ady Endrétől kezdve Victor Vasarelyig, Andy Warholig, avagy (kultúrpolitikusokat idézve) André Malrauxig, Jacques Langig és tovább. Polgári gondolkodók, szocialisták és kommunisták, baloldaliak és jobboldaliak, művészek, tudósok és népművelők, értelmiségiek és középosztálybeliek egyaránt vannak közöttük. Nálunk Magyarországon is széles körben elterjedt, a múlt század óta kiváló emberek tízezrei áldozták ezért egész életüket. (Ezért hibás az a felfogás, amely ezt a stratégiát egyedül a szocializmushoz köti, igaz, hogy a pártállami rezsím ideológiaként vallotta, de sohasem kötődött csak hozzá. Sok polgári gondolkodó, reformer gondolkozott hasonlóképpen.)

A felvilágosító stratégia egyszerre és együtt tördök az intézményrendszerrel és a benne folyó tevékenységekkel. Ki akarja szélesíteni az intézményrendszert, újakat alapít a nagy városoktól kezdve a

falvakig. Támogat minden tevékenységet, a kulturális mozgalmakat és a művelődési közösségeket. Hagyomány- és értékorientált. Meg akarja őrizni a hagyományokat, mert úgy tartja, hogy az évszázados vagy olykor évezredes gyakorlat kikristályosított valamit, amit nem szabad veszni hagyni. Közkinccsé akarja tenni az értékeket, mert úgy véli, hogy a demokrácia csak akkor lehetséges, ha mindenki hozzájuk férhet. Az értékek megítélésében is a hagyományt követi, de nyitott az új értékek befogadására. Az értékek viszonylagossága azonban idegen tőle.

Ezzel azonban ahhoz a gondolathoz is eljutottunk, hogy a felvilágosító stratégiának is van egy alsósintű, egyes esetekben pedig kifejezetten negatív változata, mégpedig rögtön kétféle. Egyik a *kulturális forradalom* többször kísértő eszméje, amely azonnali hatállyal a „nép” kezébe akarta adni minden kulturális folyamat irányítását. A kulturális indíttatású forradalom eszméje egyenesen a kultúra felvilágosító felfogásából következik, a múltban (Rousseau) és a jelenben egyaránt. Az eszme azonban csak a papíron valósult meg, ott is ahol valamilyen társadalmi-politikai forradalom győzött; a kultúra ügyeit ugyanis nem lehet sem fegyverekkel, sem pusztán a hatalom eszközeivel megoldani. Helyébe a hatalom birtokában általában a második negatív változat lépett: *paternalizmus*, a magát mindentudónak és mindenhatónak vélő állam kulturális diktatúrája. Amely mint tendencia mindazonáltal nemcsak pártállami autokráciában volt jelen, hanem mindig ott kíséri a felvilágosító stratégiát.

3. Identitásközpontú stratégia

Sokban hasonlít mind a kultúraőrző, mind a felvilágosító stratégiához, de egy nagyon is határozott kérdésben különbözik tőle: az identitás ügyét állítja központba. A *közösséggel való azonosság* tudatát, mint a mai világ egyik legfontosabb problémáját, amely az egyén életét éppúgy meghatározza, mint az emberek kisebb-nagyobb csoportjait. De hát mi az a közösség, amellyel azonosulnunk kell? A család, a lakóhely, a szakma, a társadalmi csoport, a világnézet közösségei mellett mindenekelőtt természetesen a *nemzet*, adja azt a legfőbb keretet, amely identitásunkat meghatározza. A nemzet ugyanis a legkisebb közösség, amely már összefoglaló jellegű és a legnagyobb, amelyhez még az odatartozás szerkesztésével fordulhatunk.

Ez a stratégia a közösség és a kultúra összefüggéséből indul ki, megállapítva, hogy bármilyen

közösség azonosságtudatát a kultúra szolgáltatja. Ez is egyaránt érvényes a családra, a baráti körre, a foglalkozásra, a világnézetre, a lakóhelyre, de mindenekelőtt a nemzetre. Ha tehát a társadalom, a nemzet létén, jövőjén gondolkozunk, akkor először a kultúrájára kell gondolnunk. Arra, hogy X millió embert az teszi nemzetté, (vagy aki nem ezt a szót akarja itt használni) az teszi szervesen összetartozó társadalmi egységgé, hogy van valami a közös kultúrájában. Olyan közös, ami az alapokat érinti, amit mindenki a magáénak vall és meghatározó szerepet játszik magatartásában. Nem lehet tehát közömbös, hogy ez a közösség csak a szellemi elit magaskultúrájában jelenik-e meg, vagy mint az X millió emberében. (És itt egyaránt mondhatunk 10 vagy 15 milliót).

Ez a stratégia tehát meg akarja őrizni a szent tüzet, ugyanakkor szét is akarja vinni, minden „konyhóba” el akarja juttatni. Azt kívánja, hogy a szellem napvilága ragyogjon minden ház ablakán. Ebben közös az első és a második stratégiai koncepcióval. Különbözik azonban tőlük abban, hogy határozott elképzelése van arra is, hogy milyen legyen ez a kultúra. Értékorientációja nem lehet semleges, határozottan vállalni kell egyfajta értékrendszert, amely megfelel a nemzeti kultúra hagyományainak és a nemzet érdekeinek. Értékfelfogása egyben szükségképpen etikai és morális természetű, mert nem pusztán a közösség létének és fennmaradásának külső tényezőire irányul, hanem még inkább belső összetevőire, a közösséget összetartó éthoszra.

Az identitásközpontú stratégia ezért olyan feladatok megvalósítását állítja programja és intézkedései középpontjába, amelyek megerősítik a nemzet és a társadalom azonosság és összetartozástudatát, szolidaritását, természetesen nemcsak az elit, hanem az egész közösség körében.

Ebben rejlik ugyanakkor annak a lehetősége, hogy ez a stratégia is megteremtette a maga negatív változatát: azt a kulturális politikai felfogást, amely *fundamentalista* értelmezésben idézi fel a nemzet és a kultúra fogalmát. A fundamentalizmus eszméje amúgyis a kor egyik problémája, szelídebb vagy agresszívebb változatában (szent dzhihad az idegenek ellen) vissza-visszatér. Két értelemben is diszkriminatív lehet. Egyrészt azért, hogy faji, nemzeti alapon diszkriminál a kultúra egyes irányzatai és termékei között, s egyiket jónak, a másikat rossznak ítéli, nem fogadja el a kultúra pluralitását és az iránta való toleranciát. A másik, hogy a nemzet hovatarozás (származás,

kultúra) szempontjából tesz megkülönböztetést a társadalom tagjai között, nálunk például kirekesztve azokat, akik nem magyar származásúak, nem „magyar gondolkodásúak”, vagy akár nem „magyar szívűek”.

4. Klasszikus piaci stratégia

Ezzel a ponttal merőben új világba érkezünk. Az eddig stratégiáknak volt közös nevezője: az értékek meghatározottsága. A kultúraőrző, felvilágosító, és az identifikációs stratégia egyaránt elkötelezett valamilyen érték vagy értékek mellett, még akkor is, ha ebben a tekintetben jobban vagy kevésbé akarja, az értéket magamagáért. A magam terminológiával ezt úgy fejezem ki, hogy minőségi értékek helyett mennyiségi értéket választja. Az értékek pénzben kifejezhető árát.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy teljességgel érzéketlen lenne az értékek milyensége és minősége iránt, csak azt, hogy mindkettőt a mennyiségre vezeti vissza és annak rendeli alá. Magának a kulturális piacnak amúgyis két működési formája van.

Az egyik a magas minőségi értéket helyezi előtérbe: a magaskultúra tartós nagy értékeit fogalmazza többé-kevésbé egyedi módon, és megkéri az árát. Nem azonnali nagy haszonra törekszik, hanem tartósan tisztességes bevételre. A polgári hagyományokkal rendelkező piaci gazdaságokban ennek is kialakulnak a maga mechanizmusai, mindenesetre jobban, mint a neofiták körében. A másik ezzel szemben kifejezetten a közepes és kis értékek forgalmazását vállalja fel, és tömegesen állítja őket elő. Ez a mechanizmus erősödik fel azokkal a technikai újításokkal, amelyek a művek sokszorosíthatóságát szinte végtelenül megnövelik: a nyomda, a reprodukció, a rádió, a televízió, a hanglemez, a kazetta, a videó, a számítógép, az internet. Egyben megannyi eszköze a piaci kiterjesztésnek is.

Mint kultúrpolitikai koncepció a piaci stratégia a következőt jelenti: félre a széplelkű nyavalygással az értékek, a kultúra megmentéséről és terjesztéséről. Félre a jobbító, felvilágosító, népművelő szándékokkal. Az egészet a piacra kell bízni. Érvényesüljön a kereslet és a kínálat szent összefüggése.

Egészen természetes, hogy ennek a felfogásnak is van két változata. Az elsőt nevezhetjük klasszikusnak. Abból indul ki, hogy a piac „láthatatlan keze” előbb-utóbb elrendezi a dolgokat. Amit az emberek akarnak, ami után kereslet támad, azt meg fogják venni. A piac követni fogja ezt a szándékot és

előállítja a kívánt terméket. Ugyanakkor a piacnak érdeke, hogy a kínálat szélesbítése által a kereslet is szélesedjen. Ezért mindent meg fognak tenni annak érdekében, hogy az emberek többet és jobbat akarjanak. A sok kis egyéni érdek és haszon összege a kulturális közjó. A másik változattól- nevezzük *haszonelvű üzleti stratégiának* – viszont eleve idegen én az utilitárius szándék is, egyesegyedül az üzleti célokra korlátozódik.

5. Jóléti stratégia

A jóléti állam kultúrpolitikai stratégiája különbözik mindegyiktől. Lényege a jóléti állam alap gondolatának támogatása, azaz a társadalom nagyobb része (legalább kétharmada) számára egy biztonságos, elfogadható, a jólét tisztos mértékével ellátott élet biztosítása. Ez az alapja annak, hogy az euroatlanti országokban a század második felében megvalósulhatott a plurális-képviselési demokráciának eddig legmagasabb formája (amit Robert Dahl poliarchiának nevet), a maga intézményrendszerével, jogállamiságával, a másság iránti toleranciájával.

Mindehhez erős középosztály szükséges, a középosztálynak pedig stabil életvitel és megfelelő szintű kultúra. Nyugat-Európában és Észak-Amerikában létre is jött ez a középosztály, a társadalom eddigi piramis-szerkezete középen kihalasodott és kupolává alakult. Az új szerkezet nagyobb biztonságot adott a felső rétegek, a gazdasági-politikai-kulturális elit számára, létük alapjául szolgált és nem jelentett számukra fenyegetést. Igaz, hogy a kupola gömbölyülete alatt még mindig ott volt egy 20-30 százaléknyi veszélyeztetett réteg, bevándorlókból, notórius munkanélküliekből, ahogy szociológusok mondják: pauperekből. Soruk új és új bevándorlókkal bővül. Sok közöttük az elesett, alkoholisták, drogos, hajléktalan, bűnöző. Ők együtt ma a társadalom talán legnagyobb teherterele, ám amíg számuk határok között marad, mindez mégsem akkora probléma, mint a centrum országokon kívül a periférián és félperiférián.

A középosztálynak tehát stabil életvitelre, ahhoz pedig stabil kultúrára van szüksége. Nem arra, persze, hogy a kor legfelső színvonalán álló magaskultúrát sajátítsa el, azt csak tudomásul kell vennie. A magaskultúrának amúgyis megvan a maga funkcionális rétege, a szellemi elit, amely a jóléti állam viszonyai között szintén szélesebb lett, mint bármikor azelőtt. Szüksége van azonban egy kiterjedt

biztonságos középszintű kultúrára, amely magában foglalja a megfelelő civilizáció elsajátítását, a modern társadalom bonyolult szerkezeteiben való eligazodás képességét, az ennek megfelelő viselkedést, és mindezekből a művészetből és a tudományból is annyit, amennyit kell.

A középkultúrának ez a formája új jelenség. A klasszikus polgári társadalom kultúrája sem homogén. Igaz az a megállapítás, hogy valójában nincs is kultúra, csak kultúrák vannak. Létrejön az autonóm vagy magaskultúra és továbbélik a mélykultúra (a tradicionális és megújuló népi kultúra) hagyományait. Létrejönnek és egyre távolabb kerülnek egymástól. Adorno a zenébe a magas- és a szórakoztató kultúra elválását a 18. század végére teszi, Mozart Varázsfuvolája még egyszerre volt mint a kettő. Beethoven Fideliója pedig már elhatározottan és elkötelezetten magaskultúra. A 19. század és a 20. század első felének szórakoztató művészete még mindig ezer szállal függött össze a magasművészettel. Hogy ismét zenei példát mondjunk: Johann Strauss vagy Kálmán Imre operett muzsikája népszerűbb változata ugyanannak a hagyománynak. A 20. század második felének középkultúrája azonban már másféle jelenség. Paradox módon kifejezve a heteronóm kultúra autonómiát kap. Ehhez persze új eszközök kellettek, a kommunikáció meginduló forradalmának első hulláma: a rádió és a televízió.

A jóléti állam kultúrpolitikája meglehet nem pontosan ugyanezekből a megfontolásokból kiindulva ezt szolgálta. Felépítette az ennek megfelelő intézményrendszer, az iskolát, az egyetemeket, az színház-, mozi-, művelődésiház-, könyvtár-, múzeum-hálózatot, a tömegkommunikációs médiát (rádió, televízió) pedig kiterjesztette az egész lakosságra. Az alapelv azonban itt már nem a kultúraörzés vagy a felvilágosítás, hanem a *szolgáltatás*. (Bár egy csipetnyi az előző háromból is lehet benne, ebben különbözik például a jóléti kultúra két modellje, az amerikai és a svéd.) A svéd szociáldemokrata jóléti koncepciót a „népotthon” (folksheim) gondolata jellemzi.

A stratégia a szolgáltatás elvének abszolutizálásával válik a középkultúra szószólójából a *középszerűség kultúrájának* ágensévé. Egy olyan középszerűségévé, amely előnti és megrendíti a jóléti államot. Amely túlzott korlátokat rak a gazdasági szabadságra. Amely nem kedvez a művészet és a kultúra virágzásának és ezáltal visszahat a magaskultúrára. Kevesen figyeltek fel arra, hogy a művészet éppen a jóléti állam virágzásának csúcspontján fordult el

a neoavantgádisztikus kristály-logikájától és kezdett kifejezni *rossz közérzetet* egy olyan korban, amikor a politikusok és maga az establishment még telitorokkal zengte saját dicsőségét.

6. Korporatista-posztindusztriális stratégia

A posztindusztriális gazdaság, az „információs társadalom”, a globalizáció folyamata, a nagy multi- vagy transznacionális korporációk (TNC) szerepének megnövekedése, az általuk képviselt és kialakított „szervezett kapitalizmus” világa új kulturális magatartást hozott létre. Lényege a kulturális piac világméretű szervezetsége az új technikai eszközök alapján.

Az új stratégiában megkülönböztetett és minden korábbinál nagyobb szerepet kap a technika: *a média és a számítógép forradalma*. Az általuk okozott hatalmas átalakulás nemcsak a kulturális életet változtatja meg, hanem az egész társadalmat is, hiszen az elmúlt évtizedekben a hagyományos, klasszikus kapitalizmusból beérkeztünk a posztindusztriális újkapitalizmus, az információs, kommunikációs vagy transzparens társadalom világába.

A központi szereplő az információs média és a számítógép. Jelenlétük a kultúrpolitika terén azt a lehetőséget hozza, hogy a kultúrpolitika legfőbb eszköze, ágense most már nem az állam és nem az állam által felkért vagy megtűrt értelmiség, hanem a kultúrát közvetítő új eszköz- és intézményrendszer, valamint azok a transznacionális korporációk, amelyek a kultúrával foglalkoznak, és amelyek a tömegkommunikációs hálózat mellett egyre inkább a hagyományos kulturális intézményeket is kézben tudják tartani. Ebben az értelemben ennek a kultúrpolitikai stratégiának is van egy magasabb- és egy alsóbbrendű változata.

A posztindusztriális-korporatista kulturális magatartás és politika sokban összefonódott a világszerte jelentkező *posztmodern* filozófiával és gondolkodással, de nem azonos vele. Éspedig azért nem, mert a posztmodern gondolkodás maga sem egységes, különböző változatai, irányzatai vannak, amelyek egymástól eltérő törekvéseket is szolgálhatnak.

Néhány – sokak által egyébként - elfogadott alapelv határozza meg ezt a posztmodern gondolkodást. Nincsen olyan nagy, átfogó koncepció, világnézet, „metanarratíva”, amely a világot és különösen az történelmet, azt ami velünk történt és történik, egyetlen elv szerint tudná megmagyarázni. Minden átfogó elv, ideológia voltaképpen nyelvi játék.

Az értékek viszonylagosak és egyenlőek, ami látszatra olyannyira különbözik a másiktól, az voltaképpen csak más nyelven van elmondva. A nyelvek pedig egymásra lefordíthatók.

Ugyanez érvényes a kultúrára is. Első (felszíni) megközelítésben mindenki, aki posztmodernre hivatkozik, az értékek relativizmusát, a metanarratíva hiányát hangsúlyozza. A kultúrában sincs – mondják – olyan egyetemesen érvényes nézőpont, totálisan alkalmazható értékrendszer, amely meghatározná, hogy Bach, Mozart, Beethoven vagy Bartók értékesebb lenne Fényes Szabolcsnál, a Rolling Stones vagy a Cardigans együttesnél, netán a Diák-szigeten szolgáltatott zenénél. Vagy hogy Dickens, Thomas Mann, Móricz Zsigmond és Mészöly Miklós jobb kultúrát képvisel, mint Courts-Mahler, Robin Cook, vagy Stephen King. Amely szerint Shakespeare nagyobb érték, mint George Lucas. Az egyetlenségében egyetemes kultúra, a kultúra „mint olyan” egyáltalán nem létezik, csak kultúrák, vagyishogy voltaképpen csak szubkultúrák vannak. Nem összemérhetőek, mindegyiknek megvan a maga önmagába koherens, de a másik számára megközelíthetetlen értékrendje. Semmi ok arra, hogy a kultúra jelenségeit bármiféle normatív ítéletnek vessük alá, egyetemes norma nincsen, nem is lehetséges.

A posztmodern kultúrpolitikája ugyancsak első megközelítésben szintén az értékek viszonylagosságán alapul: egyenlő lehetőséget kell adni minden szubkultúrának arra, hogy megjelenjen, képviselje magát és terjedjen.

Ennyit szoktak összefoglalásként közkeletűen elmondani a posztmodern magatartásról. A kép azonban így is kissé szimplifikált. A posztmodern magatartásnak nemcsak különböző változatai, de szintjei is vannak (bár erre a fanatikus értékrelativisták bizonyára felszisszennek). A (sokszor inkább gyűjtőfogalomként használt) posztmodern mozgalomnak vannak felszínesebb (gyakran egyben militánsabb) és vannak mélyebb irányzatai.

A *mélyvonulat* egyáltalán nem áll a felszínesen totális értékrelativizmus álláspontján, hanem a következetesen végigvitt toleranciát vallja. Ennek jegyében a maguk funkciójában igyekeznek a kultúra különböző ágainak, műfajainak, stílusainak egyaránt lehetőséget teremteni. Az, hogy az értékek viszonylagosak, hogy nincsen olyan egyetlen érvényes narratíva, amely mindent megmagyarázna, és amelynek alapján minden eldönthető, az nem jelenti egyben azt is, hogy egyáltalán nincsenek értékek. A társadalom szükségszerűen oszlik olyan embercsoportokra, amelyek más értéket vallanak,

más a kulturális magatartásuk. Együtt alkotnak egészet, társadalmat. Mindegyiküknek megvan a maga szerepe. Aki a társadalom és a kultúra jövőjéről gondolkodik, annak ezen kell gondolkoznia. Így ez a magatartás beilleszkehet egy szélesebb stratégiába is, amelyről később lesz szó.

Bővebben kell azonban beszélnünk a felszíni változatról, mivel annak egészen más a társadalmi háttere, mint a posztmodern filozófiának. Benjamin Barbar a McDonald's analógiájára ezt nevezi *McWorldnek, a világ mcworldesítésének*. Az új technikai eszközök (média) birtokában lehetővé válik az uniformizált fogyasztás: Sanghájban, Sidneyben, Rio de Janeiróban, Dakarban, New Yorkban, Párizsban és Budapesten pontosan ugyanazokat a kulturális termékeket fogyasztják, ugyanazt eszik, ugyanazt a ruhát viselik, ugyanúgy viselkednek és ugyanúgy gondolkodnak. Valóra válik a „szép új világ”, de nem kell hozzá sem erőszak, sem kommunista ideológia. Nem kell hozzá demokrácia sem, a McWorld a demokrácia pótléka és egyben ellenszere, mert egyszerre látja el azonos információval és azonos szórakoztatással (entertainment), mindösszesen ugyanazzal az infotainment kultúrával az embereket. Ez kétségtelenül kellemes formája a demokrácia hiányának, mindenesetre elviselhetőbb, mint a fegyvereken nyugvó diktatúra. Így lehet élni, sőt jól is lehet élni. Ezért mondja Robert Nye, hogy új formája valósul meg a totalitárius rendszereknek, a fasizmus és a sztálinizmus adta a „kemény” változatot, ez pedig mint „kereskedelmi totalitarizmus” a puhát (Jelszava: „Világ fogyasztói egyesüljete! Mi megadunk nektek mindent, amire láncaitok közt szükségetek lehet!”)

A médiumok funkciója sokszor már nem is csak pusztán az eszközé. Nem annyira tartalmakat közvetítenek, mint inkább maguk válnak céllá. Kialakul egy új kulturális magatartásforma, amelynek lényege, éppenséggel a média használata: maga a televízió, amelyet a „szem rágógumijaiként” lehet nézni, a legújabb médiák által közvetített zene, a számítógéppel, majd különösen az internettel való állandó kapcsolat. Ennek az új magatartásnak világszerte a fiatal nemzedékek hódolnak leginkább. Így van ez a mindennapi tapasztalat és a vizsgálatok szerint nálunk is. A fiatalok egy jelentős csoportja nem hallgatja a közszolgálati rádió adásait, csak a Juventust, a Danubiust és az alternatív adókat. Nem néznek hagyományos művészfilmeket, csak thrillert. Nem hallgatnak Beethovent és Bartókot, csak techno- vagy disco-musicot. Nem az operába járnak, hanem a Diákszigetre. Mindez abban

különbözik a posztmodern toleranciától, hogy ki-zárólagossá válik.

7. A hetedik stratégia

*„Ha költenél s van rá költség,
azt a versen heten költék.
Egy, ki márványból rak falut,
egy, ki mikor születtek, aludt,
egy, ki eget mér és bólint,
egy, kit a szó nevéen szólít,
egy, ki lelkét üti nyelvbe,
egy, ki patkányt boncol élve,
Kettő vitéz és tudós négy,
a hetedi te magad légy.”*

Így írja József Attila. De hát van-e, lehet-e hetedik típusa a kultúrpolitikának, a másik hat közötti kompromisszum formájában, vagy esetleg szintézisükként?

Az is kérdés, hogy miért beszéltem eddig hat stratégiáról. Hát igen, azért neveztem meg pont ennyit, hogy azután a hetediket keresve idézhessem József Attilát. Nincsen itt eleve elrendelt, végleges szám, lehetett volna akár négyet vagy nyolcat is megjelölni. A lehetséges kultúrpolitikák száma mégsem teljesen önkényes. Az eddig érvényes modellek legalább két nagy csoportra oszlanak, a csoportokon belül pedig többféle változat létezik.

Az első csoportban olyan stratégiákról szövelünk, amelyekben *az állam és az értelmiség* viszi a vezetőszerepet. Összefogásuk arra szolgál, hogy hogyan, milyen kultúra jusson el a társadalom nagyobbik részéhez. A másik három paradigmája a *piac*. Azok a piaci viszonyok, amiket a modern társadalmi-gazdasági rendszer a 15. század óta megteremtett.

Lehet-e rajtuk kívül, velük szemben még valami más? A posztindusztriális, posztjóléti állapot, valamint a posztmodern gondolkodás és kultúra mindenesetre kihívást jelent, felszólítást egy másfajta viselkedésre. Új paradigmára van szükség, az állam és a piac mellett, amely központi gondolata lehet egy új kulturális stratégiának.

A mai világot az határozza meg, hogy válságba jutott az a jóléti állam, amelyben a különböző egymással ellentétes erők legalább egy ideig kompromisszumot kötöttek és egyensúlyt hoztak létre. A jóléti állam krízisére (ahogy Mustó István mondta: rosszlétére) többféle megoldást javasolnak. Talán nem véletlen, hogy egy kérdésben valamennyien megegyeznek: a kultúra, az oktatás, az életmód és

a szabadidő kivételes szerepében. Így volt ez Clinton első választási stratégiájában (bár kevés valósult meg belőle), így volt ez Tony Blair programjában és így volt ez a távolkeleti országok felzárkóztatási kísérleteiben.

A kultúra azonban természetesen nem önmagában érvényes, hanem azon szerepénél fogva, amit a civil társadalom kialakulásában és életében betölt. Az alapvető kérdés ugyanis az, hogy a jóléti állam megrendülte után egyedül a korporatizmus világhatalma fog-e érvényesülni, avagy létre tud-e jönni olyan *civil jóléti társadalom* és vele egy olyan *erős, civil demokrácia*, amely a társadalom, az emberek alulról szervezett közösségeinek kezébe tudja áttenni a jólétnek eddig az állam által monopolizált intézményeit.

A kultúra és a civil társadalom feltételezik egymást. A civil társadalom közösségeit nem az erőszak, hanem a közös kultúra tartja össze. Ugyanakkor a kultúra a civil társadalom légkörében tud szervesen fejlődni.

A hetedik kultúrpolitikai stratégia alapvető elve, princípiuma, paradigmája tehát a *civil társadalom*, ennyiben jelent újat az egyoldalúan az államra és a piacra épülő stratégiákkal szemben. Egyike sem tagadja meg, mivel szüksége van mind az államra, mind a piacra. Az értelmiség társadalmi célzatú, érték-központú funkcionális művelődési tevékenységére csak úgy, mint a piac mennyiségi értékére orientált magatartására. Ebben az értelemben a hetedik stratégia az előző hatnak folytatása, „szintézise”, mindegyikből megtartja azt, ami megtartható. Megtartja, de velük szemben harmadikhoz (hetedikhez) fellebbez: az egész társadalomhoz, amelyet ugyanúgy a kultúra hordozójának tekint, mint ahogy a korábbi koncepciók az értelmiséget tekintették annak.

Ebből a szempontból kell visszatérnünk a posztmodern gondolkodásra és magatartásra, amelyről azt mondtuk, hogy túlságosan leegyszerűsítik azokat, akik totális értékrealizmust, értékközömbösséget látnak benne. Úgy fogalmaztunk, hogy ez csak a felületen van így. Érdekes ezért odafigyelnünk például Richard Rotry megfogalmazására, aki egyik legjelentősebb gondolkozója az egész szellemi irányzatnak. Rotry nem minden értéket, sőt nem is minden narratívát vet el, csak az elmúlt évszázadok emancipációs metanarratíváját, annak keresztény, humanista-felvilágosító, marxista változatát egyaránt. „Ha az észnek – írja – van Eszméje (nagybetűvel írt kanti értelemben), akkor az inkább a Tolerancia és nem az Emancipáció.” Az értékek

úgy viszonylagosak, hogy sokfélék, de léteznek, együtt alkotják az egészet. Ami azzal a pragmatista társadalmi felfogással jár együtt, amely az erőszak helyébe a meggyőzést, a diktatúra helyébe az állampolgárok szakadatlan egyezkedését, a vakhit helyébe az iróniát, a szabadság, egyenlőség és szolidaritás szent háromságát helyezi. Nem használja az érték terminusát, de nem kétséges, hogy „más szótár szerint” ezek az értékek és a posztmodern gondolkodás lényegéhez tartoznak, hogy minden gondolatot be tudjunk „fordítani” a másik gondolkodási stílus nyelvére. Éppen azért, mert nem hiszünk már a nagy narratívákban, és mert folytonosan kétkedünk saját magunkban, éppen azért kell toleránsan tekintenünk a másokra.

Mit jelent ez a gondolat a kultúrpolitika számára? Miben új az eddigiekkel szemben?

Folytatja a kultúraőrző stratégiát, mert fenn akarja tartani a kultúra eddig megteremtett értékeit, de nem azonos vele, mert nem tartja elégnek az értékek pusztta megőrzését, hanem arra törekszik, hogy a társadalom minél nagyobb részre birtokolhassa.

Folytatja a felvilágosító stratégiát, mert mindenkihez el akarja juttatni a kultúrát, de nem azonos vele, mert a kultúra hatósugarának kiszélesítését nem egy-, hanem két- és többoldalú folyamatnak fogja fel, s a társadalom saját aktivitására épít.

Vallja a kultúra identitásépítő szerepét, de nem azonosul az erre épülő stratégiával, mivel nem pusztán nemzeti, hanem egyetemes emberi azonosság-tudatban gondolkodik.

Örököse a klasszikus piaci stratégiának, mert tudja, hogy a piac szabadsága a kulturális szabadság feltétele, és mert ez nyit tért a kultúra valóban széleskörű terjedésének, de nem azonos vele, mert úgy gondolja, hogy a kultúra nagy értékei túlmutatnak a piac mennyiségi viszonyain.

Magára vállalja a jóléti állam kulturális stratégiájának vívmányait, védi a társadalom törzsének tisztas közép-szintű kultúráját, és folytatni kívánja a kultúratámogató tevékenységét, de nem lehet azonos vele, mert nem elégedhet meg annak kompromisszumaival.

Végül szükségképpen örököse a korporatív világgazdaság stratégiájának, részben mivel ez az adott valóság, részben mivel a legteljesebb mértékben igénybe kívánja venni a rá jellemző modern eszközöket. Nem lehet azonban vele azonos, éppen ezt akarja meghaladni csak toleráns, de nem semleges az értékek iránt és nem fogadja el a McWorldizálását.” [...]

A HELYZET ROSSZ, DE NEM HIBÁTLAN¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.4

[...]

Amikor Vitányi Iván a referátumában – fölsorolván a kultúrpolitika hat stációját részletesen, és a hetediket bizonyos fokig nyitva hagyva, vitára bocsátotta azt – egy gyakorló műkritikusnak kiváltképp föl-adta a leckét. Hogyan működjenek a befolyásolás eszközei, milyen legyen a vonzó modell, és főképp mi módon élje meg a társadalom a maga kulturális objektivációit itt és most?

A művészettel foglalkozó szakértelmiségnek – a világban majd két évtizede, Magyarországon pedig legalább a rendszerváltás konszolidációja óta – mint irreverzibilis folyamatnak megkérdőjeleződése. Abban a pillanatban, amikor a produkció szótára – hogy én is ezzel a közhellyé váló Roty-féle kifejezéssel éljek – immár nem volt többé szétszortírozható konzervatív és nyelvújító, jobboldali és baloldali, ezoterikus és populista, vagy ki tudja még hány ellenpárra, mégpedig oly módon, hogy az ellentétpárok egyik felére óhatatlanul rávetülhessen az egymással konfrontálódó történelmi-politikai akaratok és az általuk sugalmazott erkölcsi erények vagy annak hiányai. El kellett fogadni az „ahány ház, annyi szokás” művészetre vonatkoztatott multikulturális elvet. Azzal, el kell fogadni, hogy a művészet többé csak az ami, és nem különféle érdekcsoportok egymásnak küldözgetett üzenetei, melynek rejtjelezett kódjait viszonylag hamar, viszonylag kis energia ráfordítással, viszonylag széles rétegek el tudják sajátítani a modernitás korában.

Konkrétabban. Amikor Joseph Beuys a hatvanas évek második felétől kezdve Németországban előadta performanszait, csúcspontján a *Hogyan magyarázzunk képet egy halott nyúlnek?* című produkcióival, akkor befogadóit kevésbé foglalkoztatta a képzőművészet hagyományos létmódjának esztétikai fölrobbantása, sokkal inkább az a nyílt politikai gesztusrendszer, amely az akkor establishment sokkolásában volt érdekelt vagy ellenérdekelt. Amikor a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországnak informális nyilvánosságában nagy lendülettel szökkenet szárba a nálunk mindig fáziskésést elszenvedett avantgárd, valamint az információhiányai miatt nálunk mindig légszomjjal küzdő neoavantgárd (műgyvetemi R. kiállításától Erdély Miklósig)

akkor a kérdés nem az volt, hogy a használt eszközök immanens módon kifejezik-e a művész által szorgalmazott célt, hanem a mű közvetlen körlete hogyan éli meg a korlátozott szabadság mértékének feszegetését.

Az átpolitizált és át ellenpolitizált művészeti élet, kiváltképp pedig a művészetkritika azonban remekül elfedte a művészet autentikus kiterjedésének tényleges deformításait. Kényszerpályán mozogva mást, is nagyon tudott tenni. Mit fedett el? Maradva szűkebb területemnél, a vizuális kultúránál.

Elfedte például a magyar kultúrán belül az egyes művészeti ágak között a történelmileg keletkezett fejlettségi különbségeket. Az irodalom – és bizonyos fokig a zene – előnypozícióját a képző-, ipar-, és építőművészettel szemben. Nem véletlen, hogy a Lukács Györgyéhöz, a Horváth Jánoséhoz, a Király Istvánéhoz vagy éppen Lendvai Ernőéhez hasonló koherens képzőművészet-elméleti teljesítmény nálunk nem született. Fülep torzóban maradt. Kállai csak a körvonalakat rajzolhatta meg. Permeczkyt elsodorta a non-verbális kreativitás. S hogy a művész-elméletírók, Moholy Nagy, Vasarely, Kepes határainkon kívül alkothatták meg máig sugárzó tanulmányaikat.

Elfedve például a magyar társadalom sajátos félperiféria-jellegéből fakadó állandó általános izlésbeli konzervatívizmusát, és a modernizációs törekvések különösen szerencsétlen sorsát. Azt a folyamatosan visszatérő dramaturgiai ténytet, hogy amikor a „modernitás még iramot diktált a fejlődésnek”, azaz a polgári kultúra kialakulásának idején csak kivételes pillanatokban érezhettük át egy egyenrangúság és egyidejűség élményét. Jószerivel csak a századelő radikalizmusának idején. Valahol akkor, amikor a szecesszió átfordult az expresszív-konstruktív tendenciákba. Annál gyakoribb élmény volt viszont az utat tévesztett zsenik pályaképe. Az ecsetet letevő Szinyei Mersée. Az elprovinciálizálódott Rippl- Rónaié. A hivatalos igények követése miatt kiüresedett Aba-Nováké.

Elfedte például a nyugatinál alacsonyabb munkakultúra tényéből következő alacsonyabb igény-szint fixálódása, a divatkövetésben, a kiművelt izlésben, a minőségi fogyasztásban érdekelt rétegek az elegendőnél aránylag vékonyabb volumene.

¹ Első közlés: Kultúra és Közösség. 1997.4. 87-91.

Magyarán az az általános szegénység, vagy helyesebben *szegényebbség*, amely egy budapesti századfordulós középosztálybeli bérlakást megkülönböztetett egy bécsitől, amely egy harminc évvel ezelőtti hazai brossura kiadványt elvált egy Frankfurtban nyomtatótól, amely – tisztelet a kivételnek – egy magyar nyilvános illemhely infrastrukturális ellátottságát meghatároz egy Lajtán túli végéhez képest. A tisztaságról most nem is beszélve.

Röviden: ez az „elfedett lényeg” a kritika számára eléggé kényelmes kétpólusú erőteret hozott létre. Egy olyan politikai anód és katód-rendszert, amely ugyan jól artikulált elektrolízist tud gerjeszteni a zárt edényben, de azért a zárt edényt megtöltő folyadékban kényelmes pancsolásra adott alkalmat. Már csak azért is, mert a kádárkori konszolidáció a maga langyosan élhető modernizációs programjával és a társadalom valódi terepviszonyait ellepő nagy lére eresztett művészetével nem is igényelte az eredeti felszínhez való különösebb alkalmazkodást.

A rendszerváltással a zárt edény, és vele együtt az egyszerű szerkezet eltörött. A folyadék nagy területen ömlött szét, és nem alkotott összefüggő felületet. Tócsák keletkeztek, apró tavak, melyek között olykor hajózható csatornákat vágott a lehetőségekben korlátozott és financiálisan alulműködtetett kultúrpolitika, de olykor megmászhatatlan hágó választották el a különálló egységeket egymástól, ellehetetlenítve a közlekedést. Ez a domborzat a magasból nézve úgy fest, mintha egy boldogabb történelmű ország viszonyai fölött repülnénk. Fölülről szinte minden hasonlít ahhoz a „posztmodern szituációhoz”, amely nemcsak hogy megengedhetővé, hanem egyenesen kívánatosá tette a kultúra tényeinek dezintegrációját, a széttöredezett domborzatot.

De most már kilépnék ebből a hosszúra nyújtott metaforából. Az a nagy narratíva ugyanis, amely egy modernitásban a felvilágosodás és a romantika rivalizálásának eredményeképpen alakult olyanná, amilyenné, mint a gondolatmenet elején jeleztem, globálisan veszítette el érvényességét. És veszti el érvényességével együtt a művészetet értelmezni akaró kritikusnak, mint értelmiségnek a közreműködő részvételét. Súlyosabb ez az eset, mint a „minden egész eltörött”-élménye. Igazi válság. Márkus György ÉS tanulmányában indokoltan kesergi el, hogy „hagyományosan az értelmiség fogalmazta meg és fogalmazta mindig újra a felvilágosodás és a romantika rivalizáló programjait. Ezt a szerepet... egyre nehezebb jó intellektuális lelkiismerettel betölteni...”. Az értelmiségiekre ilyen célra nincs igény – szerepüket széles körben átvették a valódi

specialisták: a különböző kulturális intézmények és médiák menedzserei és PR konzultánsai, valamint főnökeik és társadalmi-politika rendszerbeli szövetségeseik. A jövőben a hagyományos értelmiségi könnyen az új strukturális munkanélküliség sorsára juthat. Ez veszélyes dolog, mivel véget vetne a kultúra és kritika közti nem felhőtlen – de a modernitásban szakadatlan kapcsolatának.”

Látnivaló tehát, hogy a posztmodern szituáció eleve kérdésessé teszi a kulturális tények normatív értelmezését, magyarán az ítéletalkotást, a minősítő kritikai munkát. Világméreteken lehet mindent csinálni és annak ellenkezőjét is. Ha az egyik Velencei Biennále például megcáfolhatja a képzőművészeti mű létmódjában lejajlott változásokat, és az ikonográfiaailag jól körülhatárolható téma feltámadását jövendőli, mint amilyen a Jean Clair szervezte 1995-ös volt, 1997-ben lehet olyan Velencei Biennalét is létrehozni Germano Celant jóvoltából, amely az előbbi reciprokaként a társadalom és művészet nosztalgikusan hippi-hangulatú panorámáját vetíti föl. A fontos a *laissez faire*. Egy más köreinek nem zavarása. Az érdekképviseltek szétszótása civilizált módon és bölcs lemondás mindenféle monopolhelyzetről.

Ez a józan belátás, rokonszenves önkorlátozás lenne itt, ma, most Magyarországon is a kritika-képzetlenség fő kiváltó oka? A helyzet nem ilyen idilli, noha még nemzetközi viszonylatban is túlzás beszélni. Véleményem szerint a művészet-minősítő munka magyar hiányáért a globális viszonyok kevéssé hibáztathatók. Óriási a kétféle csönd közötti különbség.

Ha ugyanis a rendszerváltás egyik kulturális következménye a mélystruktúrákat korábban elfedő bevonat-rétegek eltüntetése, akkor számolnunk kell a magyar viszonyokat leginkább jellemző modernitás előtti, premodern domborzati adottságokkal.

Ahol nemcsak a multikultúrába beleágyazott soknyelvűség van jelen, de az általános vizuális elmaradottság is. Ahol nemcsak a plurális demokrácia játékszabályainak tiszteletben tartásáról van szó, de a tapasztalatok hiányáról, a nehezen pótolható kollektív művészeti élményekről is. Például az elszikkasztott magyar avantgárdról, a totalitáriánus művészet önerőből való leküzdéséről. Ahol nemcsak a fair piaci verseny, a tisztességes konkurenciaharc akadályozza meg műpiastra belépő új mű megítélését, hanem az is, hogy a versenyképesség fejletlen magyar viszonyai között a szakmai minőség belső kritériumainak számonkérése is merőben bizonytalan vállalkozásnak tetszik.

[...]

ÉS VELEM MI LESZ URAM?

DOI 10.35402/kek.2023.4.5

[...]

„Epimétheusz jóra való kis isten volt a görög Pantheonban, de nem volt túlságosan sok ésszel megáldva. Különböző galibákba keveredett, és balgasága folytán meglehetősen gyászos szerepet játszott az emberiség korai történetében. Legalábbis a mítoszok szerint. Miután az istenek megteremtették a világot, Zeusz megbízta őket, hogy az élőlények között ossza szét azokat az eszközöket és képességeket, amelyekre szükségük lesz ahhoz, hogy életben maradhassanak. Epimétheusz boldog volt, hogy ilyen fontos tisztséget kapott, és máris nekilátott a munkának. A sasnak éles szemet adott, hogy a magasból és messziről megláthassa zsákmányát. Könnyű és gyors lábakat adott a szarvasnak, hogy elmenekülhessen üldözői elől. Az úszás tudományával ruházta föl a halakat, erős karmokkal és fogakkal a tigrist, meleg bundával a birkát, és végül is minden állatnak adott valamit, ami elég volt ahhoz, hogy boldoguljon.

Aztán, mint aki jól végezte dolgát, összeszedte a cókókóját, és már éppen indult volna vissza az Olümposzra, amikor is halk, panaszos hang ütötte meg a fülét. A hang így szólt: „És velem mi lesz, Uram?”

Meglepetten fordult sarkon és egy szerencsétlen, ösztövére, csupasz alakot pillantott meg, aki ott didergett a hűvös alkonyi szélben. „Hát te meg ki az ördög vagy?” – kérdezte, ám bár lehet, hogy isten létére választékosabban fogalmazott. „Én Homo Sapiens vagyok, Uram”, válaszolta a szerencsétlen flótás, és szorongással elegy reménységgel tekintett a szedelőzködő istenre. „Hát, kedves barátom, nagyon sajnálom a dolgot, de sajnos nem maradt semmi a számodra. A szabály az szabály: érkezési sorrendben szolgálunk ki mindenkit. Legközelebb kelj fel korábban. Na, isten veled” – mondta a távozó isten és eltűnt a szürkületben.

Homo Sapiens meg ott állt egyedül, dideregve, védtelenül, ezer veszély könnyű prédájaként, s nem sok reménye volt az életben maradásra.

Körülnézett, és valami ilyesfélét dünnyöghetett magában: „Hogy a csudába kerültem én ide, ebbe a

világba? Mit tegyek, hogy ne pusztuljak el ebben az idegen világban?”

Ebben a pillanatban egy mély és magas hang szólalt meg valahol a dombok mögött. „Igazad van, ez nem a te világod, de felépítheted a magad világát ezen a világon belül. Segítek neked ebben, mert utálok az igazságtalanságot, s még jobban utálok a butaságot. Prométheusz vagyok, történetesen éppen Epimétheusz bátyja, és így tulajdonképpen még némi felelősséget is érzek irántad. Gyere vissza egy hét múlva, és addig megpróbálok valami megoldást találni a bajodra.”

Így is történt. Egy héttel később Prométheusz magával hozta a tüzet és a mesterségekhez szükséges tudást, amelyeket Hépaosztól és Pallasz Athéné-től lopott el, és odaadta az első embernek meg a pereputtyának.

Ezeknek se kellett több, máris buzgón nekiláttak a munkának. Szerszámokat faragtak és kovácsoltak, fákat döntöttek, házakat építettek, ruhákat szőttek. És nem utolsó sorban gyorsan elkészítették és kiélezték fegyvereiket is, hogy megvédjék magukat a kardfogú tigrisek, az unikornisok és mindenekelőtt harcias szomszédjaik ellen. Nem sokkal később szentélyeket emeltek Prométheusz tiszteletére és még nagyobb szentélyeket Zeusz dicsőségére (Zeusz ennek ellenére szigorúan megbüntette Prométheuszt, mint ahogy emlékeznek rá, a Kaukázus egyik sziklájához láncolta, ahol egy keselyű mindennap marcangolta a máját). Egyszer az emberek hozzáláttak, hogy fölépítsék a maguk világát egy idegen világon belül. A védelmező falak, házak és városok, szerszámok és fegyverek, mítoszok, valóságok és kompromisszumok világát.

Sok százézer éves, archetipikus élménye az emberiségnek az a sokk és az a félelem, hogy nincs otthon ebben a világban, idegen ebben a világban, hogy törékeny és gyenge teremtés, hogy ezernyi veszélynek és szenvedésnek van kiszolgáltatva ebben a világban.

Hogyan kerültünk bele ebbe a világba? Itthon vagyunk-e ebben a világban? Miénk-e ez a világ, vagy idegenek vagyunk itt? Mit kell tennünk, hogy életben maradjunk ebben a világban? Újra és újra felvetődnek a kérdése, amióta először tette fel őket az ember, ott, az Olümposz lábánál, vagy amikor édenkert az kapuja örökre bezárult mögötte.

¹ Első megjelenés: Hankiss Elemér 1997. Az emberi kaland. Helikon, másodközlés: Kultúra és Közösség. 1998. 1.5-8.

A technológiai haladás eredményei és a modern élet kényelmességei olyannyira elkényeztetnek minket manapság, hogy hajlamosak vagyunk elfelejteni az éf-féle kérdéseket. Hajlunk arra, hogy azt higgyük, vagy legalábbis nagyon igyekszünk meggyőzni magunkat arról, hogy igenis itthon vagyunk ebben az univerzumban. És megdöbbenünk, ha az élet nyers tényei, eseményei rációfognak erre. Ahogy mondani szokás: kiborulunk, panaszkodunk, protestálunk, lázadunk. Nem értjük, nem akarjuk érteni, hogy miért van anynyi szenvedés és nyomorúság ezen a világon.

Képtelenség-e és színpadias volna-e azt kérdezni, hogy vajon mindennek ellentéte nem éppen oly meglepő? Nem meglepő-e ugyanis az a tény, hogy nincs még több szenvedés és nyomorúság a világon? Hogy az életnek egyáltalában vannak esélyei ezen a hideg és végtelen univerzumba keringő, jelentéktelen kisplanétán. Hogy vannak az örömnök és a kellemességnek percei, órái vagy akár napjai. Sőt, hogy annak a különleges állapotnak is vannak pillanatai, amelyet úgy szoktunk nevezni, hogy: boldogság.

Elkényeztetettségünkben hajlamosak vagyunk elfelejteni azt, hogy milyen rendkívüli nehéz volt elindulásunk ezen a bolygón. Ámbár igaz, hogy nagyon keveset tudunk erről az indulásról. A kezdetek kezdetén, amikor kiűztünk a Paradicsomból, vagy amikor elő kell bújnunk az erdőből, akkor bizony egy nagyon is idegen és zord világba kerültünk bele. Úgy kellett megkapaszkodnunk itt, mint ahogy a fűcsomónak kell megkapaszkodnia egy kopár sziklán a tenger közepén. Eltekintve azoktól a kevesektől, akik a föld néhány idillikusabb zugában ébrednek fel, ahol a természet barátságosabb és bőkezűbb volt, az emberek túlnyomó többségének óriási erőfeszítéseket kellett tennie annak érdekében, hogy úrrá lehessen a mostoha körülményeken, hogy képes legyen túlélni a megpróbáltatások: fizikailag és lelkileg egyaránt. Hogy ne halljon éhen vagy szomjan, ne fagyjon meg, ne tépjék szét a vadállatok, ne pusztítsák el fertőző betegségek vagy szomszédai. Hogy ne kínozzák túlságosan a félelmek.

Kinek a világa?

Jó volna, ha határozottan azt mondhatnánk: a mi világunk. De lehet, hogy tévednénk. Mert a lehetséges válaszok sokféleképpen értelmezhetők. Nézzük hát közelebbről, hogy mit is jelentene az, ha azt mondanánk: igen, ez a mi világunk! Sok mindent jelenthetne.

Jelenthetné azt, hogy ezt a világot nekünk teremteték, mégpedig azért, hogy boldogok legyünk itt. Ebben az esetben teljes harmóniában élnénk a világgal. Sajnos azonban nem ez a helyzet. Igaz, mondhatnánk azt, hogy mi valami mást értünk boldogságon, mint amit ért rajta, aki megteremtett minket. és azért nem találjuk igazán a helyünket ebben a világban, ezért nem illünk össze a világgal, ezért vagyunk, csúnya idegen szóval, inkompatibilisek a világgal.

Sokan írtak az embereknek és a világnak erről az össze nem illesztéséről. Hadd idézzem közülük Freudot! Emlékeznek arra, hogy Freud szerint a „gyönyör-elv” az emberi élet egyik legfontosabb mozgatóereje. „Ez a program – mondja Freud – ütközik a világgal, a makrokozmosszal éppúgy, mint a mikrokozmoszmal. Nincs lehetőség a végrehajtásra; ellen dolgozik a világ valamennyi törvényszerűsége. Hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy az ember boldogságának a szándéka nem foglaltatik benne a „Teremtés” tervében”.¹ Ellene vehető ennek az, hogy Freud tévedett, amikor a maga gyönyörrelvét az emberi boldogsággal azonosította.

Lehetséges, hogy ez az univerzum mégiscsak a mi világunk, és az említett össze nem illés kiküszöbölhető, ha feltételezzük, hogy nem az emberi boldogság, hanem valami más volt a teremtés célja. Például az emberiség erkölcsi tökéletesedése. Ebben az esetben a mi világunk lehetne ez a világ, annak ellenére, hogy vágyaink fájdalmasan ütköznek vele.

Lehetséges az is, hogy egyáltalán nem az ember és az emberiség volt a teremtés célja, és ezért nem illik igazán bele ebbe a világba. Ez a feltételezés nem zárni ki annak lehetőségét, hogy mint valamilyen más cél elérésének az eszköze, létünk fontos szerepet játszik egy esetleges teremtő elv kibontakozásában.²

Lehetséges, hogy nincs különösebb fontosságunk ebben a világban, lehet, hogy egyszerűen nélkülözhető játékszerek vagyunk, közömbös, rosszindulatú vagy felelőtlen istenek kezében, ahogy ezt a görög, a perzsa és sok más mitológia sugallja. Ebben az esetben minden okunk megvolna arra, hogy ne érezzük itthon magunkat ebben a világban.

Lehetséges, hogy a világot egy gonosz szellem teremtette, a Sátán, vagy a gnosztikus kozmológia demiurgosza. Ebben az esetben a világot nem egyszerűen idegennek és közömbösnek éreznénk, hanem kifejezetten ellenségesnek és rombolónak.

Lehetséges, hogy létünk és ittlétünk egy véletlennek vagy tévedésnek köszönhető, esetleg a véletlen és a szükségszerűség egy olyan egybejátszásának, amilyenről Jaques Monod és mások beszélnek.³

Ebben az esetben jöttmentek, betolakodók vagyunk ebben a világban, akik megpróbálnak itt gyökeret verni, megpróbálják gyarmatosítani ezt a világot, amely csak részben vagy akárcsak kicsi részben felel meg az ő igényeiknek, életszükségleteiknek. Ez is magyarázhatja azt, hogy unos-untalan fájdalmasan ütközünk, súrlódunk ezzel a világgal.

Lehetséges, hogy a világot egyáltalán nem is teremtették. Lehet, hogy mindig is létezett, lehet, hogy nem ama híres Nagy Robbanás vagy valamilyen más kozmikus esemény indította el útjára. Ebben az esetben mi többé vagy kevésbé beleillünk ebbe a világba. Beleillünk, mert mi is részesei vagyunk ennek a nem teremtett világnak. A világűrben kavargó csillagporokból keletkezett nemcsak a csillagok és bolygók hada, hanem a mi testünk minden porcikája is, és ebben az esetben ugyanazok a fizikai törvények működnek bennünk is, mint a világ egészében. Nincs hát okunk nem itthon érezni magunkat ebben a világban.⁴ Ennek ellenére minden okunk meglehet arra, hogy ne érezzük itthon és kellemesen magunkat ebben a világban, minthogy az élet megjelenésével ezen (és esetleg más bolygón is) minőségileg új struktúrák és szerveződési elvek robbantak bele az élettelen univerzumba. A lét élettelen és élő formája között a kapcsolat ellentmondásos. Kompatibilitásuk, összeillésük, részleges, töredékes. A fizikai világ lehetővé teszi az életet, de korlátozza is pusztítja is. Élethalálharcot kell vívnia minden élőlénynek a létért ebben a világban.

Nem feltétlenül kell kiválasztanunk egyiket a fenti lehetőségek közül.

A legalábbis részleges össze nem illés köztünk és a világ között nyilvánvaló tény, és így a fenti válaszok közül bármelyik elfogadó, amelyik számol ezzel az össze nem illéssel. És bármelyikük indokolhatja azt a vizsgálódást, amelyre mi most ebben a könyvben vállalkozunk. Azt, hogy az emberi életet és az emberiség történetét úgy értelmezzük, mint egy nagy vállalkozást, illetve kalandot egy „idegen világban”.

Álljunk meg itt egy pillanatra! Mielőtt nekilátunk össze nem illéseink elemzésének, még egyszer hangsúlyoznom kell, hogy nem egy idegen világban küszködő emberiség szenvedésein akar SOPÁNKODNI ez a könyv. Épp ellenkezőleg. Azt vizsgálja, hogy miként küzdött meg az emberiség, egész története során, egy „idegen világ” erőivel és legalább ennyire: önmaga félelemeivel. A könyv az emberi bátorságról szól; emberekről, akik egy félelmetes, üres vagy legalábbis közömbös univerzumon belül megteremtették a magunk világát. Az értelem, a biztonság és a szabadság világát.”[...]

Jegyzetek

¹ Freud, Sigmund: *Civilization and Its Discontents*. (1930.) 59-148 o.; *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of S.S F. Ed. James Strachey: London: Hogart Press, 1961, 76. o.*

² Gondoljuk például Hegel egyetemes történetkoncepciójára, amely szerint az abszolút szellem nem tudná megvalósítani önmagát, ha az ember és az emberiség története nem léteznék. Vagy gondoljunk a Teilhard de Chardin által leírt nagy „kozmosz drámára”, az univerzum „spiritualizálódásának” folyamatára, amelyben az ember és az emberiség ugyancsak nélkülözhetetlen szerepet játszik. E koncepciók kritikáinak jó összefoglalását lásd:

³ Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történetfilozófia gyökerei*. Ford: Baros Gábor és Miklós Tamás. Budapest, Atlantis, 1996.

⁴ Monod, Jaques: *Chance and Necessity. An Essay on the Natural Philosophy of Biology*. New York, Knopf, 1971. Francia eredeti: Paris, Seuil, 1970.



*Fortepan / Deutsche Fotothek / Brück und Sohn
Budapest. Kapisztrán rendi templom, Országúti ferences templom (1909)*

SZABAD-E ÉRTÉKET VÁLASZTANI KULTÚRÁBAN?¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.6

„Néhány hiánycikkről fogok [szólni], olyanokról, mint értékszabadság, értékválasztás. Kornai János nincs köztünk, de megidézem szellemét. Ő a hiány társadalmaként jellemezte a mögöttünk lévő négy évtizedet, és meggyőződésem, hogy a következő négy évtized is e hiányosságok jegyében fog szerveződni, és minden egyes kor minden egyes ember voltaképpen ezt a hiányt próbálja valamilyen módon kitölteni. Én is haladok a korrallal, ezért a Titanic süllyedését idézem meg, abban a pillanatban, amikor kiderült, az utasok számára, hogy nincs tovább. Hogy viselkedtek egyes utasok ebben a helyzetben? Walter Loyd leírását idézem, nem a filmet. „Adolf Dyker kis zacskót adott át a feleségének, két aranyórával, két gyémántgyűrűvel, egy zafir aranylánccal és kétszáz svéd koronával. Miss Edith Russel muzsikáló játékmalacot vitt magával. Az agyagállatt úgynevezett macis táncdalt csilingelt, de csak akkor, ha meghúzták a farkát. Stuart Kullert, egy fiatal teológiahallgató, másodosztályú utas, csak a bibliáját vette magához. Lawrence Beesly könyvekkel tömte meg a viharkabátjának zsebeit. Normand Campbell Chebes revolvert és egy iránytűt vágott zsebre, mint aki kannibálok közé készül. Johnson hajópincér mostmár egészen más fejleményeket várt, mint egy belfasti visszautazást, ezért négy narancsot dugott a zubbonyába. Mrs. Dickinson Bishop egyezeregyszáz dollár értékű ékszert hagyott a kabinjában, és visszaküldte a férjét. De nem a pénzért és az ékszerekért, csak a muffjáért.” Ha analizáljuk ezt a kis jelenetet, akkor ilyen tárgyak listája kerül elénk: aranyóra, gyémántgyűrű, zafir aranylánc, muzsikáló játékmalac, Biblia, könyvek, revolver és iránytű, négy narancs és végül a muff.

Fölmerül a kérdés, hogy tulajdonképpen mi köti egye ezt a nagyon sokféle tárgyat? Azt hiszem, hogy egyetlenegy szó és egyetlenegy attitűd köti egybe és homogenizálja ezt a sokféle tárgyat és ez az érték. De mindjárt a paradoxon is nyilvánvaló, hogy akkor amikor egy homogén fogalmat, az értéket alkalmazzuk, nagyon is diverz sokféle tárgy összességére, akkor látjuk, hogy nagyon különböző és ugyanakkor egyszínű viszonyulásról van szó. A kezdet kezdetén ezt a viszonyulást szeretném valamilyen módon definiálni, valamilyen módon

meghatározni, körbejárni. Nap mint nap föl kell tennünk saját magunknak a kérdést, hogy mi az érték? Benne van-e a tárgyakban? Benne van-e a muffban? Benne van-e a zafir aranylánccban? Vagy pedig nincs benne semmiben, de mindenben benne van, attól függően, hogy az értékelő tekintet ráesik-e vagy sem? Bennünk van-e az érték, vagy kívül van az érték? A másik kérdés, hogy választjuk-e az értékeket, vagy követjük-e az értékeket? Az értékek választanak-e bennünket, vagy mi megyünk az értékek után? És végül, talán a legnehezebb kérdés, amit annak idején Marx is, Nietzsche is fölített különböző nézőpontokból, de voltaképpen ugyanaz a probléma kínozza őket, hogy ki értékeli az értékelőket? Mi határozza meg, hogy egy társadalom, egy közösség értékeket követ-e, választ-e és egyáltalán hogyan jön létre az értékeknek a kínálata?

Valamilyen módon az az ember víziója, hogy elpusztulnak az értékek, vagy legalábbis szemünk előtt nem látszanak. A tekintetünk, amely értékeket keres, amely értékelné, egyszerűen mintha nem találná tárgyát. Ez a benyomás bizonyos értelemben véve jogosult. Ha az ember ezt az új, szabad média-piacot vizsgálja, három olyan tendenciát ragadhat meg, amelyek alátámasztják ez a fajta sirokkó látomást. Az egyiket úgy neveztem, hogy debilizáció. A debilizáción értem azt a fajta stratégiát, ami természetesen ellenünk irányul, és közvetve az értékek ellen irányul. Mert mondanom se kell, hogy az első kérdésre a válaszom, az, hogy az értékek bennünk vannak, és mi látjuk meg az értékeket, és addig vannak értékek, amíg van, aki rájuk vesse tekintetét, és abban a pillanatban, amikor ilyen tekintet megszűnik, kihunyt, elvakul, akkor az érték is megszűnik. A debilizáció pontosan ennek a vakságnak az előidézője. Paradox megint, mert végül is látni tanítanak, látás útján történik az elvakítás. Egy olyan nagyszabású programnak figyelhetjük meg a működését a modern tömegkommunikációs zuhatagban, aminek eredménye, hogy minél többet látunk vizuálisan, annál kevesebbet gondolunk. A debilizáció ilyen értelemben vége egy olyan legkisebb intellektuális többszörösnek, az IQ-nak valami olyan mérhetetlen zuhanása, amely körülbelül hatvan és ötven között áll meg, és ez a debileknek a mércéje. Egyébként a debileket nem kell megvetni, ők is kisebbség, egyelőre és

¹ Első megjelenés: Kultúra és Közösség, 1998.1.5-11.

rengeteg dologra képesek. Képesek fegyelmezettek például egy villamost vezetni. (Nem mintha megvetném a villamosvezetésnek a funkcióját). Egyik megállótól a másik megállóig, sőt felfedezik, hogy van egy végállomás, mert visszafordulnak, és ezt a nap nyolc órájában tudják csinálni. Meg tudják különböztetni a civilruhásat az egyenruhástól. Már az nehézség, hogy megkülönböztessék a vasutast a postástól. Ahhoz egy kicsit magasabb IQ-szint kell. De legalább azt látják, hogy nem civilről van szó. Egy ilyen debilizált sereget természetesen mivel voltaképpen munkára fogható, fogasztásra fogható, integrálható, nyilvánvaló, hogy előnyös előállítani, és előnyös egy olyan társadalmat létrehozni, amiben a debilek serege munkálkodik szorgalmasan a fényes jövőn. A mindennapi holnap érdekében. A legkisebb intellektuális erőfeszítéssel a lehető legintenzívebb inger előállítása. Ez lehet a jelszó. A másik ilyen tendencia az érzelmi regresszió.

Az érzelmi regresszió egy pszichoanalitikus fogalom, tudjuk, hogy a pszichózis, bár manapság bíráltni illik, mint afféle irodalmi narratívát, amelyet egy dús fantáziával megáldott bécsi pszichológus folytatott társalgásai alapján hozott létre, mint tudományos rendszert. Ha zárójelbe tesszük a pszichoanalitikus konstrukciókkal kapcsolatos vitákat, és hogyha ezt a tömegkommunikációs ingerádatot nézzük, akkor jogosan szűrhetjük le, hogy a regresszió jelentése ténylegesen áll. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy azok a struktúrák, amelyek a fejlődés során kialakulnak bennünk olyan tekintetben, hogy mi az, ami érték, ami után nekünk igazodnunk kell, amelyet el ugyan nem tudunk érnei, de hívása folyamatosan kell, hogy bennünket követésre sarkalljon. Ez a bizonyos felettes én-nek a struktúrája, mert tartalmazza a helyest és a helytelent, mint motiváló megkülönböztetés a jónak és a rossznak a legkülönbözőbb megnyilvánulásait olyan értelemben, hogy a jót próbáljuk szaporítani, próbáljuk közelíteni, próbáljuk realizálni, és a rosszat próbáljuk elkerülni és próbáljuk kiiktatni. Ezek nem saját személyünkben, vele született okoknál fogva megnyilatkozó irányultságok, hanem ezek olyan csillagok, amelyeket a kollektív lét – majd később rátérünk, hogy milyen történeti szálak folytán – kínál és épít beléjük a szocializáció útján. És hozza létre az új felettes én-t, mint struktúrát. A felettes én jóvoltából nem az következik be, hogy mi nem követjük el a rosszat. Nem arról van szó, hogy a gonosz csábításaitól teljes egészében mentesek lennénk, hiszen akkor nem lenne bűnözés, nem lenne sok olyan deviancia, amelynek nem örülünk. Hanem csak azt

jelenti, hogy egyfajta szégyen és egyfajta bűn érzet tölt el bennünket, amikor mi magunk követünk el ilyesmit. Még csak nem is arról beszélek, hogy felháborodunk a gyilkoson. Hanem amikor saját magunkban gyilkos ösztönöket érzünk, saját magunkban megsértjük azt az alapszabályt, amelyet emberi egyenlőségnek neveznek, akkor rossz érzésünk van. Diszkomfort érzetünk van. Kényelmetlenség érzetünk van. Bizonyos szempontból szégyenérzetünk van és büntudatunk van. A felettes én-nek ez a legfontosabb szerepe. Hogy nem tart feltétlenül vissza a rossztól, de figyelmeztet arra, hogy rosszat teszünk, akár mi tegyünk rosszat, akár környezetünkben vagy valaki, akiért felelősséget érzünk. Ez a fajta regresszív stratégia éppen ennek a felettes én struktúrájának a kiiktatásán ügködik, mert azt teszi normálissá, ami a felettes énnel az elvárásai szerint tulajdonképpen nem normális. Azt teszi szabállyá, ami voltaképpen szabálytalan. És teszi ezt oly módon, olyan hihetetlen intenzitással és olyan gyakorisággal bombáz bennünket a szabálytalan, az abnormálissal, a deviánssal, és nem oknyomozati módon, nem a megértő módján. Akárcsak krisztusi módon, a szeretetnek a stratégiájával, hogy íme, az ember a gyilkosban, a bűnözőben, hanem inkább azzal a kutakodó, kíváncsiskodó, voayeur indulattal, amit ugyancsak - ha az embernek a felettes-én struktúrái működnek - büntudattal valósítunk meg, amikor kulcslyukon keresztül nézzük, hogy mi történik a másik szobába, jóllehet nem történik semmi, de mégis büntudatot érzünk, mert tudjuk, hogy ezt nem szabadna. Nem szabadna távcsővel belenézni másoknak a kertjébe, és ott megnézi, hogy az illető harapdossa-e az oroszánt, vagy az oroszánt harapdossa őt, és akkor még egy egészen egyszerű dolgot mondtam. Valójában arról van szó, hogy ez az érzelmi regresszió kiszabadítja a palackból azokat a szocializáció során elfojtott és joggal elfojtott, bűnézetre, szégyenérzetre okot adó tudattalan energiákat, amelyek egyébként, amikor még éltünk, az álminkban, a téves szólásainkban, vagy éppen a pszichiáternek a szófáján, vagy a székén ülve jöttek csak belőlünk elő. Most úgy tűnik, hogy eltűnt a különbség a cenzúra által kieresztett és illegális csatornákon megjelenített elfojtott vágyak és kényszeres félelmek és a mindennapi életben normálisnak, szokásosnak tartott agresszivitások, szexuális kicsapongások és egyebek tekintetében. Tehát az, amit Nietzsche megkülönböztetésként, mint dionüszoszi és apollói elvet egymással szembeállított, mondván, hogy persze a dionüszoszi elv az, ami generálja az embernek a létét, az adja meg az energiáját. De az

apollói az, ami a formát és a mértéket adja. Az érték és a mérték egyfelől, másfelől a vad, indulatos, zabolálatlan energia. A kettőnek valamifajta egysége hozza létre az emberi drámát. Úgy tűnik, hogy ebben a regressziós stratégiában teljes egészében ezt az apollói struktúrát eliminálja, szünteti meg, és jön el a diónüszoszi, de immár nem egy termékeny ontológiai ellentmondásban, egy vele sarkosan szembenálló elvvel, hanem csak úgy gátlástalanul, csak úgy szabadon, aminek a következményei, hogy egyfelől a debilizált ember, másfelől a zabolálatlan, saját belső gátlásaitól megszabadult ember, a kettőnek a kombinációja. Ez elképesztő veszély arra, amit úgy nevezünk, hogy kultúra, arra, amit úgy nevezünk, hogy társadalmi együttélés, és a kettőnek a kapcsolatára [...]

De még egy harmadik dolgot is szeretnék mondani, a kettőnek mintegy sajátos foglalataként, az elképzelt Amerikáról. Az elképzelt Amerika, itt talán a Hyattben nem kellene erről beszélnem, ez olyan, mint annak idején, amikor a szovjet lakatnyában az ember anyázta az internacionalizmust, de végülis arról van szó, hogy elképzelt Amerika. Tehát nem a valóságos Amerika. A paradoxon az, amire fölfigyeltem – elég sokat éltem Amerikában –, hogy itt Magyarországon tulajdonképpen amerikább az élet, mint Amerikában. Itt tulajdonképpen, hogyha az ember az Astoria sarkán megáll, akkor, mint a Buridán számára, fantasztikus dilemmának van kitéve. A Buridán számára azért halt éhen, mert egyfelől szénája volt felkínálva, másfelől szalmája volt felkínálva, amikor szénát akart, akkor eszébe jutott, hogy mégis a szalmát. Mikor a szalmára nézett akkor inkább a szénát, és addig-addig ingatta a fejcskéjét a szamár, amíg éhen nem halt. Most ebben az elképzelt Amerikában az Astoria sarkán az ember áll, akkor a Burger King és a Mc'Donalds hozza ezt a dilemmát, és addig-addig nézem egyiket, másikat, hogy végül is nem megyek sehova. Éhen halok. Amerikában ez nem dilemma, mert mind a Burger King, mind a Mc'Donalds, az valami egészen más. Sokkal marginálisabb, sokkal jelentéktelenebb.

[...]

Az értéknek tehát egy kiszélesedett skálájában kell gondolkoznunk, amelyet hogyha figyelmen kívül hagyunk, akarva-akaratlanul az emlegetett amerikanizációs, elképzelt amerikanizációs stratégiát támogatjuk, ami nem lehet célunk. A másik tendencia, amely ugyancsak befér a *culture*-be, és voltaképpen létező tendencia, amire föl kell figyelniünk, és lehetőleg munkánkban alkalmaznunk kell, az értékek párhuzamossága.

Az értékrendszereknek a párhuzamossága. A *Kultur*-nak a jegyében ugyanis, amennyiben többféle értékrend egyáltalán elismerhetővé válik, azoknak van egy hierarchiája. Van a csúcs, az valamilyen magasztos eszme, és akkor ahhoz képest, mint ahogy egy hadseregben vannak tábornokok, vannak vezérek, vannak fegyveremek, amelyekről azt feltételezi a tábornok, hogy meg lehet vele nyerni a csatát. Bár a tábornok mindig az előző háború szerint próbálja megnyerni a következő háború csatáját, ezért többnyire nem szoktak sikeresek lenni a régi tábornokok. A markotányosnőnek és a tábornoknak ez a fajta hierarchiája, hogyha lefordítjuk az értékek pluralizmusára, tarthatatlan. Egyenrangúak az értékek. Ebben bele kell nyugodni, empátiásan, toleránsan kell tudni viszonyulni a különböző értékrendszerekhez, és akkor párhuzamosan az értékek skálájának kiszélesedésével egy teljesen új vidék nyílik meg értékelő tekintetünk számára. Végül a harmadik dolog, amire oda kell figyelni, és erről tulajdonképpen szól az előadásom címe is, csak kérdés formájában, és most állítás formájában szeretném ezt megerősíteni, hogy a választás az, ami hitelesít ebből a kiszélesedett értékkinálatból, ahol a muff és a fegyver és a Biblia egyaránt részt vesz a versenyben. A választásnak ugyanis van egy szociálpszichológiailag rettenetesen fontos tulajdonsága. Nevezetesen, hogy megemeli az értékét a választottnak. Németh László mondta (mondhatnék Leon Festingert is), hogy minden választás rejtett meghasonlás. Rejtett meghasonlás a szónak abban az értelmében, hogy a nem választott alternatívát valóban leértékeljük, de a választottat viszont felértékeljük.

[...]

A kultúra ma már tulajdonképpen fölösleges a szónak abban az értelmében, ahogy korábban használták. Emlékeznek a *Három nővér*-re, Mása panaszkodik mindjárt az első felvonásban, hogy milyen sok nyelvet tud, meg tud zongorázni, és akkor valaki azt mondja, hogy „Hát ez olyan neked, mint a hatodik ujj. Nincs rá szükséged.”. Igen. Valóban.

Öt ujj is tökéletesen megfelel, a kultúra is ilyen szempontból egy hatodik ujj, de ha elhagyjuk ezt a metaforát, azt kell mondjam, hogy tulajdonképpen a kéz a kultúra. És ha a kultúrát kivonjuk, akkor egy ujjal vagy két ujjal kevesebbet teremtünk ezen a kézen. Tehát egészen biztos, hogy bármilyen drága is, kell a kultúra. De, kell-e a pénznek? És miért kell a pénznek a kultúra? Négy dolgot tudtam kitalálni, ami miatt, ha én mondjuk a business-ben tevékenykednék, akkor rávetném magam a kulturális

szférára és foglalkoztatnék udvari költőket, udvari festőket. Létesítenék privát egyetemeket. Megcéloznám Cosma Medicit. Az egyik dolog, ami összfűg ezzel, és ezt elfelejtettem az értékek kapcsán mondani, mert túlságosan szinkronban volt a megközelítése az értékeknek a kiszélesedéséről, párhuzamosságáról, illetve a párhuzamos értékrendekről, illetve a változás hitelességéről. Itt többről van szó,

mint saját magunkról. Az értékek világa, az értékeket konstituáló közösség, az elképzelt közösség a szónak abban az értelmében, amiben benne vannak a halottak is, és benne vannak azok is, akik meg sem születtek. Mi ebből a szempontból tulajdonképpen egy hagyománynak vagyunk az átadói és maximum az innoválói.

[...]



*Fortepan / Vízkelety László
Budapest. Hunyadi János (Főherceg Albrecht) út, balra a budai Vár keleti támfala.
Háttérben a Mátyás-templom (1900)*

AZ EGYESÍTETT FŐVÁROS¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.7

[...]

Budapest mint nemzeti kulturális központ

Az egyesítés, amint arról már szó esett, a kifejezetten németes kultúrájú (nyelvű) Budából és Pestből teremtette meg a nemzeti fővárost. Budapest nem magyar nyelvi-kulturális arculatát ugyan előbb tovább színesítette a nagyváros fő növekedési forrása, a tömeges bevándorlás, mégis: a város elmagyarosodása gyors eredményeket ígért és hozott. Döntően azért, mert Budapestet éppen akkor tették meg az ország politikai központjává, amikor a nemzetállam-építés éppoly fontos ügynek számított, mint a gazdasági-társadalmi polgárosodás programja.

A nagyvárosiasodás folyamata tehát a nemzetközi kulturális szerepkör követelményei által meghatározott keretek között bontakozott ki 1873-at követően. Elsőként a magyar nyelvű felsőoktatás kiépítése vett komoly lendületet, a hallgatók száma a millennium táján már duplája (4100) a két évtizeddel korábbiaknak. A tudomány- és a műszaki egyetem mellett kibővült (vagy éppen megindult) az orvosi és állatorvosi egyetemi képzés, a felsőfokú tisztképzés (Ludovika), illetve a gazdasági képzés (Kereskedelmi Akadémia).

A tudomány kutatás fellendítésére külön kutatóintézetek is alakultak az egyetemek mellett, 1869-ben a Földtani Intézet, 1870-ben a Meteorológiai Intézet, 1880-ban az országos Filoxéra Kísérleti Állomás, 1892-be pedig az Országos Chemiai Intézet és Központi Vegykísérleti Állomás.

A tudományos élet szakmai egyesülései is kivétel nélkül Budapesten és zömmel éppen az egyesítést követő évek során alakulnak: a Magyar Földrajzi Társaság (1872), a Budapesti Philológiai Társaság (1874), a Magyar Jogászegylet (1879), a Magyarországi Néprajzi Társaság (1885) vagy a Matematikai és Fizikai Társulat (1892).

Figyelemre méltó a közgyűjtemények fejlődése is. Nem véletlenül, hiszen ezek az intézmények különösen lényegesek a nemzeti identitást megalapozó tudományosság szempontjából. Az 1802-ben

alapított Magyar Nemzeti Múzeum az Országgyűlés anyagi támogatásával korszakunkban indult észrevehető fejlődésnek. 1874-ben újjászervezik az Országos Levéltárat, 1877-ben felállítják az Országos Tanszer Múzeumot, 1887-ben megnyílik a Fővárosi Múzeum, szintén ebben az évben alakul át a Fővárosi Levéltár irattárból történeti archívummá, s végül 1892-ben kezdik szervezni a XX. század elején megnyíló Fővárosi Könyvtárat. Könyvtári téren különben a főváros már ekkor az ország tényleges központja: a millennium évében a Széchenyi Könyvtár állománya félmillió kötet, és száztíz működő könyvtárat tartanak nyilván a városban.

A magyarosodó Budapest talán legfontosabb kulturális médiumai: a sajtó, a könyvkiadás és a színház. Az egymás után részvénytársasággá átalakuló nagy kiadóvállalatok mind ekkoriban jöttek létre, többek között az Athenaeum, a Franklin társulat, a Pallas, a Singer és Wolfner vagy a Révai Testvérek. A felsorolt cégek lesznek a magyarországi könyv- és folyóiratkiadás meghatározó intézményei a következő közel egy évszázad során. Némelyikük a folyóirat mellett (*Vasárnapi Újság*, *Új Idők*) napilapok megjelentetésére is vállalkozik (*Pesti Napló*, *Kis Újság*). 1878-ban indul a Légrády Testvérek kiadásában a *Pesti Hírlap*, 1887-től jelenik meg Rákosi Jenő orgánum, a *Budapesti Hírlap*. Jóllehet a Budapesti Hírlap és a régebbi fővárosi sajtótermékek mind-mind országosan terjesztett lapok, a példányszámaik ennek ellenére sem túl magasak, hiszen ekkor még kizárólag előfizetés útján lehet napilapokhoz jutni.

Budapest színházi életében 1870 után mind szembeötlőbb a műfaji differenciálódás folyamata. A magyar nyelvű színjátszás központja a Kerepesi (ma Rákóczi) út elején álló Nemzeti Színház, amely népszínműveket, operetteket, klasszikus drámákat és operákat egyaránt bemutat. A Népszínház átadásával (1875) a mai Blaha Lujza téren (ez lesz később a Nemzeti otthona) a népszínmű és az operett kikerül a Nemzeti repertoárjából. Az Operaház Andrassy úti palotájának átadásával (1884) az operajátszás is önállósul végre. A Német Színház épületének 1889-es leégése viszont pontot tesz a nagy múltú pesti és budai német színjátszás történetének végére.

¹ Első megjelenés: Gyáni Gábor (szerk.) 1998. Az egyesített főváros (Pest, Buda, Óbuda.) Bp., Városháza, másodközlés: Kultúra és Közösség, 1998. 3. 105-113.

A középítkezések következményeként a kor neves akadémikus festőit és szobrászait megbízások tömegével halmozták el (Lotz Károly, Benczúr Gyula, Székely Bertalan).² A festők és szobrászok tágabb köre az 1877-ben az Andrássy úton átadott Múcsarnok kiállításain jutott némi nyilvánossághoz.

A zenei életben az állami és a magánmecenatúra egyaránt szóhoz jutott. Az 1867 óta működő Nemzeti Zenedét 1875-ben váltja fel az állami beruházásként épült, Liszt Ferenc pártolta Zeneakadémia, amely 1877-ben kap méltó otthont az Andrássy úton. Ugyanakkor társadalmi alapon szerveződött még 1853-ban a Filharmónia Társaság, amely az 1890-es években nyolcvantagú szimfonikus zenekart tartott fenn. A kórusmuzsika terén pedig a pesti Zenekedvelők Egylete, valamint a Budai Zeneakadémia Egylet vitt meghatározó szerepet.

Az oktatás terén mindenekelőtt az elemi és a középfokú oktatás szervezeti fejlődése és hatókörének számottevő kibővülése volt fontos fejlemény az Eötvös-féle népiskolai törvény (1868) utáni időszakban. Az 1873/74-es tanév 67 fővárosi elemi iskolájával szemben, 1896-97-ben 151 iskola fogadta a hetven százalékkal több tanulót. A szakképzést tekintve 1884 hozott áttörést, midőn segédképzés céljából beindultak az iparos- és kereskedő tanonciskolák. A felsőbb iskolatípusok közül a polgári iskola fejlődött legerőteljesebben: az 1876/74-es tanév kilenc polgári iskolájával szemben a millennium évében már 27 ilyen intézményben tanulhatott a közben hétszeresére duzzadt diákság. A klasszikus nyolcosztályos középiskolát a gimnázium és a reáliskola képviselte. Budapestnek 1876-ban még csak három gimnáziuma és négy reáliskolája volt, 1896-ig azonban számuk összesen tizenkettőre emelkedett, s ezzel együtt megnégyesződött a tanulói létszám is.

Az alfabetizáció előrehaladását, valamint az iskolázottság javulását tekintve oly fontos negyedszázadban az alsó és középfokú iskolai képzésben részt vevő diákok száma együttesen száztíz százalékkal nőtt a fővárosban. Így azután az írni-olvasni tudás a hat éven felüli népességben az 1870. évi hetvenről nyolcvan százalék fölé emelkedett a század vége felé.

A tömegkultúra szórakozással és önműveléssel kapcsolatos szféráját fokozott heterogenitás jellemezte ebben az időben. Egymás mellett és egymástól szinte tökéletesen elszigetelve élt a törzsökös

pest-budai német kispolgárság városi kultúrája, a bevándorló magyar kispolgárság és munkásság vidékies magyar kultúrája, az ugyancsak bevándorló idegen ajkú, esetleg külföldi eredetű ipari munkásság németes vagy szlávok kultúrája, és nem utolsósorban a tömegesen beáramló zsidó kispolgárság jiddis nyelvhez kötött, sajátos kultúrája.³ Ebben a közegben jutott szerephez a magyaros, egyúttal asszimiláló erejű tömegkultúra is, aminek egyik jellemző megnyilvánulása a nagyvárosi népies tömegzene (erről Sárosi Bálint szól elemző módon tanulmányában).

A tömegkultúra szervezeti kereteit egyfajta kettősség határozta meg. Fennmaradtak és folyamatosan bővültek a kulturális öntevékenység különféle formái, s újdonságként teret hódított az egyesületi formába szervezett önművelés és szórakozás. Ugyanakkor mind jobban terjedt a kultúra tisztán kereskedelmi árucikként való adásvétele is. Ezt a kettősséget egyszerre juttatta kifejezésre a szórakoztató központtá váló Városliget, és kivált a virágkorát éppen a városegysítést követő évtizedekben élő Vurstli. A Vurstliban a népi szórakozás hagyományos formái iránt tömegesen megnyilatkozó igényt immáron valódi (kis)vállalkozók elégítették ki.⁴

A tömegkultúra prizmáján át feltáruló sokféleség általában is arra figyelmeztet, hogy ne tekintsük megátólló értetődő adottságnak a budapesti élet és vele a budapestiek egyöntetűségét. A városok egyesítése talán még nyilvánvalóbbá tette a közöttük eleve fennálló különbségeket, a külön pesti, a külön budai és a külön óbudai értékek és életviteli elvek szembeszökő eltéréseit. Az 1873 után hamar kibontakozó viharos nagyvárosi növekedés újabb és gyökeresen másfajta belső megosztottságot eredményezett, ám vélhetően enyhítette az öröklött „városrészi” partikularizmusok merevségét.”

[...]

² Például Bakó Zsuzsa: Székely Bertalan freskói. In Zádor Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 1993, 242-249. old.

³ Vörös Károly: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873-1945). Tanulmányok Budapest Múltjából XX. Budapest, 1974, 97-98. old.

⁴ Granasztói Péter: Tömegszórakozás a Városligetben – A Vurstli. Budapesti Negyed, 16-17 sz., 1997, nyár-ősz, 163-191. old.

[...]

„Ezért tanultam járni
Ezekért a kései, keserű léptekért.”
(Pilinszky: Apokrif)

Az „idős” szó gyökere az „idő” Az időseknek ugyan sok hiányuk van egészségből, pénzből, megbecsülésből, kapcsolatkból, de abból bőségük van, amit elhasználtak: az időből. Ez gazdagságuk és szűkösségük forrása.

Meg kell birkóznunk a jelenel, tisztességesen elszámolni a múlttal, tudni, hogy az élet a vége felé közeledik, mégis a jövőbe kell nézni, mert a jelen értelmét veszti, ha nem tart valamerre, akkor is, ha ebből a jövőből minden bizonytalansággal kevesebb adatik, mint amennyi a múltból jutott.

Az életidőben együtt jelenik meg a *biológiai, a történelmi és a társadalmi idő*.

[...]

A biológiai létben a saját életidő és történelmi idő összefonódik. Az idő halad, az életóra jár, a kettős idő mindig kettős feladatot ad: alkalmazkodni kell a társadalmi-történelmi változásokhoz (adaptációs probléma) és alkalmazkodni kell a saját korból adódó életfeladatokhoz (identifikációs feladatok). Az életfordulók kritikus, olykor krízispontjai a társadalmi fordulatokba épülve fokozhatják a nehézségeket, és gyakran súlyosbítják az egyéni válságokat is, vagy megfordítva, segíthetnek átemelkedni és megoldani válságos helyzeteket. A történelmi feltételek alaposan beleavatkozhatnak abba, hogy milyen öregséghez érkezett el az ember. Az elmúlt időszak tapasztalatait magukban hordják az öregek, nem csupán emlékezetükben, hanem reflexeikben, sőt zsigereiben.

Minden társadalmi és történelmi hatás megtörhet a személyiség módosító erején. A személyes adottságok, a belső késztetések, a válaszoló és kihívó energiák felfogják és alakítják a kapott hatásokat. Minden ember egyszeri, egyedi teljesség, korábban soha nem volt, a jövőben sohasem lesz azonos *entitás*.

Ezért is igaz, hogy a mindenki számára adott közös sors feltételei között számos egyéni változat

lehetséges. Az életutak, a túlélési módok egyéni variánsainak sokféleségeit láthatjuk, mert mindenkor és mindenkinél, az egyéniség „válasza” módosítja az azonos feltételeken belül még az öregeységben is az öregedés módját, sőt felerősíti az énerő szerepét.

Az életidő növekedésének vívmánya és a társadalom teherviselő képességének kudarca.

Nagy vívmány: az életkor meghosszabbodása.

[...]

De az életkor növekedésének vívmánya visszaütött a felkészületlen társadalomra, a szociális és egészségügy ellátás feladatait megsokszorozta. Különösen súlyos gondokkal jelentkezik ez a világdilemma, a kelet-európai társadalmak átalakulásának időszakában. A mai társadalomban az élet utolsó szakaszának végeredménye sokszor kárhoztatta sivár sorsra, az egyéni is sokat megélt idős generáció tagjait. A szocialista propagandában annyit hangoztatott „megérdemelt jutalom” érdemtelen életzárásá változott.

Egyszerre kell átélniök az időseknek öregedésükkel szervezetük fizikai romlását, a társadalmi aktivitás elhagyásával, a nyugdíjazással a kiszorulást a társadalom perifériájára; a tudás szerkezetének változásával és a modernizálódással ismereteik elavulását; a gazdaság tönkremenetelével a nyugdíjasok elértéktelenedését, s ennek következményeként a gazdasági lerobbanásukat, az elszegényedést, sőt pauperizálódást. Azzal, hogy „rászorulttá váltak”, az önértékelésük, önbecsülésük leromlását; a rendszer-változásokkal pedig a saját múltjuk többszörös átértékelődését – aszerint, hogy mi jellemezte korábbi élettevékenységüket - az új társadalmi változások fel- vagy leértékelik azt.

Az már csak mindent átszövő járulékos elem, hogy a jelenben uralkodó kultúra az ifjúság kultuszát sugározza: külsőségekben éppúgy, mint képességekben, a gyorsaság, az adaptivitás, a versenyképesség, az előretörő agresszió, olyan tulajdonságok, amelyek par excellence nem jellemzően tartoznak az idősek tulajdonságai közé. Mindennek következményeképpen az élet záróideje, a derűs vagy legalábbis tiszteletreméltó betakarítás ellehetetlenül, jó esetben megnehezedik.

[...]

¹ Megjelent: Kultúra és Közösség. 1999. 2. 5-12.

Minden szűkösségekben élő társadalom másképpen kegyetlen a maga öregeivel, ha azok rászorultakká válnak.

[...]

A szemeállítás, ami a fiatalok és idősök között az amúgy is élő kommunikációs és társadalmi szakadékokat, illetve törést jelenti, a szó szoros értelmében kenyértörésig vihető.

Ezért nemcsak azt a kérdést kell feltenni, amit oly gyakran hallunk, hogy mennyibe kerülnek az öregek a társadalomnak, hanem úgy is megfogalmazhatjuk a problémát, hogy mennyibe került az öregeknek ez a társadalom.”

[...]



*Fortepan / Fortepan/Album050
Budapest. Margit hid és a Parlament a budai alsó rakpartról nézve. Távolban a Gellért-hegy. (1900)*

[...]

Az idő-probléma a (társadalom) tudományban

Maga az idő jelensége, természete vitatott, mineműsége definíciókkal ezidáig ki nem merített. Az egyik, talán minden másnál gyakrabban felfogott, mégis jószerivel a legkevésbé kategorikusan megnevezett fenoménről van itt szó. Virtuálisan bár megannyi formában jelen van, de valóságát mégsem tarthatjuk kezünkben. A kevésbé „fizikaian” létező, mégis perszónálisan és kollektíven egyaránt átélhető jelenvalóság. Ha feltesszük, hogy az idő kapcsol össze minden fizikailag ténylegesen létezőt, akkor szinte egyértelműen kimondjuk azt is, hogy egységtől, változásaitól függ a létező világ(ok) egysége és minden változása. A létezés, ennek tartalma, s a létezők egymásra következése adja tehát az időbeliség olyan teljességét, amelyet egyetlen tudományos (példaképp: filozófiai, logikai, történeti, pszichológiai stb.) nézőpontból átfogni lényegében lehetetlen kísérlet lenne. Amit tehetünk: a különböző időfel-fogások közt kanyarogva minduntalan rákérdezzük az antropológiai időfoglalom sajátosságára, alkalmi definiálhatóságára.

S miközben jól tudjuk: az idő a definíciós szándék számára látszólag absztrakt, a mindennapi élet által viszont sokszínűen hitelesített, sőt sok oldalról „ismerősnek” tetsző témakör. Hogy csupán néhányat vegyünk sorra:

- megjelenik a lét/nemlét dichotómiában: amikor vagyok, nem kérdés, hogy voltam-e már ezelőtt is, de kérdés, meddig leszek-lehetek, s miképp függ ez az időtől, annak változásától, a kezdődés és végesség fogalmától;
- átélhetőnek tűnik azután az idő a múlt/jövő mából vizsgált folyamata: megnevezhetem a „volt” funkcióját és a „lesz” esélyét a jelen közvetítő funkciójában, definiálhatom az ekként kínáló „rendet.” Ebbe beleérthetem a szinkronitást (az időmérést, az ismétlődést, az átmenetiségeket), a módosulásokat és az ember gondolkodási, vagy lét-perspektívából adódó mozzanatokat is, de az élővilág

„interszubsztivitásait” semmiképp sem rendezhetem el valamilyen kommunikáció nélkül;

- az idő tehát állandóság/megszakítottság formájában tartalmazza a lét élményét, saját előtörténetét és annak meghosszabbodását a jelenlegi, egyúttal pedig a cselekvések minduntalan közreható, alkalmilag lezáró, elkülönítő értéktérben megnevező sajátosságát is: ami megtörténik, az elvileg nem megsemmisített múltat/múló idő jelent, hanem az elválasztás révén pusztán megkülönböztetést, megnevezést, s az objektivizált egész a háttérben marad, hogy az aktuális jelen már a jövőt is tartalmazhassa a kontinuitás törvényszerűségének folytonos ismétlődése során;
- egyszerre társadalmi és természeti, struktúraki-fejező és szerkezet-rendszert teremtő is az idő, az emberi cselekvésformák talán legszilárdabb rendje, amely definiáltan vagy sem, de mindenképpen az egyénre jellemző világlátás mögöttes feltétele. s mint a világműködés vagy az átélhető folyamat rendje, a kontinuitás sem lehet tartam-nélküli, hisz a rendet éppen az idő-meghatározottság egyik formájának tekintjük. A hétköznapi vagy történeti cselekvéseink rendszerét sem az időn kívül, kimerevített vagy határok közé zárt jelenségként értelmezzük, hanem olyan állapotnak, amelyben az egyes elemek viszonya (és ismerete) nagy valószínűséggel ígéri a Nagy Egész további fennmaradását, azon belül pedig a struktúra elemeinek relatív állandóságát is, amely elemek egyike éppen mi vagyunk a környezetünk rendszerében;
- az időről gondolkodni és mineműségére kérdezni egyúttal identitás-állapotunk mérőeszköze is. Aki a tartamról (mondjuk a pillanatról, mint Leibniz) gondolkodik, alig ha tudja meghatározni a létezés/megszűnés állapota nélkül. Az időiség nem határértékekből áll, hanem az egymáshoz kötődő entitások rendjéből, s ez nem pusztán mennyiségi tartam (mint a szervesetlen élet esetében), hanem a megszűnéssel szembesülő egyén küzdelmének tere is, aki saját egyedeinek reprodukálása, jelentésalkotás vagy jelentések szimbolikus generálása és tartósítása során küzd az

¹ Megjelent: kultúra és Közösség. 2000.2-3. 5-12.

egzisztenciális végesség ellen, se küzdés karaktere adja identitásának értékét, minőségét is;

- minthogy pedig a természetes előfeltételek az emberiség életidejét is megszabják, vagyis mivel létezni csak az időben lehet, maga a cselekvésforma kap temporális jelleget, se visszafordíthatatlan szociális időszint értékelése a fenyegetettség aktív kiegészítéséhez, élménytartalmainak növeléséhez és önregulációs mechanizmusokhoz segíti hozzá az egyént, kinek idősege és társadalmisága etnikai és kulturális örökséghez, szocializációhoz kötött;
- az egyén által átélt időiség az az egy időtartamra jutó eredményes vagy sikertelen szakaszosság ad értéket a normának, szokásoknak, irányultságoknak, amelyek a történelmileg is átélhető szociális idő reprodukciós ciklusait kínálják. Az időkoordináció, az időirányítás azonban mégsem egyértelműen az egyén kezében van. Egyfelől azért, mert a történelem nem egyirányú, és nem minden társadalom számára egyformán kínálja az átmenetet az egyes időállapotok között. Másfelől pedig, mert az egyenlőtlen fejlődési ritmusok és szakaszok a közösségek, társadalmak, civilizációk között az elvárások aszinkronitását is megteremtik, s ezzel a morál, a társas kapcsolatok, az előítéletek vagy az időátélés legegyszerűbb módja is mélyen a mentalitásokban és viselkedésben megragadható különbségeket tartósítják (bővebben Gellériné 1990:8-11; Mézáros 199:73-79)

Létünk természeti és társadalmi-történeti beágyazottsága kap tehát formát az időben, lefolyása perszónálisan is átélhető, többnyire egyúttal megismerés, konkrétta változtatott, „fizikailag” egzakt módon hivatkozott. Így például a tér átélésének tartalma, kiterjedése is lehet az idő, vagyis olyan, fizikailag is mérhető, megismerésében definiált „egység”, amely a lét sebességének és az adott határoknak a függvényében kap formát. Nem szükségszerű ugyanakkor, hogy elsősorban a heideggeri létidő-kategóriákban „mérjük” az időiség jelenlétét, a kultúra megannyi látványos-érzéki formájában éppúgy jelen van: lásd például Borges idő-cáfolatát, Gurevics középkori paraszt-időfogalmait, S. Hawkins időfelfogás-történetét, Pierre Bourdieu algériai kabiljaiknak mitikus-rituális rendszerét, Clifford Geertz Bali-szigeti őslakosainak „most”/„nem most” felosztású ellentétpárjait, Edmund Leach „ismétlődő állapotváltozás” kategóriáját az észak-burmai kacsinok életében, továbbá a

Tóra vagy a Korán időképeit, s folytathatnánk még számtalan utalással.

Az időfogalom az egyes gondolkodási struktúrákban (elnagyolt alakzatokban bemutatva) igen csak eltérő, korántsem egynemű képet alkot:

- a fizikában az idő fő tulajdonsága a *mérhetőség*, megjelenése a háromdimenziós tér kiegészítéseként fogható fel, lényege az osztható végtelen, a metrizálhatóság. A mérhetőség a múlt fakticitásán alapul, hiszen az el nem múlt időben az ismétlés is lehetetlen, a rögzítés is épp annyira az.
- a logikában a temporális kijelentések, melyek a jövőre vonatkozó nyelvi szerkezetben jelennek meg, szükségképpen egy fölrendelt, transzcendens régiót tételeznek, amely az *igazság/valószínűség* határán szükségképpen aktualitásfüggetlen vagy ontológiai státusú döntést igényelnek, mivel a ma tett jövőidejű kijelentések szükségképpen igazsága a holnapra is vonatkozik, így filozófiai determinizmus dogmájába csábít, ami viszont épp a jövőkép zártágát indukálja (Szabó G. 1999:67)
- a történelemben az idő a *tartam-ban* konkretizálódik (pl. a hosszú időtartamú 18. század Braudel-nél). Fő jellemvonása a fejlődés elve, valamint a múlt és a jövő fogalmi közötti mozgás megtestesítése, avagy az írásbeli és tárgyi emléktanyag tanúsította létbizonyosságok; végülis a (meg)történet, a „múlás” élménye tölti ki a közösségi létminőségben mérhető változásokat. Annak élményét, hogy a (görögök óta) az idő maga a lét, s az időn kívül lévő ellentétes az időseggel, immár ki kell egészíteni a naiv időtapasztalaton túli kérdéssel: milyen szerkezetű az igazság, ha ez az idő, az állandó jelen, vagy a maradandóság igazságértéket hordozza tudatunkban? (Picht 1990:70)
- a filmi ábrázolásban az idő a képekbe fogalmazott valóság eseményritmusának, az ikonikus leírás (lekövetés) léptékének fogható fel. Ennek eszköze a (mozgás)gyorsítás és lassítás, a vágás, a belső vágás és az áttűnés (mozgásdinamikai eszközök az időbeli folytonosság leírására), lényege a látható „bekövetkezés”, amelynek *narrációja* a szöveg vagy a dialógus, vagyis a látható időhatárok átlépése olyan (a képszerűséget kiegészítő) eszközzel, amely időarányos vagy „metaidejű” támasztékát adja a cselekvés filmi tartalmának;
- az irodalomban a fikció jelképisége (pl. sci-fi, időarányos leírás stb.), a *cselekmény*

kerete-foglalata, a mítosz tere, az emlékezet mankója az idő. A főhős a kor szülötte, a reprezentációja, még ha kortalan típus példázója is, akkor is az idő áll mögötte, egész valója az időbe (emlék-időbe, történés-időbe, múlt-időbe vagy jövőidőbe) ágyazott;

- az esztétikában az ikonitás éppúgy hordozza az időt (ld. képzőművészet, képes beszámoló, *jelképhasználat* hagyománya, kompozíciós egység, folyamatok követése), mint a tánc- és mozdulatművészetekben (balett, pantomim, happening stb.). A szerzőiség is, mint az időiség problematikája éppúgy jelen van (pl. barokk motívumok kölcsönvétele, pravoszláv ikonok figuráinak sémái, Mária-ábrázolások kötött jelképrendszere stb.), mint a persziflász és visszautalás, a toposzok használata stb. Az időiség kánonjai a tárgyak rendszerét éppúgy átjárják, mint az épületekét, a formaalkotási korszakokét, a társas lét belső arányait [...]
- a kultúrában a *temporalitás*, a beszéd/írás/gesztus kifejezésre olyan örökség, amelynek az idő ad garanciát, a jelentéstartalmak komplex rendszerén belül kijelölhető hely biztosítja az értelmezés terét, a közlési kódok gazdag eszköztára tartalmazza a már ismert kulturális lenyomatokat, kultuszok keletkezése és fennmaradása tartósítja vagy gazdagítja az időbeli módosulások komplexumait.
- a filozófiában az *okság* (olykor a célország) törvénye hordozza az időt, s benne az ember tökéletesedésének, céltevékenységét racionalitással felruházó körülményeknek, a lét-feltételek rendjének háttéré az idő érzékelési formája (a kanti „Örökbéke-tervezettől” a hiedeggeri „létemmi”-ig).
- a pszichológiában a *psyché*, az *énfejlődés* tagadhatatlan közérzete, a kivetítés attrakciója, a reflexválaszok feltételrendszere, a szerep-legitimáció *közege* az idő;
- a szociológiában a társadalmi *cselekvés* belső támoszlopa, a tömegtevékenység *kerete*, a munkafolyamat vagy a mobilitás egysége, vagy éppenséggel a generációk közötti más-ságok hordozója az idő (lásd az életút-vizsgálatok, szabadidő-eltöltési mutatók, osztály- vagy réteghatár-módosulások, életmódok, mobilitási feltételek, rendszer-specifikus aktivitások sokaságát)
- a folklórban olyan ősi elemek *fennmaradása* vagy pusztulása, újjáéledése vagy konzerválása

az idő szerepe, melyek akár új változatban is, de a régít tükrözik, hordozzák, a *survival-funkciókat* értékesítik. Érdemes itt a világmotívumra, a meseiség állandósult motívumkincsére gondolni, vagy Bartók Béla csodaszarvas-fiúinak örökkévalóságára, a „tiszta forrásból” táplálkozó eredetiségére emlékezni, vagy akár a türelemüvegek, vaspántos ladás szimbolikus funkcióira, esetleg a körtáncok módjaira-formáira, népi jogszokások időtlenségére asszociálni. A mindennapi létet átható időkeretek (napi munkaritmus, heti munkarend, éves ciklusok, vallási ünnepek, termény-feldolgozási időszakok, állatszaporulat évszakai, vásárok, egyéni életciklusok, nem és korosztályi munkamegosztás szakaszai stb.) gyakorlatiassága az eltérő időmozzanatok személyes és közösségi megkülönböztetésén alapulnak, a szezonális és biológiai idők nemegyszer a szóbeliségen, a nagy és kis hagyományok közti különbségen alapulnak, történelemmé válni csak a közösség „jóváhagyásával” tudnak;

- a vallásban például a *szakralitás* hordozója is az idő. a követendőre, a múltban létezőre, a legitimitását ősiségéből formálóra helyeződik a hangsúly, keletkezés- és megmaradás-történetek lesznek a szentségek alapjai, értelmezési keretei, beavatási feltételei – összefüggésbe hozva persze a közösségen kívüli transzcendens világgal, s mindennel, ami nem szükségképpen temporalizálható, de már „megvolt”.
- a politikában ugyancsak ciklusok és terminusok, demokratikus hagyományokra hivatkozás, „anciennitás” alapján kiderített történeti legitimitás hordozza az időt, állandóságot és változás osztja meg a társas törekvéseket, érdekcélok és dicső küzdelmek teremtenek alapot az „újrakezdéshez”, minden korábbi létező eltörléséhez. A mikro- és makro-szintű politizálás, vagy a választási koalícióban gondolkodás, a népszavazások és választások, ünnepek és emléknapok egyaránt az időhasználat politikai kötöttségét mutatják. Paul Virilio pedig egyenesen arra figyelmeztet: a társadalmi „tökéletesedésben” végtelenségig hajszolt időmegtakarítás, a sebesség mániája nem a karnyújtásnyira közel került dolgokat eredményezi, hanem a szabadság elvesztését, az időbeliség elvesztését, a tágasság redukálását a tér nélküli időre... (Virilio 1993:42-60)

- az antropológiában a legfelszínebben is olyan fogalmak írják körül az idő jelenségét, amelyek nem az írott kultúra időséget körvonalazzák. Mégis *a tevékenységek komplex rendszerét szabályozzák*, mint például az átmeneti rítusok, a hagyományformálás, a kulturális-etnikai vagy szimbolikus határok és határátlépések, a mítoszok, *a revival-jelenségek*, a diffúziók, az adaptációk kapnak keretet az időtől, de ide tartozik a közösség-átélés élménye, a testfelfogások jelenség-együttese, az etnicitás-megmaradás problematikája, a nyelvi vagy rokonsági rendszerbeli önmeghatározás, s még sok minden más is.

Az idő az egyik olyan emberi-szociális jelenség, amely „nemlétevel” hitelesíti magát: örök, vagyis semmiből sem eredő, állandó, vagyis sosem fogyó, lineárisan jelenlévő, de részecskéiben elkülönítetten megnevezhető, emellett a térben nem szűkülő, de fizikai mivoltában is csak közvetetten tetten érhető valami. Nem megfogható, nem mozgósítható, nem is mérhető súlyú, egyszóval olyan

dimenzió, amely a hétköznapi elemeiben (pillanataiban, perceiben stb.) leginkább csak itt-nemlétevel, múlásával hitelesíti magát. S még e folyékony-múló állapotában sem állandósult, hisz nem volt mindig egynemű időfogalom, nem is egységesült az időképzet az egyes kultúráktól független idő-univerzumban, s ehol a lineáris karakterét, amott a ciklikusat, megint másutt a körkörösét formulázzák róla.

[...]

Jegyzetek

- Gellériné Lázár Márta (szerk.) 1990. *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Akadémiai, Budapest.
- Mészáros András 1999. *A szociális idő.* Fórum Társadalomtudományi Szemle, No. 1:73-79.
- Picht, Georg 1999. *A történelem tapasztalata.* Világosság, 1:70-73.
- Virilio, Paul – Lotringer, Sylvère 1993. *Tiszta háború.* Tartóshullám, Balassi, Budapest.



*Fortepan / Gyulai Gaál Krisztián
Budapest. Móricz Zsigmond körtér, szemben a Karinty Frigyes út. (1963)*

FALUSI SZOMSZÉDSÁGOK – KÖZÖSSÉG-REPRODUKCIÓS ELJÁRÁSOK¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.10

[...]

A falusi létnek (tágabban: a vidékiségeknek) mint fogalomnak – legalábbis korábbi virágzásához képest – már jó ideje *nincs* meghatározó diskurzusa: sem a szakmában, sem a szélesebb nyilvánosságban (Váradi 2007). Csak akkor jelenik meg hangsúlyosan, amikor valaki vagy valami odamegy (falusi turizmus, zöldmezős beruházás stb.); illetve valaki visszavágyik, visszatér oda (a vidékiség, a természetközelség, a hollisztikusan befogható világ nosztalgijája, stb.). Ez a mozgásban lévő népesség veszi ki a részét a lokalitás mint az érzelmek struktúrája létrehozásában – gyakran szembeszegülve így a falusi szomszédságok mint koherens társadalmi formációk összeroppanásával. Erős és gyenge ontológiák versenye zajlik a falusi lét kontextusainak megteremtésekor.

[...]

A lokalitás közösségi termelése

Induljunk tehát ki abból, hogy a falusi szomszédságok *laza és törékeny*, de még mindig nem lényegtelen hálózatos formszerkezetet alkotnak (Durkheim 1978, 2003), amennyiben bennük (is) folyik a társadalmi élet. E társadalmi élet lényegi összetevői:

- a szomszédságok tagjai által érzett *érzelmi* összetartozás-elkülönülés tudata (Hajnal 1939; Weber 1987), mely érzelmi összetartozás természetesen pozitív és negatív érzelmeken egyaránt alapulhat;
- *társadalomadminisztráló szerepek és intézmények* jelenléte (Hajnal 1939);
- olyan *külső hatások* és más externáliák, amelyek a lokalitást reprodukálják, illetve annak újratermelésére kényszerítik a szomszédságokat, mégpedig úgy, hogy a lokális tapasztalatok valamiféle *kategorizáción* esnek át, és részeivé válnak a helyi tudásnak (Geertz 1983;

Appadurai 2001), ezt nevezi a szakirodalom *glokálisnak* is (Meyrowitz 2005);

- a helyben levés, a helyi élet egyedülálló minősége, azaz hogy *térben rendezt, fókuszálja* az emberi szándékokat; tapasztalatokat, akciókat, és identitást teremt magához. A helyiség mind a fizikai teret, mint a benne zajló aktivitásokat, helyzeteket és eseményeket, mind a helyhez fűződő személyes és kollektív jelentéseket magában foglalja (a legfontosabbak: az otthonosság érzete, a honvágy, stb.).

S noha a hely autenticitása – a standardizált „tájak” létrejöttével – folyamatosan csökkenni látszik, a szomszédságokat működtető *kizárási eljárások* (Weber 1992:38-41) ereje és arzenálja semmit sem csökkent az elmúlt évtizedekben. Az idevalósi és a gyüttment, a helyi és az idegen (Simmel 2004; Elias – Scotson 1965) közötti határvonalak folyamatos rögzítése máig az egyik legfontosabb falusi közösségi eljárás. Még akkor is, ha a helytől való kényszerű megfosztottságot általában nem maga termeli ki, hanem vagy nem tud a külső (regionális, nemzeti, transznacionális) nyomásnak ellenállni, vagy nem is akar (ilyen a kényszertelepítés – például a terepfelszámolások – egyfelől, de ilyen a faluból való elmenekülés vagy kiűztetés is másfelől). A helyiség napi gyakorlataihoz a *marginalizáció* és a *szegregáció* is mindenképp hozzátartozik.

Továbbá, azt is láttuk, hogy a mindennapok falusias helyzeteit máig meghatározza, hogy a falut érintő események hol és mikor történtek meg és ki volt azokon fizikailag jelen. A „mi történik itt” kérdésre tehát meglehetősen sok esetben még mindig csak helyben adható meg a válasz. A lokalitás (ebben az értelemben a falusi helyzetek meghatározására való képesség és lehetőség) „*telíteni*” képes egy idő és tér által meghatározott környezetet (Goffman 2000:13-68, 167-189).

A falun lakók szomszédsági kapcsolatai tehát bármennyire laza teret képesek is kialakítani, mégiscsak lehetővé teszik, hogy a lokalitást (az oldiság, mocsaiság, bedőiség, kerecsenyiség stb. mibenlétét) bizonyos közös jellemzőkkel illessük. A 19. századi közösségi formszerkezethez képest persze engedményeket kell tennünk. Még mindig elmondható például, hogy a falusias világokban az

¹ A „Kint és bent – háromszor” (K73015, 2008-2011) című kutatást az OTKA támogatta, a kutatás vezetője Kovács Éva volt. A kutatásban Bernáth Anikó, Fleck Gábor, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde vettek részt. E tanulmány a készülő kötet zárófejezetének első változata. Megjelt: Kultúra és közösség. 2012. 3-4. 37-52.

egyenlőtlenségek egyszerűen szerveződnek, éppen mert az egyes individuumok a szoros társadalmi kapcsolatokon és szövvényes *személyes relációkon* keresztül (melyekben a különböző *szerepek integrálódnak*, a *státuszok* pedig *összeadódnak* egy személyen belül) viszonylag könnyen és egyszerűen illeszkednek bele a falusi társadalom szerkezetébe. A státuszban bekövetkezett változást publikusan még mindig nagyon nehéz elismertetni, a közösség tagjai azt gyakran a morális rendjük kikezdekéséért értelmezik.

Falun a referencia- és tagsági csoportok továbbra is gyakran *átfedik* egymást, illetve akülönböző referenciák jól megférnek egymással, ad abszurdum, külső referenciákat (divatokat, ideológiákat, politikákat, de sztereotípiákat is, stb.) lokalizál a közösség. Persze közel sem beszélhetünk a társadalmi tudás olyan uniformizált szétosztásáról, amilyennel a 19. századi és 20. század eleji falvak rendelkeztek, hiszen a közjavak, a közös tevékenységek csökkenésével, a kooperáció és a versengés lanygulásával, másfelől a migrációval és a kommunikáció kiszélesedésével az uniformitás és uniformizálás helyi terei radikálisan lecsökkentek.

Azt is elmondhatjuk e szomszédságokról, hogy az individuum – épp a fentiek miatt – ugyan már nincs totálisan kiteve a közösség tekintetének, mégis, sokkal *láthatóbb*, és így kontrollálhatóbb a falvakban, mint a városias világokban. Egy faluban még ma is igen nehéz „kettős életet” élni, nem hogy sokfélé. Többes identitásokat kialakítani sem könnyű. Az idevalósi, a törzsökös, az „öslakos” stb. elképzelt közössége állandóan idéz egy *közös kultúrát*, melyet ráadásul *ön szabályozónak* tételez és arról csak végső szükség esetén egyeztet. A totális átláthatóság elvárása mögött a *teljes kiszámíthatóság* normája húzódik meg, melyet a helyi, azaz *kis hagyományokon* keresztül ápolnak a szomszédságok tagjai. Ez a norma azt feltételezi, hogy az igazodás mindig konszenzusos, így erősen bünteti a normától való eltérést, azaz meglehetősen *rigid* a változásokkal és az „idegenekkel” szemben.

Mindebből következik, hogy a falusi szomszédságokat működtető hatalom továbbra is *diffúz*, mindenre kiterjed, amit csak elér: egyszerre használja az informális ellenőrzés és szankciók eszközeit, vagy informalizál formális ellenőrzési és szankcionálási eljárásokat, ráadásul úgy, hogy ehhez mechanikus szolidaritást vár el a tagoktól.

Korántsem arról van tehát szó, hogy valamiféle civil társadalmi logika működtetné a szomszédságokat. A procedurális – deliberatív, mérlegelő megfontolásokból következő – észszerűség nyomaiban sem található meg itt, még azokon a fórumokon

sem, amelyek demokratikus választások során jöttek létre (így például az önkormányzatokban). Ha racionalitásról beszélünk (és egyáltalán beszélhetünk) a helyi világokban, akkor az *szubsztanciális*, azaz adott feltételek és kényszerek által behatárolt cél elérésére irányul (Simon 1976). Így aztán jóval kisebb bürokráciával és adminisztrációval lehet elérni a kontrollt a közösség tagjai fölött.

Az „otthonosság”, az idevalósiság pozitív érzete egyfelől – a zárkózottság, provincializmus, xenofóbia és szűklátókörűség másfelől (Konstantinovič 2001). E szomszédságokból igen nehéz eltűnni, innen elmenekülni büntetlenül sem tartósan, sem bizonyos helyzetekben, sem időlegesen nem lehet. A mobilitás nem legitim; amikor megtörténik, mindig kivétel és csak idővel, „történelmi távlatokban” válik elfogadottá, ha egyáltalán. A szomszédság az „idegenek” számát és státuszát is állandóan szabályozni próbálja: „lehetőség szerint legyenek kevesen és azért tartuk rajtuk állandóan a szemünket”. Ha az „idegenek” mennyiségileg és/vagy kulturális távolságuk okán meghaladják a szomszédság által – szintén szubsztantíve – kialakított mértéket, akkor a közösségi társadalmi kapcsolat helyét a harc – valódi versengés – váltja fel (Weber 1987, 1992).

A falusi szomszédságok kívülről és belülről egyaránt meglehetősen sebezhetőek és különböző *függőségekben* egyensúlyoznak. E függőségeket, legyenek azok belsők vagy külsők, gyakran nem tudják reciprok módon befolyásolni, mert ehhez hiányoznak a tényleges kitérés vagy a választás lehetőségei és gyakran a ténybeli tudás is. A közös tudás, amelyet a közösség termel, egyre kevésbé igazít el a külvilágban: a falusi szomszédságokban az emberek nagyon keveset tudnak azokról a társadalmi csoportokról, melyekhez nem tartoznak. A szubsztantív racionalitás és a civil társadalom hiánya miatt e szomszédságok elég jól ismerik azt, aki dominálja őket és igen keveset tudnak azokról, akiket ők dominálnak. Ha a harc, versengés során az idegennek tekintett csoportokat és individuumokat a közösség kiszorítja a peremekre, a közösségi érintkezések átcsúsznak a korlátozott, sztereotíp szituációkba /vagy a periférián túlra, a szomszéd szomszédságokhoz/. Ilyen esetekben sokat általában már csak azok tudnak a teljes szomszédsági szerkezetéről, akik szegények, kiszolgáltatottak, kiszorítottak, ezért jobban szükségük van erre a tudásra. A feszültséget csak fokozza, és a versenyt kielezi, ha az etnikai büszkeség komoly elvárás a kiszorított csoporton belül, miközben a külső etnikai diszkrimináció nagyon erős.

[...]

A négy falu mint közösség

Lássuk, ezek fényében mit mondhatunk kutatási terepeinkről! Az alábbi táblázatban az előbb vázolt elméleti keret néhány egymással összefüggő szempontját kiemelve ábrázoljuk a négy falut. A szempontok kialakításában az eddigieken túl Sárkány Mihály összehasonlító tanulmányára is

támaszkodunk (vö. Sárkány 2000:65-68). Azt vizsgáljuk meg, hogy településeinken hogyan zajlik a lokalitás termelése. A bal szélén az inkább közösségi, a jobbon az inkább társadalmi érintkezésekre jellemző sajátosságokat gyűjtöttük össze. Hangsúlyozzuk azonban, hogy e skálát sem evolucionista, sem strukturális szempontból nem tekintjük egyfajta vidék-város kontinuumnak.

Közösségi szomszédságok	LOKALITÁS TERMELESE				Társadalmi szomszédságok
1. Gazdaság, munkamegosztás					
Egyszerű gazdaság	Bedő	Tizsakerecseny	Old	Mocsa	Sokféle gazdaság
Csekély munkamegosztás	Old, Bedő		Tizsakerecseny	Mocsa	Differenciálódás és specializáció
Termelés és fogyasztás a falun belül (integráció)	Tizsakerecseny	Old, Bedő		Mocsa	elidegenedtség
Informális gazdaság (patronus-kliens viszony)	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Formális gazdaság (szerződéses viszony)
2. Társadalmi szerepek és státuszok					
Kis társadalmi mező	Bedő	Old	Tizsakerecseny	Mocsa	Nagy társadalmi mező
Többszörös szerepviszonylatok	Old	Bedő	Tizsakerecseny	Mocsa	Elkülönülő szerepviszonylatok
Tulajdonított státusz	Old, Tizsakerecseny		Bedő, Mocsa		Elért státusz
3. Társadalmi kapcsolatok					
Mechanikus szolidaritás	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Organikus szolidaritás
Komplex társadalmi érintkezések	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Komplikált, ellentétes társadalmi kapcsolatok
Kis szemű, szoros kapcsolathálók	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Nagy szemű, laza kapcsolathálók

Integrált terek	Bedő	Old	Tizsakerecseny	Mocsa	Szegregált terek
Konfliktusok érintkezési távolságon belüli kezelése	Bedő	Old	Tizsakerecseny	Mocsa	Konfliktusok elkülönítéssel való kezelése
Helyi normák követése, konszenzusos megoldások	Mocsa	Bedő	Old	Tizsakerecseny	Konfliktus, anómia
Etnicitás mint mindennapi gyakorlat	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Etnicitás mint ideológia
4. Tudás					
Provincia- lizmus	Old, Tizsakerecseny, Mocsa, Bedő				Kozmopolitizmus
Szubsztantív racionalitás	Old, Tizsakerecseny, Bedő		Mocsa		Proceduális racionalitás
Kis hagyomány eltér a nagytól	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Kis hagyomány és nagy között nincs különbség
5. Migráció					
Gyenge migráció	Mocsa	Tizsakerecseny	Old	Bedő	Erős migráció
Gyenge migráció a múltban	Mocsa	Tizsakerecseny (elvándorlás+ visszatorlódás)	Old (etnikai csere)	Bedő (elvándorlás+ külföldi bevándorlás)	Erős migráció a múltban

[...]

Tudás

Településeink abban nagyon hasonlítanak egymásra, hogy mindegyikre jellemzőek a „vidéki-ség” normái és mentalitása. Ez persze korántsem kizárólag a falvak szabad értékválasztása, hanem ugyanolyan mértékben felelős érte a vidéket a várostól folytonosan, dichotóm módon megkülönböztető másság-diskurzus. Az is nagyon valószínű,

hogy ez a másság nem mindig manifeszt (pl. kisvárosok, nagyvárosok vidékies részei stb., prosperáló, városias falvak), hanem a *törések, határok mentén sarkosodik ellentétte* (Blackshaw 2010:127). Az mindenképp figyelemre méltó, hogy dacára az információs társadalom vidéki kiépülésének és a média homogenizációs hatásának, a „vidéki-ség” normája (példaképként és stigmaként egyaránt) folyamatosan *újratermelődik* ezekben a terekben (Kovách 2005).

[...]

Tudástermelés					
Provincializmus	Old, Tizsakerecseny, Mocsa, Bedő				Kozmopolitizmus
Szubsztantív racionalitás	Old, Tizsakerecseny, Bedő		Mocsa		Proceduális racionalitás
Kis hagyomány eltér a nagytól	Old	Tizsakerecseny	Bedő	Mocsa	Kis hagyomány és nagy között nincs különbség

A vidékiség, mint közösség-szervező elv két fontos komponense a szubsztantív racionalitáson alapuló

helyi tudás (*local knowledge*) és az élő ú.n. kis hagyomány (*little traditions*). Mindkettő közösségi társadalmi kapcsolatokat feltételez, hiszen előbbi a közösségi cselekvések indítékaiban, utóbbi a közös normák követésében illetve követésének kikényszerítésében játszik pótolhatatlan szerepet. Megkockáztatjuk, hogy egy helyi tudásformája még mindig attól vidéki, hogy alapvetően *szubsztantív racionalitáson* alapul: az adott feltételek és kényszerek olyan erősek, hogy ezeknek a közösségen belüli egyeztetésére az egyén csak igen ritkán vállalkozik. A szubsztantív racionalitáson alapuló helyi tudás kulcsszava az erősebb oldaláról a kényszer, a gyengébb felől pedig a belátás.

[...]

Általában is feltételezhetjük, hogy a már leírt gyakorlatok mellett a normák szabják meg a falusi és a városi közösségek tudástermelésében érzékelhető különbségek egy részét. Előbbit a közös helyi tudás folyamatos és uniform szétosztása jellemzi inkább, míg utóbbiban a helyi tudás szétosztása alapvetően szórt és differenciált; előbbi inkább autoriter és konform, mint utóbbi. A vidéki közösségek tízparancsolatát Aksel Sandermosté-nál senki sem foglalta össze találójában és tömörebben, ezért érdemes idéznünk:

- „1. Ne hidd tenmagadról, vagy valaki.
 2. Ne hidd tenmagadról, oly jó vagy, mint mi.
 3. Ne hidd tenmagadról, hogy bölcsőbb vagy, mint mi.
 4. Ne akard magad jobbnak minátlunk.
 5. Ne hidd, hogy többet tudsz, mint mi.
 6. Ne hidd, hogy nagyobb vagy, mint mi.
 7. Ne hidd tenmagadról, hogy juthatsz valamire.
 8. Ne neved te mirajtunk.
 9. Ne hidd, hogy bárki is törődik veled.
 10. Ne hidd, hogy bármit is taníthatsz nekünk”
 (Sandermosté 1936:77-78).

Belülről ezek a közösségi normák, kívülről a provincializmus politikája hozza létre azt a sajátos magyar – megkockáztatható, közép-európai – etnotájat, mely e falusi lokalitások társadalmi tere.”
 [...]

Migráció

A közösség-reprodukció minták felrajzolásakor utolsóként a migrációval foglalkozunk [...], itt ismét csak abból a szempontból gondoljuk végig a négy település migrációs történetét és jelenét, hogy az milyen hatással volt a lokalitás termelésére.

Migráció					
Gyenge migráció	Mocsa	Tizsakerecseny	Old	Bedő	Erős migráció
Gyenge migráció a múltban	Mocsa	Tizsakerecseny (elvándorlás+ visszatorlódás)	Old (etnikai csere)	Bedő (elvándorlás+ külföldi bevándorlás)	Erős migráció a múltban

A közösségek általában erősen szabályozzák a be- és kiköltözéshez, az ingázáshoz való viszonyt. Másrészt azonban – erőforrásainak, demográfiai helyzetüknek, házas- és munkaerőpiaci stb. lehetőségeiknek függvényében – különbözőképp ki is vannak szolgáltatva a migrációs nyomásnak. Ebben a néprajzosok, szociográfusok, antropológusok által sokszor leírt komplex viszonyrendszerben a történelem során létrejönnek sajátos migrációs terek és gyakorlatok, melyek – ha a körülmények viszonylag változatlanok – hagyományossá válnak az idővel. Ezek a tudományos megfigyelések általában mégis azt állítják, hogy a közösség (akkor is, ha tradicionálisan kibocsátó településsé vált vagy egy ilyen térségben helyezkedik el) normatív nehezen akceptálja elhagyását. Egy közösségből sem permanensen, sem szituatív, sem időlegesen nem könnyű eltűnni, elmenekülni, elveszni; a területi mobilitás nem legitim, hanem kivétel. És fordítva is: egy közösségben az idegenek kevesen vannak és állandóan rajtuk tartják a szemüket (Elias – Scotson 1965). (Nem kevésbé rideg szabályok érvényesek ideáltipikus esetben a társadalmi mobilitásra sem: a státuszban bekövetkezett változást egy közösségen belül publikusan nagyon nehéz elismertetni, gyakran a morális rend kikezdéseként értelmezik.) A közösség – paradox módon – e külső és belső sebezhetőség és függőség hálójában képes a leginkább prosperálni, a társadalmi instabilitás és nyugtalanság helyi érzete eltűni.

Ha településeink migrációs történetét vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy noha mind a négy település az ország szélén fekszik és mindegyiket elérte a szocialista modernizáció, épp a helyi és regionális kondíciók különbsége miatt más és más migrációs hagyományok jöttek létre az elmúlt évtizedekben. *Oldon* – amely már a 20. század elejétől kidolgozott népességszűkítési technikákkal válaszolt az erőforrások és a lehetőségek szűkösségére – a szocialista korszakban az a gyakorlat alakult ki, hogy a gyermekeket végleg kieresszék a közösségből és lehetőleg megyén belül boldogulni tudjanak. Az ezáltal fokozatosan előregedő és kiürülő faluba a telepfelszámolásokat követően folyamatosan költöztek be a környékbeli cigányok, ők azonban már jóval kisebb mobilitási potenciállal bírtak, s mára lényegében a faluba szorultak. *Bedő*, ha lehet, még periférikusabb helyzetben volt ugyanebben az időszakban, így egyrészt a migrációs nyomás etnikai hovatarozástól függetlenül nehezedett a lakóira, másrészt nem ritkán egyenesen a fővárosig kellett utazni munkáért. A bedőiek többsége végleg elhagyta a falut, köztük szinte a teljes cigány lakosság. *Tiszakerecseny* és *Mocsa* ennél jóval szerencsésebb helyzetben volt és kulturálisan is más

hagyományokkal rendelkezett a migrációs nyomás kezelésére. Mindkét településről jelentős ingázás kezdődött a hatvanas-hetvenes években, mely azonban nem vont maga után végleges elköltözést. (*Kerecsenyben* az a családi norma érvényesül még ma is, hogy valamelyik gyermeknek vissza kell költöznie előbb-utóbb a faluba, hogy gondozza az időseket, *Mocsán* a közeli munkalehetőségek miatt nem jelent meg a végleges kimigrálás kényszere.) Ezeknek az eltérő migrációs tapasztalatoknak és helyzeteknek köszönhetően *Oldon* mára lényegében lezárult az etnikai csere, amely a közösség reprodukciós eljárásoknak hamarosan új fejezetét nyitja ebben a faluban. Nem tudni még, hogy egy, az alsószentmártonihoz hasonló, etnikailag egynemű cigány falu jön-e létre, amely – a helyi elitpozíciók megszerzésével – újraszervezi az egyelőre hasonlóképp alárendelt cigány háztartásokat, vagy, mert erre nem lesz képes, funkció nélküli gettófaluvá válik. Ráadásul itt érvényesülnek még ma is leginkább az országhatárból fakadó maginalitás erői, melyek *Oldot*, mivel a horvát oldalon is hasonló térség terül el, még inkább leszorítják és bomlasztják. *Bedőn* a helyzet szintén legalább kétesélyes: válhat ugyanúgy ez a falu Nagyvárad elővárosává, de vissza is zuhanhat a környező enyésző, és többségükben cigányok lakta falvak sorsába. *Tiszakerecsenyben* a helyi és a regionális lehetőségek beszűkülésével a visszakényszerülés jelenségeit figyeltük meg, amely a közösség létét semmiképp sem veszélyezteti, ám a belső közösségi konfliktusokat kiélezheti. *Kerecsenyben* a falun belüli migráció is jelentős, azaz a „cigánysoron” élő családok apránként beköltöznek a központibb fekvésű utcákba, s ez szintén nem konfliktusmentes. *Mocsán* az ingázás feltételei továbbra is adóttak, viszont a magasabb kvalifikált fiatalok visszaköltözése némileg lecsökkent, mert számukra sem a falu, sem a környék nem biztosít vonzó munkalehetőségeket. A migrációs lehetőségek relatív csökkenését mutatja az is, ahogy a pusztaiak egyre szegregáltabban élnek a falu mellett, s oda beköltözni egyre kevésbé van lehetőségük.

[...]

Hivatkozások

Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás teremtése.

Regio 3:3-31.

Blackshaw, Tony 2010 *Key Concepts in Community Studies*. Sage, London.

- Durkheim, Émile 1978 „A vallási jelenségek meghatározásáról”. In Ugyanő: *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. KJK, Budapest, 219-252.
- Durkheim, Émile 2003 *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest.
- Elias, Norbert – Scotson, John L. 1965 *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*. Frank Cass, London.
- Geertz, Clifford 1983 *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. Basic Books, New York.
- Goffman, Erving 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Pólya Kiadó, Budapest.
- Hajnal István 1939 *Történelem és szociológia. Századok*, Budapest.
- Konstantinović, Radomir 2001 *A vidék filozófiája*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Kovács Imre 2005 A vidék megjelenése a közbeszédben, médiákban – Rurális imázs. In Bogárnár László et. al.: *Falupolitikák. Új Mandátum*, Budapest, 51-59.
- Meyrowitz, Joshua 2005 A globalitás hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság* 6:29-36. <http://www.vilagosság.hu/pdf/20050902145557.pdf>.
- Sander mose, Aksel 1936 *En flyktning krysser sitt spor* [A Fugitive Crosses His Track]. Knopf, New York.
- Sárkány Mihály 2000 *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. L'Harmattan, Budapest.
- Simon, Herbert A. 1976 From Substantive to Procedural Rationality. In Latsis, S. J. (ed.): *Method and Appraisal in Economics*. CUP, Cambridge, 129-148.
- Simmel, Georg 2004 Exkurzus az idegenről. In Biczó Gábor szerk. *Az Idegen*. Csokonai, Debrecen, 56-60.
- Váradi Monika Mária 2007 Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatásai. In Kovács Éva szerk. *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum/PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest/Pécs, 43-68.
- Weber, Max 1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. KJK, Budapest.
- Weber, Max 1992 *Gazdaság és társadalom 1/2*. KJK, Budapest.



Fortepan / UVATERV
Budapest. Üzemfőnökségi épület a Gyermekvasút (Úttörővasút) végállomásánál. (1950)



Fortepan / Olbert Mariann

*Budapest. Vajdahunyad vára, a történelmi főcsoport reneszánsz épülete melletti kapu a Városligeti-tó partján.
(1926)*

A NÉPIRTÁS KATEGÓRIÁI – KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

DOI 10.35402/kek.2023.4.11

[...]

A kulturális antropológia egyik – talán legfontosabb – szerepe a modernitásban, hogy képes felhívni a figyelmünket azokra a kategóriákra, stigmákra, névhasználatokra és logikai rendszerekre, amelyek segítségével az adott kultúrában élők formálják cselekvéseiket, teszik kommunikálhatóvá, megoszthatóvá az egyéni szinten érzékelt valóságot, illetve teszik ezt közösségi szinten más emberi társulások felé. Mindezen összetett értelmezési keretek segítséget nyújthatnak – többek között – az egyes társadalmak közös narratíváinak, a politikai mezőket formáló diskurzusainak azonosításában és megértésében.

[...]

Az „etnikai konfliktus”, az „ősi ellentét” és a „vallásháború” kifejezések például „helyi”, „belső eredetű”, „mély történelmi beágyazottságú” konfliktusokra utalnak. Miközben kifejezések egy másik csoportja, mint a „genocídium”, a „politikai gyilkosság”, az „etnikai tisztogatás” közvetlenebb okokra visszavezethető, külső eredetű eseményekre utal. Mégis mindkét kifejezéscsoport lényegében egy problémát jelez, pusztán különböző narratívakészleteket és forgatókönyveket rendel hozzá.

Az „etnikai konfliktus” a csoportok közti különbözőségeket teszi meg az erőszak forrásának, és az ellenségességhez egy „ős-eredetű” állapotot romantikus képzetét csatolja. A fogalomban hallgatólagosan megjelenő narratíva háttérébe kényszeríti a politika és az állam működését, ahogy az etnikaitól eltérő önidentifikációk is. A címke alulról építkező, szinte elkerülhetetlen történelmi folyamatokra utal, melyek a gyilkosok stabil és egyszerű indítékait segítenek azonosítani. Indítékokat, melyek idővel „organikusan” épülő ellenszenvre, gyűlöletre vezetnek vissza, melyeknek pszichológiai elsőbbségük van a felszínesebb és kevésbé megfogható indítékokkal szemben, mint amilyen az érdekeik által a jelenbe horgonyzott politikai mozgalmak gerjesztette vagy vitatott erőforrások elvesztése okán érzett feszültség és bizonytalanság szülte félelem és harag. Ezáltal a jelen cselekvőit elszenvedővé, tehetetlen végrehajtókká redukálja.

A „genocídium” mint fogalom nem szakadt el születésének körülményeitől, és használatakor nem mellékes, hogy elsősorban egy nemzetközi jogi fogalom. Még ha könnyű szívvvel használják is másképp a közbeszédben, kiterjesztett használata magában hordozza a pontatlan fogalomhasználat kínálta támadhatóság állandó lehetőségét. Ilyen módon egyfelől a huszadik század ismertebb konfliktusainak szimplifikáló narratívái kapcsolódnak hozzá, másfelől olyan esemény, amely bekövetkezettének kimondását valamilyen nemzetközi autoritással rendelkező szervezet döntésétől tesszük függővé, illetve ez a döntés, mint minden „ítélet”, vitathatóságot is kapcsol hozzá. A fogalom érvényességének összekapcsolása a nemzetközi joggyakorlattal azonban azt a képzetet erősíti, hogy a huszadik század során a „legyőzöttek” követtek el genocídiumot, vagy legalábbis olyan jogalanyok, akik nem rendelkeznek olyan nemzetközi kényszerítő erővel, hogy ez ellen az ítélet ellen aktívan fellépjenek. Ebből a bizalmatlanságból is következik, hogy a sztálinista rendszerek, vagy az Oszmán Birodalom huszadik századi cselekményei – jogi értelemben bizonyosan – vitatottak maradnak, és ezzel örökös hivatkozási alapul szolgálnak azok számára, akik a vonatkozó ítéleteket pusztán háborús vesztesékekkel szembeni megtorlás igaztalan eszközeként szeretnék láttatni. A genocídiumhoz ugyanakkor nem inherens, ősi eredetű magyarázatok kapcsolódnak. A narratíva örökös része egy megnevezhető vezéregyéniség, aki, egy beavatott cinkosi kör segítségével, egy kiszemelt csoport megsemmisítésének – és személyes céljai elérésének – érdekében ravasz módszerekkel mozgósítja támogatóit, akiken keresztül az egész társadalom irányítása alá kerül. A vezér indítékait nem feltétlenül nevesíti a kifejezés, de a koordinált cselekvés egy meghatározott cél érdekében, mindenképpen tervezést, tudatos építkezést, és közvetlen irányítást feltételez. Szemben az őseredeti állapotban gyökerező eleve elrendeltetés képével, itt a jelent uraló vezető uralma redukálja a teljes társadalmat elszenvedővé.

Ezt a gondolatmenetet követve a „genocídium” valóban alkalmatlannak is tekinthető bizonyos erőszakos események leírására, mint amilyenek például Jugoszlávia széthullását kísérték. Ez azonban nem jelentheti egy másik fogalom automatikus

legitimációját. Amit az antropológusoknak érdekes lenne vizsgálni, az a nyugat-európai és amerikai diskurzus, ami a világ más területein kialakuló konfliktusokat ezekbe a fogalmi keretekbe igyekszik sűríteni. Miközben egyre virulensebb a hajlandóság, hogy a közbeszéd minden politikai erőszakhullámot genocídiumként bélyegezzon meg, és ugyanakkor a helyi konfliktusokhoz azonnal etnikai és vallási jelzöt csatoljon. Ez a felcudulás azonban helytelen kulturális értelmezést kapcsolhat a vérengzésekhez, és az egyszerű magyarázat vágya tovább erősítheti a véleményt, miszerint ezek az események különféle helyi közösségek között létező feloldhatatlan konfliktusok következményei, melyek egyes csoportok morális felsőbbrendűségén keresztül más emberi csoportok alsóbbrendűségét igazolják. Az 1998 után fellángoló indonéziai konfliktusokat például gyakran írják le vallási vagy etnikai összetűzéseként az amboni, kalimantani és acehi gyilkosságok esetén, és genocídiumként a kelet-timori atrocitásokkal kapcsolatban. Mivel a „genocídium” fogalmához nagyobb kényszerítő erő képzete társul, azt is gondolhatnánk, hogy a probléma ilyen esetben az egyik konfliktus lebecsülése a másikkal szemben, valójában azonban mindkét fogalomhasználat félrevezető lehet.

[...]

A genocídium és más rokon fogalmak nagyjából érintetlenül hagyják az elkövetők indítékait, nyitva hagyva az analízis lehetőségét olyan összetett motívációk értelmezésére, mint a félelem, a vágy és a mások megsemmisítése által remélt tisztaság és fejlődés. Ezek a fogalmak – a szelektív történelemszemlélet és a megemlékezés formáinak és értelmezéseinek vizsgálatával – a harag, a gyűlölet és a félelem megteremtése és erősítése irányába terelik a kutatást. Ezek a kutatások megmutathatják félelem közvetlen és környezeti forrásait, a szűkös erőforrásokat, és a versenyhelyzet kiéleződését, melyek megnövelik egy csoportközi konfliktus kialakulásának veszélyét. Helyesen mutatnak rá a konfliktusok mélyebb okaira, és vetik el az „természetes ellentétek” megnyugtató magyarázatát. A Jugoszlávia felbomlása körül kirobbanó erőszak az „etnikai konfliktus” címkét kapta az analitikus diskurzusban, ami egyfajta legitimációt kölcsönzött az eseményeknek. Hiszen ebben az esetben, a cselekmények szörnyűségének elismerése mellett, a kiváltó okokat mégis legitimnek tekintjük. Valóban nem élhet együtt egy népesség, melyet „ösi gyűlölet szakít szét”: ilyen körülmények között az erőszak megszűnésének egyetlen logikus módját

a felek elszigetelésében, vagy az egyik csoport totális megsemmisülésében határozhatjuk meg. Ez a meghatározás eltávolítja a felelősséget az egyéntől, ahelyett, hogy elkülönítené és azonosítaná a lépéseket, amelyek fokozatosan megerősítették a félelmet és gyűlöletet. Azt a tévképzetet kelti, hogy hagyni kell „kifutni” a konfliktust, mivel elkerülhetetlen – ahelyett, hogy megakadályoznánk civil lakosság ágyúzását. Egyben kényelmes viszonyítási pontot is szolgáltat az „embertelenséget” szemlélő társadalmak számára, melyben megcsodálhatják önnön nagyszerűségüket, és elfedhetik a saját kultúrájukban kódolt hétköznapi erőszak realitását. Ezek gondolatmenetek minden országban más kulturális válaszokat aktivizálnak. Franciaországban például megerősítik a gondolatot, hogy egy unitárius, egységre törekvő köztársaság lényegesen hatékonyabb és emberségesebb szervezeti egység, mint a „multikulturális társadalom” zavaros és ellentmondásos víziója, és háttérbe szorítja a francia társadalomnak a modern antiszemitizmus kialakulásban, és magában a holokausztban játszott szerepe feldolgozatlan közösségi emlékezetét. Az USA esetében pedig a társadalom azon képzetét erősíti, hogy államuk kizárólag megmentőként, és nem elkövetőként kapcsolódik a fogalmak által jelölt erőszakhoz.

Az egyik létező diskurzív keretből a másikba lépve könnyen botrányt kelthetünk. Daniel Goldhagen 1996-os érvelése, mely szerint a németek többsége magától értetődően internalizálta a mély történelmi gyökerekkel rendelkező antiszemita politikai kultúrát, és ennek az eredményeként vált lehetővé a holokauszt sikeressége, etnikai konfliktusként teremtette újra a modern kori genocídiumot. Eme új keretbe helyezés fogadtatása nem volt kedvező, és érdemes megvizsgálni, miért váltott ki botrányt (Bowen 2002:385). Először is a tömeges gyilkosságok felelősségét a világ teljes német népességére terjeszti ki, amely már önmagában is problémákat vet fel. Ennél azonban a felháborodásnak lényegesebb oka volt, hogy a felvilágosodás egyik alapvetését kérdőjelezi meg. A társadalom evolucionista önfelfogásával nem összeegyeztethető az a megközelítés, melyben egy modern európai társadalom az etnikai konfliktus szintjére „süllyed vissza”. Elsősorban azért, mert ez egy olyan csoportközi konfliktus, amelyet a „fejletlen” társadalmak sajátjának tekint, ezáltal az „etnikai konfliktus” az egyik olyan kategória, mellyel különbséget tud tenni önmaga és a hozzá képest „visszamaradottabb” társadalmak között (GogWilt 1997:890). „Mi, európaiak” legsötétebb pillanatainkban is „civilizáltak

maradunk.” A „prágai mészáros” gúnynevet viselő SS-Obergruppenführer Reinhard Heydrich életét feldolgozó Robert Gerwarth 2012-es és Charles Whitting 1999-es könyvében is kiemelt helyet kap érzékenysége, szeretetteljes kapcsolata feleségével, vagyis a kifinomultsága. Ami ezekben a narratívákban nem ellentételezi, hanem kiegészíti hideg precizitását, mellyel NSDAP-t (a Harmadik Birodalom titkosszolgálatát) irányította, és a kontinens zsidósága megsemmisítésének tervét létrehozta. Mindezekkel látszólag alátámasztva azt az önellentmondásos képzetet, hogy a „nyugati ember” a „barbarizmus” elkövetése közben is „civilizált” marad. Mindehhez képest a világ „primitívebb népei” nem urai „késztéseiknek”, ellentéteik így kaotikus mészárlásban robbanhatnak ki. Robert M. Hayden 1996-os állítása, amely a jugoszláv konfliktus esetében hívta fel a figyelmet arra, hogy az ilyen „etnikai tisztogatások” lényegesen gyakoribbak az európai közelmúltban, mint ahogy azt hinni szeretnénk, szintén hasonló ellenállásba ütközött.

Olybá tűnik, hogy minél inkább kultúrák között a tömeges vagy politikai erőszak leírása, annál nagyobb hangsúlyt kap a gyilkosságok kulturális eredete, és számúzik a politikai tényezőket. Ebben áll az antropológia egyik fő kihívása a területen. Képesek vagyunk-e kulturális megismerésre irányuló eszközkészletünket használni anélkül, hogy tovább erősítenénk azt a közvélekedést, miszerint „ezek” között elkerülhetetlen az ilyen erőszakosság? Mely előfeltevések megerősítése nem csupán retorikai, de analitikus hiba is lenne részünkről.

Christopher Taylor a ruandai népiártásról írt tanulmányában ezen a vékony vonalon igyekszik eljárni. A politikai gyilkosságokat annak mutatja be, amik: felülről szervezett, pénzelt, és lentől a félelem és bosszúvágy táplálta átlagemberek keze által megvalósult erőszak (Taylor 2002:140). És ezen tényezők kiegészítéseként mutatja be a kulturális logikát, mely mentén az erőszak megvalósult. Nagy odafigyeléssel különbözteti meg a gyilkosság és kínzás indítékát, és a mély kulturális mintázatokat, amelyek meghatározták annak mikéntjét. Leírta az államhatalmi szándékot, amely az országot az „eticista politika” irányába mozdította el, és tette ezt gyilkosságokkal és megfélemlítéssel, az ez ellen fellépő állampolgárok és politikai pártok ellenében. Ugyanakkor azt is megmutatta, miként formálta a gyilkosságok módszereit a ruandai gondolkodás, a rokoni kapcsolatok és az egészséggel kapcsolatos hagyományok (Taylor 2002:155). Megmutatja a szervezett eseményeket, melyek pusztán a gyilkosság

objektivitásának vizsgálatával nem voltak racionálisan értelmezhetőek, de világossá váltak a kultúra saját logikájának fényében. Feltárja a retorikai és pszichológiai folyamatokat is, melyek során az állam saját erőszakos céljait a „nép haragjává” alakította át, és az állampolgárokat annak eszközévé tette. Például a hutu állampolgárokat minden útzáron arra kényszerítették, hogy egy tuszi fogolyra lesújtsanak egy kalapáccsal, ezzel biztosítva, hogy az állampolgár „közénk” tartozik.

Az 1965–1966-os események során az indonéz hadsereg is a lehető legtöbb állampolgárt igyekezett akcióiban bűnrészessé tenni, egyszerre biztosítva ezzel a későbbi némaságot, a hatalom megerősítését és annak látszatát, hogy az erőszakos cselekmények egy népi felkelés folyamatában következtek be. Nagy figyelmet kell fordítanunk a hatalom és hierarchia körüli kulturális logikára, amely az erőszak formálásában játszik szerepet, anélkül, hogy magának az erőszaknak az okát látnánk benne. Taylor az etnicitást nem tekinti eredő változónak – reprezentációk történelmileg konstruált halmazát látja benne.

Linke hasonló értelemben mutatja meg a kontinuitást a náci ideológia és a kortárs politikai mozgalmak között a meztelen férfítést ideáján keresztül. A náci, neonáci, antifasiszták és zöldek mind meg akarják tisztítani Németországot a környezet-szennyezéstől, s végül eljutnak a kiűzés logikájáig. Linke felidézi, hogy milyen sok német akadémikus utasította el az írását, arra hivatkozva, hogy ez csak érdektelen politikai nyelvezet (Linke 2009:147). Ugyanakkor nem felejthetjük el, hogy a képek és nyelvezet éppen azt az eszközt jelentik, amellyel az átlagos németeket – vagy akárki mást – a tömeggyilkosság részesévé lehet tenni. A világ kultúrában megjelenített ábrázolása megadhatja a gyilkosság logikáját, de annak elkövetése még további lökést igényel.

A Vörös Khmer a zenét és a táncot igyekezett forradalmi célok érdekében felhasználni, az új esztétika megteremtése a terror része volt (Shapiro-Pim 2002:185). Ennek ellenére, a nosztalgia következtében, sokszor megkímélték a régi művészeket, előadókat. A képek, hangok és mozdulatok mint a kultúra szimbólumai és hordozói átugranak a gyors ideológiai változásokon (Ebihara–Ledgerwood 2002:275).

Ezekből a példák közül kezd kirajzolódni, hogy az erőszak antropológiai elemzése miként mutathatja meg a kulturális logikát, ami lehetővé teszi, hogy az egyszerű emberek elfogadják embertársaik zaklatásának és elpusztításának szükségességét. Ez az

erőszak nem minden esetben válik genocídiummá, de ennek ellenére vizsgálat alá kell vonni a hétköznapi Mivel ezek azok a faktorok, melyek a körülmények függvényében átalakulhatnak és meghatározóvá válhatnak egy genocídium bekövetkezésekor. A kihívás nem más, mint a kulturális logika és az egyének indítékainak egyidejű vizsgálata, anélkül, hogy az egyiket a másik rovására felnagyítanánk.

[...]

Többek között az antropológia helye a reprezentáció és erőszak struktúrájában attól függ, hogy miként határozza meg az emberi kulturális, társadalmi és biológiai eltéréseket, és miként foglal állást közösségi problémák esetén. Az antropológia szereti magát annak a tudományos diszciplínának tekinteni, amely képes megmutatni és magyarázni az emberi sokféleséget, és erről megfelelően informálni a közélet gondolkodóit, politikusait, véleményformálóit, az egész társadalom és az emberiség javára.

A diszciplína legsötétebb pillanata talán a Harmadik Birodalomban betöltött szerepe volt. A Kaiser Wilhelm Institute a Reich szolgálatába állított alkalmazott antropológiája a zsidó kultúra – eltűnését megelőző – megörökítését, és újra felemelkedésük megakadályozását célozta. Ugyanakkor lényegesen fontosabb az a tevékenység, amit az emberi sokféleségben rendet teremteni kívánó tipológia kialakítása céljából végeztek, s ami nem a diszciplína kifacsarása volt, hanem maga az alapötlet helyezte azt a nációkkal egy platformra.

A „faji típusok” meghatározása és a náci uralomban való részvétel szorosan összefügg, és a történelmi események fényében fel kell tennünk a kérdést, helyes-e egyáltalán az ilyen irányú kutatás? Ma már nyilvánvalónak tűnhet, hogy emberi tipológiát készíteni kártékony is lehet. A kérdés az, hogy az emberi variációk azonosításának melyik módszere növeli lényegesen az ellenük irányuló erőszak megjelenésének veszélyét. Mert miközben igaz, hogy az eugenika, az embertípusokra vonatkozó kutatások nem szükségképpen vezetnek tragédiához, de figyelmeztetésként elég, ha arra gondolunk, miként tették ezek az irányzatok „hasznos tudománnyá” az antropológiát a Harmadik Birodalomban. Az alapkérdés tárgyává a tipizálás válik, és szükségképpen ehhez rendelődik a jóság és normalitás. Az antropológia akkor is káros lehet, ha ártatlan szándékkal vezetünk be olyan fogalmakat, mint az „átlagos magyar polgár”, vagy egy „átlagos belga”, mely fogalomhoz automatikusan és kimondatlanul hozzárendelődik a fehér, középosztálybeli, átlagos testalkatú, átlagos magasságú.

A méricskélés és meghatározás igénye pedig nem áll meg, és ahogy egyre bővül a jelzők köre, úgy bővül azok száma is, akik hirtelen kívül kerülnek a „normalitás” keretein. A fogalom beágyazottsága mellett is nagyon képlékeny, és bármely politikai akarat saját igényei szerint alakíthatja, hogy pillanatnyi rendszerének megfelelően magyarázó tényezője legyen az uralmi viszonyoknak.

[...]

Az emberi kategóriák képzésének problémája messze túlmutat a „faji” kategóriák történelmileg bebizonyosodott hibáin. A régészet által feltárt tárgyi kultúrákból származó ismeretanyag igen könnyen célzatos értelmezésekhez vezethet a népek és kultúrák mozgásával és fejlődésével kapcsolatban, s ugyanilyen könnyen szolgálhat különböző politikai programok igazolására, ahogy az a Harmadik Birodalomban történt. Ez a működés azonban nem kizárólag a totális rendszerek sajátja, hasonló logikai elvek működése figyelhető meg többek között az Egyesült Államokban, Izraelben, de akár Magyarországon is, mikor politikai szereplők a geopolitika, kultúrpolitika vitás kérdéseiben történelmi narratívákra hivatkozva akarják pozícióikat erősíteni.

[...]

A kulturális logika, amely materiális kultúrával azonosítja emberek csoportjait, nem csak arra használható, hogy jogalapot szolgáltatson egy területi igény számára, de a történelmi folytonosság tagadására is felhasználható, amennyiben a politikai érdek ezt kívánja. Az ősi amerikai leletek alapján megismert mound-kultúrák és a területen élő őslakos indián kultúra közti folytonosság feltételezése sokáig lehetetlen volt, hiszen ebben az esetben el kellett volna ismerni a mound-kultúrát létrehozók képességeit, és egyáltalán a népcsoportok történelmét. Melyekből olyan jogok elismerésének szükségszerűsége származott volna, melyektől éppen megfosztani kívánták őket. Az Egyesült Államok esetében is működik a gyakorlat, amely a tárgyi alapon „bizonyítható” történelmi kontinuitást a területi jogokkal azonosítja.

Ezek a példák is megmutatják a nemzetállam körüli nagyfokú bizonytalanságot, és azt, hogy milyen nehezen egyeztethetők össze egy történelmileg kialakult kulturális egységgel. Ez a meghatározatlanság magyarázhatja a kulturális és nyelvi pluralizmus körüli félelmeket. Még az önazonosításában a kulturális diverzitást fontosnak tartó Egyesült Államok lakosainak egy része is bizonytalanságot és félelmet érez a spanyol nyelv terjedésével kapcsolatban (Nagengast

2002:330). Nagengast szerint ez a félelem teszi lehetővé, hogy az átlagos állampolgár jóváhagyja a tőle eltérőkkel szembeni atrocitásokat, visszaéléseket. Ahogy azt egy 1997. májusi eset példázza, mikor határőrök agyonlőtték a juhait terelő amerikai állampolgárt, Ezeguiel Hernandezt. A tizennyolc éves gimnazista családjának kártérítést fizetett az állam, de a bíróság nem állapított meg „előítéletességet” a „baleset” indokaként, mivel a fiúra illet egy körözött drogfutár személyleírása, vagyis hogy sötét a bőre, fiatal, és magányosan jár a határvidéken (Nagengast 2002:333). Vagyis a bíróság maga is jóváhagyta, hogy a kisebbség egyes tagjaihoz köthető bűnök szolgáltatva bizonyítékokon keresztül a szimbolikus és a fizikai erőszak szükségessége kiterjeszhető a teljes csoportra. A fentebb nevesített példák közös eleme az „eredeti” lakosok és az „idegenek” fogalompárja. De bármilyen eset, ahol emberek csoportjainak, és nem egyéneknek tulajdonítunk bizonyos tulajdonságokat, veszélyt rejt magában. Ezt Martha Minowra hivatkozva Nagengast a „másság dilemmájának” nevezi (Nagengast 2002:330). Mikor elfogadjuk egy társadalmi kategória legitimitását (nők, férfiak, zsidók, német ajkúak), ez egyben megteremti a lehetőséget, hogy az ezen kategóriákba sorolt egyénekhez csoporttagságuk alapján csatoljanak sztereotípiákat. Nem az a fő probléma tehát, hogy nem tudjuk helyesen kategorizálni az emberiséget, hanem az, hogy ezzel egy időben az egyének indítékait, cselekedeteit, érényeit és hibáit a csoportkarakterisztika fogalmai alá soroljuk, mely többek között lehet akár vallási, etnikai, faji vagy nemzeti.

Az emberi kategóriák problémája szorosan kötődik a nemzetközi jog hatályának és eredményességének kiterjesztéséhez. A nemzetközi jog kategóriái a múltbeli bűncselekmények ismeretében keletkeznek, és alkalmazhatóságuknak megfelelőnek kell lennie a jövőre nézve is, ezért elég pontosnak kell lenniük, hogy specifikus esetekre alkalmazhassák őket, de elég szélesen értelmezhetőnek is kell lenniük, hogy az alkalmazhatóság folytonos lehessen. Ezek az újraértelmezések egyre távolabb vezetik a fogalmat a prototípusától, mely alatt a kategóriai modelljét és a pszichológiailag életre hívott képet egyszerre érthetjük.

Többségünk számára a genocídium prototípusa a náci zsidók kiirtása érdekében tett lépéseit hívja elő az emlékezetből. Másodsorban pszichológiai, morális és jogi egyértelműséggel alkalmazható a nagy földrajzi felfedezésekhez és a gyarmatbirodalmak kialakításához kapcsolódó tettek.

[...]

Az ENSZ által meghatározott genocídium mellett a büntetőbíróságok az állami erőszak szélesebb fogalmát is ki fogják alakítani, hogy eljárhasanak azon erőszakformák ellen, legyenek azok akár fizikai vagy nem fizikai cselekmények a politikai, társadalmi, etnikai csoportok elnyomására, megfélemlítésére, önrendelkezésük korlátozására, vagy bizonyos csoportok korábbi területeikről történő kizorítására, illetve meghatározott területekre történő beköltözésük megakadályozására, amelyre jó példa Izrael területfoglalási politikája. Ezek az állami cselekvések nem tekinthetők genocídiumnak, de ahhoz hasonlóan emberek meghatározható csoportja vagy csoportjai ellen irányulnak. Mégint más példát jelentenek a nem genocídium jellegű csoport elleni támadásra a nyelvi, vallási vagy kulturális sajátosságok eltüntetését célzó elnyomási rendszerek. [...]

Az ezekkel az erőszakformákkal szembeni kulturális túlélés problematikája az úgynevezett őslakos népek felé fordította a modern antropológia figyelmét, amelyek az elnyomás ilyen rendszerei mellett egyben gyakran genocídium áldozatai is. Történelmileg érdemes megemlékezni arról, hogy az európai gyarmatbirodalmak kiépítése, a nemzetközi jog jelenleg hatályos meghatározását alapul véve genocídiumokként is értelmezhető erőszakkal járt vagy a folyamat kezdetén, vagy fokozatosan az új uralmi rend megszilárdulásával. A kulturális antropológia, mely a 19. századtól többé-kevésbé intézményesült tudományként volt e folyamatok tanúja, mégis csak viszonylag keveset tudott róluk elmondani. Ezekben az esetekben ráadásul a határvonalak történelmi távolságba kerültek, és a konfliktus hátterében meghúzódó materiális indítékok elvesztették „jelentőségüket” – az ellenérdekelt felek megsemmisítésével vagy visszafordíthatatlan marginalizálásukkal – elvesztették „aktualitásukat”; ennek következtében a veszélyes vadember helyébe az ellenálló bennszülött lépett. Például a wampanoag vezér, Metacomb – az angolok által neki adott néven Fülöp Király – a tizenhetedik században még a telepéseket fenyegető pogány kegyetlenség, a tizennyolcadik században pedig már az angol elnyomás ellen folytatott amerikai küzdelem szimbóluma. Ezek a folyamatok sok szalon kötődnek az amerikai kontinens angolszász gyarmatosítást követő történelméhez, amelyben a bennszülött népekről alkotott képzetek modern archetípusai megszülettek, magukban foglalva a törzsi bölcsességet, a gyógyítást, a földdel fennálló különleges kapcsolatot és az arra vonatkozó

természetes jogokat. Ez a konceptuális csomag különösen alkalmas volt rá, hogy az antropológia nagy magabiztossággal álljon ki a törzsi jog mellett, például a földtulajdont érintő viták esetén. Minimalizálva annak a kockázatát, hogy ez a morális vállalás a meg nem értésből fakadó szándékolatlan ártalommal járjon. De valóban lehetséges lenne az „őslakos népek” koncepcióját a teljes világra kiterjeszteni? Az 1994-es ENSZ Draft Declaration on the Rights of Indigenous People a világ valamennyi „őslakosára” nézve kijelentette azok jogait: önrendelkezés, megmaradt területeik megtartása és akár „állampolgárságuk meghatározása szokásaiknak és hagyományaiknak megfelelően”. A határozat azonban nem fogalmazza meg, hogy mit is ért „őslakos népek” alatt.

[...]

Miközben az újvilági őslakosokra látszólag könnyen alkalmazható ez a meghatározás, más őshonos népekre való kiterjesztése, a nemzetközi jog kívánalmi szerint, könnyen problematikusá válhat. Azon túl, hogy egy csoport jogait megint csak a területi elrendeződés időben és térben mérhető kérdésévé redukálja, Totten, Parsons és Hitchcock tanulmányaikban (2002) több problémát is felvetnek az afrikai bennszülött népek azonosításával kapcsolatban, mely problémák értelemszerűen más földrészekben is felmerülnek. A területi és más erőforrások feletti konfliktus hatására megfigyelhető etnogenezis (Bowen 2002:394), vagyis új etnikai kategóriák kialakulása jól mutatja, hogy az emberiség bármikor újabb kategóriákra tudja lebontani önmagát. Elsősorban a népmozgások teszik érdekessé az „eredeti lakosok” és ősi területeinek fogalmát. Természetesen egyes csoportok őslakos státus elérésére törekedhetnek, hogy más csoportokkal szemben jogi előnyre tegyenek szert, de az ősi terület létezése és az azzal fenntartott folytonos önazonosító kapcsolat nehezen bizonyítható. Ironikus, hogy a nomád népek számára különös problémát vet fel az őslakosság kategóriájának valamilyen területhez kötöttsége, miközben ezek a csoportok nem ritkán az „őslakosság mintapéldái”. Némely társadalomban az állampolgárok közötti különbségtétel eszközei nem is esnek egybe a „nép” fogalmával. Sokkal inkább a szülőhely, klán, vallás mentén alakulnak, ami akár nem is feltétlenül olyan kirekesztő, mint a „nép” nyugati megközelítése, mely oly könnyen beilleszthető a „faji” és „vérségi” meghatározás rendszerébe.

[...]

Az európai államok felé irányuló afrikai és közel-keleti migráció feltételezhető erősödésével, a „bevándorlóként” azonosított csoportok várható létszámgyarapodásával ez a gondolat óhatatlanul beszívárog a nyugati társadalmak önmeghatározásába is, így potenciális veszélyt hordoz magában. Mert miközben a meghatározás éppen marginalizált csoportok érdekérvényesítését célozza, mégis messzire vezetnek egy olyan gondolatnak a következményei, amely megerősíti az „új” és „eredeti” lakosok közti különbségtételt. A meghatározás természetesen nem domináns csoportokról beszél – persze felmerül a kérdés, hogy miért ne lehetne egy őslakos nép domináns egy országban –, de az összetett bürokratikus meghatározások nem zárják ki annak lehetőségét, hogy más érdekcsoportok saját meghatározással álljanak elő. A koncepciót eltulajdoníthatják olyan csoportok, melyek bizonyos módon dominánsak, de más megközelítésből tagadhatják ennek a tényét. Bármilyen valószínűsítéstől elrugaszkodott is ez a jelenből visszatekintve, a náci is arra hivatkozott, hogy a „nemzetközi zsidóság” a valódi domináns csoport. Ahogy a hutuk is arra hivatkozott az erőszak alkalmazásakor, hogy ők Ruanda „őslakosai”, akik jogosan lépnek fel a tuszi „gyarmatosítók” ellen. Az Észak-India falvaiban élő őslakos hindu népesség is ezt a narratívát teszi a muzulmán-ellenesség magyarázatává, és hindu–muzulmán rokoni szálakat az erőszakos térítés, a gyarmatosítás, és nem a történelmi együttélés bizonyítékaként értelmezik.

És végezetül: az antropológusok sokat küzdöttek az emberiség egyszerű „faji” alapú megkülönböztetése, mint az emberi sokféleség megismerésére alkalmatlan rendszerezési elv ellen. Hasonlóan indokolt a túlegyszerűsítő és túláltalánosító őslakos–idegen különbségpár elleni fellépés, ez a megkülönböztetés alkalmatlan a migrációk, népvándorlások, megállapodások, birtokviszonyok változatos fogalmainak és történelmének megértésére. Egyszerű leíró kategóriáink – mint „etnikai konfliktus”, „genocídium”, „őslakos népek” – nem csak arra vonatkozóan vetnek fel kérdéseket, miként tesszük fel kutatási kérdéseinket, és miként kíséreljük megválaszolni őket. Ezek a kategóriák a szélesebb közösség számára is küldenek üzeneteket arra nézve, hogy mit tud elmondani a tudomány a csoportok közötti erőszak láthatatlan mozgatóiról, egyszerű okairól és történelmi gyökereiről. E „szélesebb közösség” nem csupán saját államunkat és kultúránkat jelenti, hanem magukat az embereket, akik kényszerű résztvevői ezeknek az erőszakos eseményeknek, és

a nemzetközi aktorokat, melyek igyekeznek megoldásokat találni az ilyen konfliktusokra.

A kulturális antropológia számára talán az erőszak és az ahhoz elvezető félelmek, ellenérzések, politikai manipulációk etnográfija lesz az a megközelítés, melyen keresztül megragadhatóvá válik a népirtás. A cél pedig a társadalmi csoportokat körülvevő retorika és megjelenítés jelentőségének kihangsúlyozása kell legyen, amelyet Linke kritikái „egyszerű diskurzusoknak” minősítettek. Egyben kifelé és messzebbre kell tekintenünk, azokra a kategóriákra, amelyekre keresztül a világ megérteni, megmagyarázni és kiiktatni igyekszik az erőszakot. A genocídium antropológiájának kulcsa talán éppen abban áll, hogy magát a fogalmat ragadja meg kritikái éllel, ahogy tette azt a rassz és rasszizmus esetében (Sussman 2016:147). A „genocídiumok antropológiája” saját kulturális antropológiai kategóriáink megalkotásával, talán politikai, emberi jogi felhasználása érdekében kifejtett lobbitevékenységgel nem csak a tudományos megismerés előmozdítását, de egyben Franz Boas és Raphael Lemkin humanista örökségét is szolgálhatja. Hiszen az elnagyolt értelmezések, a megkérdőjelezhetetlen igazságok, az érzelemmentes intézményesülés a genocídium logikájának győzelmét is jelentik. A testközelű megismerés, a megélt tapasztalatokon alapuló narratívák, a sűrű zónák, féligazságok megértése – lényegében az „emberség” megtalálása az „embertelenségben” lehet a feladatunk.

Felhasznált szakirodalom

- Bowen, John R. 2002 Culture, Genocide, and a Public Anthropology. In *Annihilating Difference. The Anthropology of genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London. <https://doi.org/10.1525/california/9780520230286.003.0015>
- Cobo, Martínez J. R. 1986 *Study of the Problem of Discrimination against Indigenous Populations*. Annex I. § 379-381. ENSZ, New York.
- Ebihara, May – Ledgerwood, Judy 2002 Aftermath of Genocide: Cambodian Villagers. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 272-291. <https://doi.org/10.1525/california/9780520230286.003.0010>
- GogWilt, Christopher 1997 *The Invention of the West: Joseph Conrad and the Double-Mapping of Europe and Empire*. Stanford University Press, Redwood City.
- Hayden, Robert M. 1996 Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers. *Slavic Review*, 55(4):727-778. <https://doi.org/10.2307/2501233>
- Linke, Uli 2009 The Limits of Empathy: Emotional Anesthesia and the Museum of Corpses in Post-Holocaust Germany. In *Genocide. Truth, Memory, and Representation*. Eds. Alexander Laban Hinton–Kevin Lewis O'Neill. Duke University Press, Durham, North Carolina, 147-191. <https://doi.org/10.1215/9780822392361-006>
- Magnarella, Paul J. 2002 Recent Developments in the International Law of Genocide: An Anthropological Perspective on the International Criminal Tribunal for Rwanda. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 310-324. <https://doi.org/10.1525/california/9780520230286.003.0012>
- Nagengast, Carole 2002 Inoculations of Evil in the U.S.–Mexican Border Region: Reflections on the Genocidal Potential of Symbolic Violence. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley–London–Los Angeles, 325-347. <https://doi.org/10.1525/california/9780520230286.003.0013>
- Shapiro-Phim, Toni 2002 Dance, Music, and the Nature of Terror in Democratic Kampuchea. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 179-193. <https://doi.org/10.1525/california/9780520230286.003.0007>
- Taylor, Christopher C. 2002 The Cultural Face of Terror in the Rwandan Genocide of 1994. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laban Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 137-148. <https://doi.org/10.1525/california/9780520230286.003.0006>



*Fortepan / Olbert Mariann
Budapest. Felsőhegy utca. (1926)*

MARGINÁLIS CSOPORTOK ÉRTÉKRENDSZEREI¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.12

[...]

Értelemszerűen a szociológia sem hagyhatja figyelmen kívül az értékeket. Olyannyira, hogy már Max Weber is aktívan használja *A megértő szociológia alapvonalai* című munkájában a cselekvéstipológiája kialakítása során. A célracionális cselekvéstől az affektív cselekvés irányába történő, a racionalitás foka szerint is sorba rendezhető cselekvések meghatározása során az *értékracionális* cselekvés következő definíciójával szolgál: „Tisztán értékracionálisan cselekszik az, aki az előrelátható következményekre való tekintet nélkül azt teszi, amit a kötelesség, a méltóság, a szépség, a vallási előírás, a kegyelet vagy bármiféle 'ügy' fontossága parancsol neki. Az értékracionális cselekvés (terminológiánk értelmében véve) mindig olyan 'parancsokat' vagy 'követelményeket' követ, amelyekről a cselekvő úgy hiszi, hogy neki szólnak” (Weber 1987:53). Bármennyire is úgy tűnik, hogy az *értékracionális* cselekvés nem racionális, mégsem erről szól Weber meghatározása. Sokkal inkább arról, hogy bizonyos cselekvések esetében gyakori, hogy csak azért vagy azért is teszünk valamit, mert úgy szokás (Sumner 1978), azaz tág értelemben a közösség normái, a *kultúra* által vezérelve. Ennek következtében, ha a megértő szociológia szerint járunk el, akkor nem lehet nem figyelembe venni a cselekvések értelmezése során azt a kulturális közeget, melyben megfigyeléseinket végezzük.

Kutatásunkban az *érték* terminust elsősorban a szociálpszichológia megfontolásai alapján használtuk, melynek kiváló magyar nyelvű összefoglalóját adja Váriné Szilágyi Ibolya (1987). Könyvében a szerző jelzi az értékek mindennapi és tudományos megközelítése közötti különbségein túl az értékek tudatos, illetve nem tudatos voltát, továbbá azokat a módszertani nehézségeket, melyek az értékek kutatása során felmerülnek. Ebből a szempontból az egyik legnagyobb probléma, hogy az értékesztek többsége igen leegyszerűsítő, valamint rendkívül elméleti (legalábbis ahhoz képest, ahogy a gyakorlatban vezérlik cselekedeteinket). További nehézségeket Hankiss (1977) sorol fel az értékek kutatásával kapcsolatban. *Mimikri, kamuflázs, hipokrizis*. Mindezzel együtt érdemes Csepeli

meghatározásából kiindulni: „Az érték az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a legerősebb láncszem” (Csepeli 1997:234). Csepeli által hangsúlyozott jellemzőt használja Giddens is, aki a következőképpen határozza meg az *értékeket*: „Egyének vagy csoportok által vallott eszmék arról, hogy mi a kívánatos, a megfelelő, a jó vagy a rossz. Az eltérő értékek az emberi kultúra változatosságának kulcsfontosságú aspektusai. Az egyének által vallott értékeket erősen meghatározza az adott kultúra, amelyben élnek” (Giddens 1995:686). Giddens meghatározását és az előbbieket is mindenképpen kiegészíteném azal, hogy a kultúra nem csak és kizáróan a gazdagok osztályrésze, a szegényeknek is lehet kultúrájuk (Ginzburg 2011). Természetesen nem ugyanolyan, mint a gazdagoknak. Genealógiájukat tekintve viszont nagyon is hasonló, hiszen a szegények és a gazdagok kultúrája egyaránt a valóság társadalmi felépítéseként jön létre (Berger – Luckmann 1998). A fő drive pedig a *lét, a létezés*. Ebből a szempontból az érték talán legáltalánosabb meghatározását Nietzsche-től érdemes idézni, aki *A hatalom akarása* 715. töredékében a következőképpen fogalmaz: „Az 'érték' szempontja nem más, mint a fennmaradási, fokozódási-növekedési feltételek szempontja, tekintettel az élet viszonylag tartós komplex alakzataira az alakulás [Werden] közepette” (idézi Heidegger 2006:198). Anélkül, hogy Nietzsche meghatározásának mélyebb elemzésébe bonyolódnék, melyet megtett Heidegger, mindenképpen érdemesnek tartom kiemelni Nietzsche definíciójának ontológiai természetét, mely nagyon is összefügg a léttel. Az általunk kutatott csoportok minden bizonnyal nincsenek szorosabb tudatos kapcsolatban az értékekkel, mint a többségi társadalom tagjai. Azonban élethelyzetük nagyon erőteljesen kényszeríti őket arra, hogy a léten eltöprengjenek, melynek következtében nyilvánvalóan nem kerülhető meg, hogy szembesüljenek azzal a kérdéssel, életükben mi fontos, s mi nem.

Kutatásaink során Shalom Schwartz értékesztjét használtuk. Ugyanazt az értékesztet, amelyet a European Social Survey (ESS) használ 2002 óta két évente. [...]

¹ Első megjelenés: Kultúra és Közösség. 2015. 1. 117-134

Közösségi értékek: altruizmus, univerzalizmus

A különböző értékrendszerek közötti különbségek áttekintését érdemes a leginkább elesett, valamenyny csoport közül a legnehezebb helyzetben lévő értékrendszere alapján kezdeni. Ők az utcán élő nők.

Az utcán élő nők körében a legfontosabb érték az *altruizmus*. Az utcán élő hajléktalan nőket nehéz utolérni, akik – nem alaptalanul – gyakran a „titkolódzást” tekintik biztonságuk zálogának. A kérdésekre válaszoló, utcán élő hajléktalan nők – saját bevallásuk szerint – nagyjából fele egyedül, míg másik fele kiscsoportban kóborol, átlagosan ketten alkotnak egy-egy ilyen csoportot. Az utcán élő férfiak esetében ezek a csoportok valamelyest kisebbek, azonban minden bizonnyal inkább *ad hoc* jellegűek, mint a nők esetében. Következtethetünk erre abból is, hogy míg az utcán élő férfiak esetében az első három legfontosabb érték közül az első kettő kifejezetten *individuális* érték (sorrend: *autonómia*, *hedonizmus*, *altruizmus*), addig az összes többi csoportban az első három érték közül legalább kettő *közösségi*, továbbá a nem hajléktalan csoportok esetében az első kettő kifejezetten *közösségi* (a börtönben fogva tartottakon kívül). A vizsgált női csoportok közül az utcán és a szállón élő hajléktalan nők esetében az első három legfontosabb érték között megjelenik egy *individuális* érték (*autonómia*), mely ugyancsak döntő különbséget jelent a felnőtt női társadalomhoz és a női szociális munkásokhoz képest. Ez utóbbi két csoportban csak és kizárólag *közösségi* jellegű értékek kerültek a legfontosabb három érték közé.² Az *autonómia* a női csoportok esetében valószínűleg más jelentéssel rendelkezik, mint a férfiak esetében, hiszen egyetlen olyan férfi csoport sincs, ahol az *autonómia* ne lenne a legfontosabb három érték között. Az utcán élő nők leghátrányosabb csoportjának szempontjából azt feltételezhetjük, hogy a nők esetében az *autonómia* nagyobb mértékben összefügg a *negatív szabadság*,

azaz „szabadnak lenni valamitől” gondolkörével, mint a *pozitív szabadság*, azaz a „szabadnak lenni valamire, valamit megtenni” gondolkörével (Berlin 1969; Sen 1999).

Ugyancsak erre utal, hogy míg az utcán élő nők számára az *univerzalizmus* a második legfontosabb érték, addig az utcán élő férfiak esetében a *hedonizmus*. Az *univerzalizmus* értékosztály már-már filozófiai magasságokban hangsúlyozza az egyetemes, mindenkire kiterjedő jogokat, a másik ember megértésének fontosságát. Ennek a rendkívül szorosán a *társasághoz*, a *közösséghez* kapcsolódó értéknek az utcán élő hajléktalan nők értékrendszerében felettebb előkelő helyezése ugyancsak összefügg a „szabadnak lenni valamitől” – a *zaklatástól* –, azaz a *negatív szabadsággal*. Főleg akkor látszik ez jól, ha a nyugat-magyarországi anyaotthonban élő bántalmazott nők értékrendszerével hasonlítjuk össze, ahol a leghangsúlyosabb módon jelenik meg az *univerzalizmus*. Náluk mindössze egyetlen csoport, a női szociális munkások értékrendszerében figyelhetjük meg, hogy az *univerzalizmus* ennyire fontos lenne. Az utcán élő nők cselekedeteit erőteljesen vezérlő *univerzalizmus* motiváció helyett az utcán élő férfiak esetében a *hedonizmus* található a második legfontosabb helyen. A *hedonizmus*, mely elsősorban az egyénhez, az individuumhoz kötődő érték, s mely szorosán összefügg a „szabadnak lenni valamire, valamit megtenni”, azaz a *pozitív szabadsággal*. Ez a pozitív szabadság azonban sok esetben mégis illuzórikusnak tűnik, hiszen a „valamit megtenni” gyakran a szerhasználatot jelenti. Azt az önpusztító szerhasználatot, mely a többségi kultúra szempontjából veszélyezteti a többségi társadalmat, így aztán *deviáns*. Ezért is van, hogy a vizsgált férfi csoportok közül mind a szállón élő, mind a többségi társadalomhoz tartozók értékrendszerében jóval hangsúlyosabban jelenik meg a *hedonizmus*. [...]

Minden tizedik utcán élő hajléktalan férfi a „szabadságvágyat” jelölte meg, amikor azt kértük, hogy próbálja megmondani, hogy miért lett hajléktalan. Ezzel szemben egyetlen utcán élő hajléktalan nő sem volt, aki erről számolt volna be. A legtöbb utcán élő nő a „válást” nevezte meg a hajléktalan élethelyzetbe kerülés okának (ezzel egyébként a férfiak is így voltak). Az utcán élő hajléktalan nők hajléktalanná válásának második leggyakoribb attribúciói között *gazdasági* okok találhatók. A hajléktalanságukat gazdasági okokkal magyarázóktól statisztikai értelemben nem különbözik jelentős mértékben azok aránya, akik az „*állami gondozást*”, illetve a „*családon belüli erőszakot*” (is) megnevezték

² A *közösségi* értékek közé a Schwartz elmélete szerint talán inkább a *konzervációhoz* tartozó *biztonság* értékosztályt is hozzá kell számítanunk. Ahogy az értékek kulturális jelentéseinek egyedi jellemzőit másutt már megkíséreltük bemutatni, a *biztonság* sajátos kelet-európai felfogása nagymértékben az *egyenlőséghez* kapcsolódik, melyet az *állampolgári felelősség* hiányán túl nagymértékben meghatároz a közös hátrányos helyzetben való osztozás (panasz-kultúra) mint kulturaképző kapocs (Prazsák 2013:324).

hajléktalanságuk okaként. Több kelet-magyarországi interjúalanyom is arról számolt be, hogy miután szinte gyermekkorától fogva állami gondozásban nőtt fel, megjelent életében „A” férfi, aki azzal kecsegtette, hogy majd szép új életet, a társadalom többsége által legfontosabbnak tartott értéket³ segítségével megvalósíthatja: mégpedig a családot, a családban élést. Miután az állami gondozásban felnőtt fiatal lányok hittek „A” férfinak, s kimentek az intézetből, hosszabb rövidebb ideig (átlagosan kb. 0,5-1 évig) minden rendben volt. Aztán jöttek a problémák, melyek következtében a fiatal nők akarataik ellenére sok-sok kék és lila folttal „európai karriert” építettek Nyugat-Európa nagyvárosainak utcáskáin (Amszterdamban: kirakataiban), ahol egészen addig prostituált rabszolgaként dolgoztatták őket, amíg a fizikai agresszió nyomai olyannyira alkalmatlanná tették őket a munkára, hogy futatóik engedték elszökni, hiszen már nem kellettek senkinek, nem volt „piaci értékük”. A „karrier” másik típusa a falu, kisváros határában kezdődik, ahová ki kellett menni dolgozni. A beszámolók szerint esetenként jobb is volt dolgozni, mint „otthon” lenni, hiszen otthon a teljes rabszolgasors, kiszolgáltatottság, bántalmazás várt rájuk: totális panoptikum (Bacsák 2012), míg a kamionsofőrök között voltak olyanok is, akik átértékelték a prostitúcióra kényszerített nők helyzetét, s kifejezetten támogatók voltak velük. Úgy tűnik, hogy az állami gondozásból kikerülő fiatal lányok rendkívüli módon kiszolgáltatottak annak, hogy nincsenek olyan végső esetben rendelkezésre álló kapcsolataik, akikhez veszély esetén támogatásért, védelemért fordulhatnak. Az állami gondozásra szakosodott intézményekben pedig elsősorban sorstársaikkal kerülnek kapcsolatba.

Szocializáció, társas kapcsolatok

Természetesen ez is komoly hálózat: több interjúalanyom is beszámolt arról, hogy felnőtt életében többször is azonos helyeken (pl. „alkoholelvonó”, rehabilitációs intézetek) kötődtek ki gyermekkori

³ A Rokeach-féle értékesztet használatával az elmúlt évtizedekben Magyarországon végzett értékutatások mindégyle az az eredményt hozta, hogy a család, a „családi biztonság” a legfontosabb érték. Az eredmény tehát egyértelműen mutatja, hogy az állami gondozásból kikerülő, veszélyeztetett ifjú nőket olyan eszközzel csábíthatják el, mely széleskörű társadalmi támogatottsággal rendelkezik (Füstös – Szokolczai 1999).

állami gondozott barátaival. Mintha az állami gondozottak társas hálózata egyszersmind hasonló életutat is meghatározna. Ez az állami gondozott életút azonban nemcsak az utcán élő nőkre, hanem az utcán élő férfiakra is jellemző. Azzal együtt, hogy valamennyi megkérdezett hajléktalan között többségben vannak azok, akik *szüleikkel éltek* 18 éves korukig (arányuk 52%), a második legnagyobb csoportot azok alkotják, akik *állami gondozottak* voltak (16%), míg a harmadik legnépesebb csoport jellemzője, hogy *össze-vissza* (szülők, nagyszülők, nevelőszülők stb.) éltek 18 éves korukig. Ez utóbbi szocializációs háttér a legnehezebb, hiszen éppen a későbbi, felnőtt életet meghatározó időszak teljesen *instabil és kiszámíthatatlan* volt életükben. Az összes megkérdezett hajléktalan embert tekintve nem igazán van jelentős különbség nők és férfiak között. Nem úgy az utcán élő hajléktalan nők és férfiak között!

Az utcán élő nők között alacsonyabb az apával és anyával felnőttek aránya (41%), mint az utcán élő férfiak között (55%). Ezzel együtt viszont magasabb a *csonka családban* (12 vs. 9%), a nagyszülőkkel (11 vs. 4%), valamint a több helyen, *össze-vissza* felnőttek aránya (12 vs. 9%). Nem utolsó sorban pedig a korábbi *állami gondozottak* aránya is magasabb az utcán élő nők, mint az utcán élő férfiak között (25 vs. 19%). Az elsődleges szocializáció szempontjából tehát az utcán élő nők jóval hátrányosabb, kiszolgáltatottabb helyzetben vannak, mint a férfiak. Az értékrendszerükben prioritásként szereplő erőteljesen *közösségi, altruista* és *univerzalista* értékek azonban arra engednek következtetni, hogy bizonyos értelemben tisztában vannak ennek jelentőségével. Már csak azért is, mert esetükben a harmadik legfontosabb érték az *autonómia*. A szociális háló, a szociális integráltság igen fontos a hajléktalan nők számára. Fontosabb, mint a hajléktalan férfiak számára, s ez látszik kapcsolathálózatukban is. Valamennyi megkérdezett, akár szállón, akár az utcán élő hajléktalan nő közel 66 százaléka számolt be arról, hogy van olyan *nem hajléktalan* személy, akire számíthat baj esetén. Ezzel szemben a férfiak között alig haladja meg az 52 százalékat azok aránya, akik ugyanerről számoltak be. Az utcán élő hajléktalan nők és férfiak is jelentős módon különböznek ebben, hiszen míg az utcán élő hajléktalan nők 67, addig az utcán élő hajléktalan férfiak 57 százaléka számolt be arról, hogy van olyan *nem hajléktalan* személy, akire baj esetén számíthat.

Külön kérdésben azzal foglalkoztunk, hogy van-e olyan *hajléktalan* személy, akire baj esetén

számíthat a megkérdezett. Az összes elért megkérdezett alig 48 százaléka számolt be arról, hogy van. A férfiak és a nők ebben is különböznek, hiszen amíg a megkérdezett nők mintegy 52 százaléka, addig az elért hajléktalan férfiak 46 százaléka számolt be arról, hogy szükség esetén van olyan *hajléktalan* személy az életében, akire számíthat.

Az utcán élő hajléktalan nők értékrendszerének közösségi jellemzői kapcsolathálózatukban is megjelennek. Az utcán élő nők körében ugyanis szélesebb azon kapcsolathálózat, mely a hajléktalankon belül rendelkezésükre áll, ugyanis 67 százaléka mondta, hogy van olyan *hajléktalan* ismerőse, akire baj esetén számíthat. Ezzel szemben az utcán élő hajléktalan férfiak közt az 54 százalékot sem éri el azok aránya, akik ugyanezt mondták. Mindezek alapján jól látható, hogy az utcán élő női hajléktalan csoportok inkább leírhatók egyfajta *női hajléktalan kultúrával*, mint a férfiak csoportjai. Ennek a kultúrának szerves részét képezik a *közösségi* értékek mellett az *individuális* értékek is (*autonómia*, *hedonizmus*), azonban ez utóbbiak a közösségi értékek mögé szorulnak (*altruizmus*, *univerzalizmus*).

Az utcán élő férfiak esetében a hajléktalanság kiváltó okaként ugyancsak jelen van a *családon belüli erőszak*. E helyütt szülői abúzusról, illetve a házastárs, élettárs erőszakáról, „kisemmiző” magatartásáról számoltak be a legtöbben. Azonban az utcán élő férfiak esetében a *társas kapcsolatok* elvesztése (Albert – Dávid 2001) és a különböző *gazdasági* jellegű okok megnevezése után (*munkahely elvesztése*, *szegénység*, *vidéki munkalehetőségek hiánya* stb.), beszámolóik szerint addikciós problémák következnek (*alkohol*, *drog*). [...]

Hedonizmus – szerhasználat

A HIV-szűrés eredményeiről visszatérve a marginális csoportok kutatására, minden ötödik utcán élő hajléktalan férfi számolt be addikciós problémákról. Jelenlegi bevallott szerfogyasztásuk alapján arányuk ennél jóval magasabb lehet, ugyanakkor ezt inkább hajléktalanságuk következményének, mintsem okának tartják. Viszonylag kevesen jelezték, hogy problémáik lennének a szerhasználattal, illetve hogy ezek a problémák olyan mértékűek lennének, hogy megoldásukhoz szakember segítségét vennék igénybe. Minden ötödik utcán élő férfi megkérdezett jelezte, hogy ha lenne rá lehetősége, igénybe venne olyan szolgáltatást, részt venne olyan programban, melyben segítséget kapna alkohol-

illetve drogproblémáinak kezeléséhez (erre az irracionálisan alacsony arányra példa, hogy többen napi 5 liter kannás bor elfogyasztásáról beszámolva sem érzik úgy, hogy alkohol-problémáik lennének). A különböző drogok (intravénás) használata ugyancsak hasonló problémát jelent. Az utcán élő férfi droghasználók egyre gyakoribb szerét jelentik a *dizájner drogok*, azok a kábítószeresek, melyek hatásaival gyakran nemcsak a felhasználók, de a szakemberek sincsenek tisztában (lévén, hogy folyamatosan változik összetételük),⁴ ráadásul viszonylag olcsón elérhetőek még az utcán élők számára is. Ehhez képest beszédes, hogy minden harmadik utcán élő hajléktalan férfi jelezte, hogy igénybe venne HIV-, illetve hepatitiszűrést, ha lenne rá lehetősége.

Az utcán élő férfiak széleskörű szerhasználatával együtt valószínűleg mégsem elsősorban azért maradnak az utcán, mert a szállón tilos a drogok, illetve az alkohol fogyasztása (erről alig 15 százalékuk számolt be). Saját maguk elsődleges oknak a *„bent lévöket”* tekintik, továbbá, hogy a szállókon *„kööttségek, együttélési szabályok vannak”*, valamint azt, hogy a szállókon *„kirabolják, bántalmazzák”* őket. [...]

Autonómia

Az utcán élők esetében mind lélektani, mind testi értelemben az *autonómia* kitüntetett fontossággal rendelkezik. A férfiak esetében nem függetlenül a szerhasználattól, míg a nők közt inkább a *negatív szabadság* miatt. Valamennyi női csoport közül a marginális helyzetben élő hajléktalan nők esetében található az értékrendszer legelőkelőbb helyén az *autonómia*. [...]

... az *altruizmus* és az *univerzalizmus* a hajléktalan nők közt szorosan együtt jár az *autonómia* iránti igényvel, ami társkapcsolati értelemben nem független a családi élet iránti igénytől, melynek során gyakran atrocitásokat éltek át. Ezért aztán a családi élet iránti feltétlen igényt mérsékli, hogy bizonyos *autonómiával* éljenek családban.

Az *autonómia* azonban nem csak és kizárólag a társas hálózat szempontjából, hanem gazdasági értelemben is értelmezhető. Annál is inkább, mert a hajléktalan emberek döntő többsége a szegénység áldozataként került utcára. A képzettség és munkahelyek hiánya döntő mértékben meghatározza, hogy az előbbieken jelzett *autonómia* iránti igény

⁴ A gyakorlati tapasztalatok remek összefoglalását adja Rácz és Csák (2014).

hogyan alakul és hogyan „fejleszthető” a szakemberek részéről. [...]

Amennyiben nem társul a hajléktalan ellátáshoz valamilyen *foglalkoztatási program*, akkor igen magas arányban „ragadnak bent” a szociális ellátó rendszerben a hajléktalan helyzetben lévők, melynek során felmerül a *hospitalizáció* problémája. Természetesen igen nehéz munkát találni még Budapesten is.[...]

Az *autonómia* iránti feltétlen igény, mint láthatuk, a hajléktalanok körében is inkább maskulin értéknek tekinthető, azaz a férfiak számára fontosabb, mint a nőknek. Ez utóbbi egyébiránt a teljes társadalomban is megfigyelhető. Azonban a jelenlegi Magyarországon a *biztonság*, a biztonságos életre való törekvés olyannyira fontos a társadalom értékrendszerében (egyébként nem függetlenül az elszegényedéstől), hogy mindazon emberek, akik elsősorban az *autonómia*ra helyezik a hangsúlyt, a többségi társadalom megőrző eljárása nyomán a *deviáns* kategóriájába sorolódnak. [...]

Biztonságos és kockázatvállaló élet

Az átélt traumák, a gyermekkor gyorsan váltakozó életviteli helyei, a bizonytalan vagy parttalan szocializációs ágensek következtében a tárgyalt marginális helyzetű csoportokban a *biztonság* értékére különösen érdemes figyelni. A *biztonság* értékére, mely mind a női, mind a férfi többségi társadalom értékrendszerében a legfontosabb érték. Ezzel együtt, egyetlen olyan marginális helyzetű csoport sincs, ahol a *biztonság* bekerült volna a legfontosabb három érték közé. Különösnek tűnhet, hogy a *biztonság* értéke az egyetlen, azonban elsősorban a többségi társadalomhoz tartozó csoport esetében kifejezetten elutasított (negatív előjellel szerepel): a férfi szociális munkásoknál. A férfi szociális szakemberek ebből a szempontból közelebb állnak a hajléktalanokhoz, mint a többségi társadalomhoz.[...]

A *biztonságtól* nem függetlenül alakul a *kockázatvállalás* helye is a különböző csoportok, kultúrák értékrendszerén belül. Mind a női, mind a férfi többségi társadalom értékrendszerének leginkább elutasított értéke a *kockázatvállalás*. Két olyan csoport van, ahol pozitív előjellel szerepel a kockázatvállalás. Az egyik ilyen csoport a roppant szélsőséges helyzetben, a kalocsai börtönben élő, korábban szexmunkásként dolgozók csoportja. A *kockázatvállalás* az ő esetükben nyilvánvalóan nagymértékben a börtönhelyzetre is reflektál. A másik ilyen

kultúrát a viszonylag sok „nehézfúval” rendelkező komlói rehabilitációs intézet lakói jelentik. [...]

A kockázatvállaló magatartás a többségi társadalom szempontjából roppantul elutasított, hiszen kiszámíthatatlansággal jár együtt, ezért aztán *deviáns*. A hátrányos helyzetű csoportokban viszont a túlélés záloga lehet az *újításra való képesség*. Ezzel együtt az a kultúra, mely kockázatvállalóbb életet „ír elő” tagjainak, sokkal veszélyesebb, s ebből a szempontból azt lehet mondani, hogy a marginális helyzetű csoportok tagjainak kultúrája sokkal közelebb van a szabályozatlan „vadnyugathoz”, mint a túlszabályozott és túlkontrollált diktatúrákhoz.

Tradíció és konformizmus

Az értékrendszerek eddigi összehasonlítása során elemzett értékek közül két individuális és két közösségi érték maradt ki. Az értékek ez utóbbi csoportjába tartozik a *konformizmus* és a *tradíció*. Látható, hogy a többségi társadalom női tagjain, valamint a szállókon élő nőknél kívül egyetlen olyan elemzett csoport sincs, ahol e két megőrzéshez, konzervációhoz tartozó érték ne lenne elutasított. Az elutasítás mértéke azonban nem egyenletes, elsősorban a *tradíció*, a hagyományokhoz ragaszkodás esetében. A *tradíció* az az érték, amely a korábbi, illetve a jelenlegi állapotok megőrzésére vonatkozik. Mind az utcán élő marginális csoportok, mind a marginális csoportokkal foglalkozó szakemberek nagyobb mértékben elutasítják olyan helyzet konzerválását, melybe a marginális csoportok kerültek, amelyben élnek.[...]

A *konformizmus* értékosztály a második leginkább elutasított érték szinte valamennyi csoportban. Ez a tény nem teljesen független a *biztonság* és a *kockázatvállalás* értékeitől, hiszen a *konformizmus* a másokkal való együttműködés – igaz – szélsőséges megfogalmazása. A *konformizmus* mindegyik csoportban erőteljesen elutasított érték. Pedig nyilvánvalóan a jó gyakorlatot is át lehet venni, mely esetenként életmentő is lehet.

Teljesítmény és hatalom

Két individuális értékről nem volt még részletesen szó: a *teljesítményről* és a *hatalomról*. Nem csak a marginális csoportokkal kapcsolatban beszédes, hogy egyetlen olyan vizsgált csoport sincs, ahol a *teljesítmény* pozitív előjellel szerepelne, azaz ahol az

értékrendszer támogatott s nem elutasított értéke lenne. A *teljesítmény* a férfiak körében kevésbé elutasított, mint a nők esetében, s ebből a szempontból talán valamelyest maskulin értéknek tekinthető. A legkevésbé a többségi társadalom férfi tagjai utasítják el a *teljesítményt*, míg a leginkább a férfi szociális munkások. Ez utóbbi csoport tagjainál minden bizonnyal közrejátszik ebben a viszonylag sok munka és alacsony fizetés is, mely nyilvánvalóan nem lehet független a megélt társadalmi elismerés mértékétől. Akinek fontos a *teljesítmény*, szeretné sikeresnek feltüntetni magát, szeretné megmutatni képességeit. Ebben az értelemben a siker nagyon is társas érték, hiszen szükséges hozzá mások elismerése. A szociális szakemberek viszont társadalmi elismerés híján arra kényszerülnek, hogy elsősorban a segítségre szoruló szempontjából értékeljék munkájuk sikerét, így aztán a siker elsősorban belső sikert jelent számukra. Hasonló megfontolásokból mondhatjuk, hogy a nők között valamiféle belső sikerélmény jelenti az utcán élő nők esetében a teljesítmény értékének kevésbé elutasított voltát. Erről tehát mint valamiféle mertoni értelemben vett *visszahúzódsárról* beszélhetünk, ahol a cél az életben maradás, az eszközök viszont a helyzethez igazodnak.

Ahogy a *teljesítmény*, a siker esetében *individuális* értékről beszélünk, még inkább így van ez a *hatalom* esetében. A hatalom a többségi társadalom kivételével minden vizsgált csoportban a leginkább elutasított érték. Sem az utcákon, sem a szállókon élő nők és férfiak, sem a szociális szakemberek nem becsülik sokra a *hatalmat* mint értéket. Számukra a hatalom teljesen *értéktelen*. Nem úgy a többségi

társadalomban, ahol a nők esetében utolsó előtti, míg a férfiak esetében csak a harmadik leginkább elutasított érték a *hatalom*. [...]

Felhasznált irodalom

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2001 *Ha elszakad a háló...* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Berlin, Isaiah 1969 *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press, Oxford.
- Csepeli György 1997 *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Giddens, Anthony 1997 *Szociológia*. Acsády Judit – Babarczy Eszter – Nagy Miklós – Nagy Zsolt – Tóth László ford. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ginzburg, Carlo 2011 *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Galamb György János ford. Európa Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér 1977 *Értékszociológiai kísérlet*. Népművelési Intézet, Budapest.
- Heidegger, Martin 2006 Nietzsche mondás: „Isten halott”. Czeglédi András ford. In *Rejtekkutak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Sen, Amartya 1999 Az egyéni szabadság mint társadalmi elköteleződés. Ferge Zs. ford. *Esély*, 4. 1:27-31.
- Sumner, William Graham 1978 *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Félix Pál ford. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya 1987 *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest.

„VIRÁGOZZÉK MINDEN VIRÁG!”¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.13

[...]

„Az 1940-es évek első felében a közművelődés szó nem lelhető fel a napilapok és folyóiratok hasábjain. Megjelentek és szaporodtak azonban a világháborút lezáró évtized második felében meghonosodott, 'szabad' jelzővel ellátott elnevezések. Kiadásra kerül a Szabad Nép napilap. Az újság köré valóságos intézmény-rendszer épült ki: Szabad Föld Téli Esték, az ismeretterjesztő előadásokat segítő Szabad Föld Téli Esték füzetek és a Szabad Föld Könyvtárak. Pedagógia a szabad nevelés eszményét hirdeti. A koalíciós kormányba a Nemzeti Parasztpárt által delegált Keresztury Dezső vallás és közoktatásügyi miniszter 1945–1947-ben kiemelten támogatta a debreceni egyetemi professzor, Karácsony Sándor törekvését, akinek nevéhez kötődik a szabadművelődés: vagyis a demokrácia, a központilag diktált „iskolán kívüli népművelés” megszüntetése.² Megalakult az Országos Szabadművelődési Tanács. A Tanács szakmai folyóirata Karácsony Sándor főszerkesztésében, 1947. január és 1948. október között *Új Szántás* címen jelent meg. Helyi szinteken is megszerveződtek a viszonylag autonóm módon működő Szabadművelődési Tanácsok, amelyek szakmai kiadványokat jelentetnek meg.³ Kereszturyt váltó, a kommunistákkal erősen szimpatizáló Ortutay Gyula, az „alulról kell építkezni” gyakorlat és a „virágozzék minden virág” szemlélet jegyében, jelentős előnyöket biztosított a szovjet hadsereg által megszállt, Magyarországon mindinkább teret nyerő kommunista eszmeáramlatnak.⁴ Az irányzat orgánuma a 'szabad' előtaggal illetett, 1945 márciusától megjelenő, kommunista politikai napilap a *Szabad Nép*, amely 1956-os forradalom leverését követően a *Népszabadság* nevet vette fel. (Az elnevezés túlélte az 1989/90. évben

bekövetkezett rendszerváltást. A napilap utolsó számai 2016 októberében jelentek meg.) „Holnapra megforgatjuk az egész világot” – skandálták hittel és lelkesedéssel Magyarország fiatal nemzedékének radikális csoportjai. A fiatalok őszinte tenni akarása azonban becsatornázódott a Magyar Kommunista Párt/Magyar Dolgozók Pártja (MKP/MDP) tejhatalomra törő törekvéseibe. A kormányzásra került MDP uralta Országgyűlés 1949-ben az alkotmányban rögzítette a kultúra szocialista jellegét.

Az új világ megteremtéséhez azonban elengedhetetlenül szükségessé vált a magyar nép (át)nevelése. A kultúrpolitikai törekvés nem új: Klebelsberg is úgy vélte, hogy „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk”.⁵ A kultuszminiszter szerint a régi passzív, negatív és destruktív magyar típusok helyett az aktív, pozitív és produktív ember kialakítására kell törekedni.⁶ Vagyis céltudatos tevékenységgel lehet (demokráciára = szocialistává) „érlelni” a népet.

A nép (át)nevelésre vállalkozott a kommunista Révai József is, aki 1949 és 1953 között a kultúra teljhatalmú diktátoraként, az MDP KV titkáráként, egyben népművelési miniszterként meghirdette a – „tartalmában szocialista, formájában népies” – populáris kulturális forradalmi programot. A nép átnevelését szolgáló eszközzé lett: a látványos tömegrendezvények szervezése, szocialista embertípus kialakítását és az új erkölcs megteremtését előmozdítani hivatott számos népies alkotás és program (különös tekintettel a filmművészetre), az egyénre gyakorolt „intenzív nevelési módszer”, a gunyoros hangvételű, agitáció: a „csasztuska”.⁷

Az (át)nevelés fontos alapintézményei, helyi bázisai a népművelő/népnevelő által igazgatott, kisebb településeken kocs mákból átalakított – Kodály

¹ Első megjelenés: Kultúra és Közösség. 2015. 2. 81-94.

² Vö. A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlat. (2007) *Karácsony Sándor és korszaka a debreceni egyetemen*. Szerk. Brezsnaynszky László. Budapest, Gondolat Kiadó, 183-247.

³ Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945–1949). (1988) (Összeáll. és bev. Dancs Istvánné) Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

⁴ Vö. Ortutay Gy. 1949 *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Budapest, Hungária Könyvkiadó.

⁵ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916-1926. Budapest, Az Athenaeum Kiadása, 1927. 365.

⁶ Klebelsberg Kuno 1928 Reálpolitika és neonacionalizmus. *Pesti Napló*, január 8.

⁷ Vö. Bolvári-Takács G. 2011 *A művészet megszelídítése. Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Zoltán tiltakozása ellenére – kultúrotthonoknak nevezett intézmények lettek.⁸ A „fényes szelek” nemzedéke naponta többször is kántálta: „holnapra megforgatjuk az egész világot,” amiről aztán kiderült – mondta Vitányi Iván az ezerkilencszáz nyolcvan években, Debrecenben szervezett közösség konferencián, hogy a „másik oldal is ugyan olyan”. A társadalmi szerkezet drasztikus, szovjet típusú át(de)formálása, az államosítások, kitelepítések, internálások, vagyonekobbzások, koncepciók perek, a kultúra propagandisztikus szintre süllyesztésének következménye pedig az 1956 októberében kirobbant forradalom...

„Valami ismeretlen felé, elébe – sodródunk vagy törekszünk?”⁹

[...]

Az 1989/90-es rendszerváltozást követő évtizedekben jelentős társadalmi mozgásokra, átalakulásokra került sor, melyek hatással voltak a közművelődésre is. Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszteri időszakában elfogadásra került a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény, amely hatályon kívül helyezte az 1976. évi V. törvényt. Az országgyűlés tisztázta az állam és a közművelődés viszonyát, meghatározta az állam és az önkormányzatok felelősségvállalásának mértékét és a közművelődési intézmények tulajdonát, tulajdonosait. Konkrét célokat írt elő, kitért a civil szféra fontosságára, szerepvállalására. Megfogalmazta az egyének és közösségek művelődéshez való jogát, fontos célja volt továbbá a pénzforrások arányos elosztásának meghatározása.

Mindeközben a folyóiratokban és napilapokban észrevehetően csökkent a 'közművelődés' szó gyakorisága, a kifejezés egyre ritkábban, vagy igen csak ellentmondásosan fordult elő a kultúrpolitikai narratívákban és a mindennapi gyakorlatban. Az 1990-es évektől a 'köz' előtag helyett a 'magyar' és a 'nemzeti' jelzők kerülnek előtérbe. (Magyar Művészeti Akadémia, Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Filmalap, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Nemzeti Dohánybolt stb.) Az Országos Közművelődési Központ nevéből 1992-ben kikerült a közművelődés szó, Magyar Művelődési Intézetté alakul, amely 2008-ban Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus lesz, majd 2013-ban

Nemzeti Művelődési Intézet. A közművelődési központok helyett létrejöttek az úgynevezett kulturális központok, amelyek tevékenységei és feladatai települési, kerületi szintű biztosítása mellett több egymással határos járásra, egy vagy több megyére terjednek ki. A budapesti székhelyű Nemzeti Művelődési Intézet 2016-ban jogutód nélkül megszűnt, pontosabban átkerült az NMI Művelődési Intézet Nonprofit Kft., azaz a Lakitelken működő népfőiskolai alapítvány tulajdonába, ahol 2018-ban ünnepélyesen lerakták a Művelődési Intézet alapkövét. Az intézet létesítésének alapvető feladata – hangzott el az ünnepségen – a közösségi művelődés jelen folyamatainak kutatása és szakmai utánpótlásának biztosítása. A durkói örökség ápolása!¹⁰ A kultúrpolitika a közművelődés komplexitásának és a plurális szerkezetének fejlesztése helyett, a „centrális erőter” jegyében, a keresztény értékekre hivatkozó, egységes (központosított) nemzetnevelésre helyezte a hangsúlyt.

A közművelődés valóságának kutatására utójára 1996-ban, mintegy 20 millió forint nagyságrendben, az MTA Szociológiai Kutatóintézet *Magyarország kulturális állapota* című, országos kiterjedésű projekt keretében került sor. A rendszerváltás utáni néhány évben még fontos célként megfogalmazott és szorgalmazott élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) a 2010-es évtizedben már alig-alig kerül említésre. A kutatások leszűkültek a Lakitelek Népfőiskola koordinálásával szerveződő Kárpát-medencei – már nem „határon túlinak nevezett” –, magyar/nemzeti értékeket feltáró kollégiumok munkálkodásaira, a Kárpátalján, Erdélyben, a csángók között, a Délvidéken folyó adatgyűjtésekre. Szakmai kiadó hiányában a csekély számú publikációk megjelenéséhez csupán néhány folyóirat, az NMI Művelődési Intézet interdiszciplináris online kiadványa, a *Kulturális Szemle*, a negyedévenként megjelenő *Kultúra és Közösség* periodika, valamint egy-két vidéki orgánium (*Debreceni Szemle*, *Zempléni Múzsza*, *Művelődés Népfőiskola Társadalom*) nyújt felületet.

A hazai közművelődés „új világát”, a „panem et circenses”-re emlékeztető populáris, „tömegemberre” irányuló, pálinkákat, borokat, söröket népszerűsítő, a különféle ételek készítését propagáló gasztronómiai fesztiválok, események: falunapok, sátoros ünnepek, hagyományörző játékok, könnyűzenei koncertek, futóversenyek növekvő

⁸ Vö. Halász Cs. 2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest, MNL Pest Megyei Levéltár.

⁹ Petri György: *Valami ismeretlen* című versének kezdő sorai.

¹⁰ Letették az NMI Művelődési Intézet épületének alapkövét Lakitelken: <https://www.sonline.hu/.../letettek-az-nmi...> (letöltve: 2018.10.16.)

száma kezdi kitölteni. Jelentős támogatása van a tömegszórakoztató programoknak, a gondtalan kikapcsolódást segítő „wellness” hétvégéknek. A „közösségi művelődést látványelemként színesítik” a különböző fantáziánéven rendezett, ilyen-olyan „kutatók”, „könyvtárak”, „fürdők”, „múzeumok”, „templomok”, „színházak”, „kávéházak”, „modern gyárak” stb. éjszakai néven hirdett programok. Háttérbe szorulni látszanak a művelődés lényeges építőkövei, a ’köz’ előtaggal kezdődő szavak, tevékenységek és intézmények. Gyakorta szimpla létükért küzdenek az autonóm civil szervezetek és az országot behálózó, alulról szerveződő népfőiskolák közösségei.

A ’köz’ előtaggal kezdődő szavaink és tevékenységeink nemcsak a magyar nyelvben, de a társadalmunkban is jelentős helyet, sőt meghatározó szerepeket tölthettek be. „Az *enyim*, a *tied* mennyi lármát szüle, Miolta a *miénk* nevezet elüle” – írta Csokonai Vitéz Mihály az 1790-es években „Az estve” című versében. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt mondjuk, hogy történelmünk során, hazánk állapotának, társadalmunk fejlődésének és jövőbeli létezésének mindig „lakmusz papírajai” voltak/lesznek a ’köz’ előtaggal kezdődő kifejezések, tettek és közösségek...”



Fortepan / Plohn József
Budapest. A Szabadság (Ferenc József) híd és a Gellért-hegy a pesti alsó rakpartról nézve. (1900)



*Fortepan / Olbert Mariann
Budapest. Balta köz az Úri utca felé nézve. (1926)*

AZ ÉN ELMESÉLETLEN TÖRTÉNETEM

DOI 10.35402/kek.2023.4.14

70 évesen nehéz beszélni arról, ami velünk 10-11 évesen történt. A korombeliéknél mindenkinek a saját története a nagybetűs történet, ha mégoly empátiával is hallgatják sorstársaik „élményeit”. Utódaink számára – akiknek most mesélünk – valószínűleg minden történet csak azért hihető, mert nagyszülei vagy dédszülei mondják el, akiket szavahihető embereknek tartanak. Ily módon talán nem felejtődnek el ezek a történetek, és akkor sok-sok későbbi generáció számára a mi életünk nem „csak” történelemnek marad meg.

Imádtam az apámat, akinek én voltam a mindene, egyetlen gyermeke. Ma is érzem a kezemet a kezében, amikor 6 évesen iskolába kísért, ami ugyan messze volt tőlünk, de épp ezért reggelente korábban indultunk el otthonról, hogy egy jó darabon gyalog mehessünk, kettesben legyünk. Közben mesélt, viccelődött, nagyokat neveltünk – ez volt a boldogság.

Nem tartott sokáig, 7 éves voltam, amikor először vitték munkaszolgálatra és mi anyámmal vasárnaponként Nagytarcsára mentünk el, ahol egy-két órára együtt lehettünk vele. Hol voltak azok a vasárnapok, amikor délelőttönként apu testvéreit látogattuk végig, akkor is kettesben...?

Aztán jött 1944. Harmadik emeleti ablakunkból zokogva néztem utána, ahogy viharkabátjában, valami hátizsákfélével lassan eltűnik a szemem elől. Tudtam, felfogtam, lehet, hogy soha többé nem látom őt viszont.

Aztán folytatódott. Jött a csillagosház (csak a kései utódok kedvéért: a hatóságok egyes házakat kijelöltek és Dávid csillaggal megjelöltek, ahová a zsidóknak össze kellett költözni, és a napnak csak egy bizonyos néhány órájában lehetett az utcára kimenni. Ez volt a gettó elődje.)

Mi az Ó utca 40-be költöztünk, valami távoli rokon 3 szobás lakásába, ahol vagy húszan vagy huszonötven zsúfolódtunk össze. Naponta éltük át a bezártság, a kényszerű együttlét, a permanens félelem iszonyú érzését és hiába voltunk gyermekkorúak, mindez felnőtte tette bennünket.

Aztán eljött október 15. Ez vasárnapra esett és a Budapesten lévő munkaszolgálatosok néhány óra eltávozást kaptak. Apámmal együtt hallgattuk délben Horthy proklamációját, ujjongtunk, hogy

vége a háborúnak, majd egy-két óra múlva a végső kétségbeesés lett úrrá rajtunk. Tudtuk, hogy ez a vég. Könyörögtünk apámnak, ne menjen vissza a századához, maradjon velünk, már úgyminden mindegy, legalább együtt vagyunk, de ő hajthatatlan volt, mert azt mondták nekik, ha valaki megszökik, akkor a többieket megtizedelik. Ezt ő soha nem vette volna a lelkére. Visszament. Soha többé nem láttam.

(A háború után, a zsidó gimnáziumban, napi rendszerességgel volt szó arról, kinek a hozzátartozója hol volt és mikor és honnan nem jött vissza. Az én esetemben az első angol órán derült ki, hogy megadta nekem annak a bajtársuknak a címét, aki onnan visszatért. Nem szóltam senkinek, anyámnak sem, egyedül mentem el hozzá. 11 éves voltam. És akkor ő mondta el, hogyan és miként halt meg apám, akinek az utolsó szava is az volt, hogy mi lesz a kislányommal. Nem mertem otthon elmondani, amit megtudtam, de anyám észrevette, hogy folyton sírok, és aztán végül kiszedte belőlem).

Szóval, mi ott maradtunk a csillagos házban és tudtuk, hogy naponta szedik össze a nyilasok az ilyen házban lakókat és elviszik valahova. Ha a ház előtt megállt egy autó, mi már szedelőzködünk, ami abból állt, hogy magunkra vettünk annyi ruhát, amennyit csak bírtunk, mert tudtuk, hogy mindent elvesznek tőlünk.

Anyámmal, nagynénémmel és unokatestvéremmel ún. svájci Shutzpass révén bekerültünk a Columbus utcai ún. nemzetközi védett táborba. Itt ideiglenes fatákolmányokban zsúfolódtunk össze, földön, falócákon ülve, fekvve, mint a heringek. Tisztálkodás a mínusz 10 fokos hidegben a szabad ég alatt, hideg vízben. Mindenkit beoltottak tífusz ellen, amitől nekem 40 fokos lázam lett, de gyógyszer persze semmi. Túléltem. A nemzetközi védettség persze nem akadályozta meg a nyilasokat, hogy megszállják ezt az intézményt. Összeterelték a többnyire nőkből, gyerekekből és öregekből álló tömeget, majd kiválasztották a még munkaképes nőket, akiket külön állítottak és valahova elvitték. Köztük volt anyám is. Én ottmaradtam a nagynénimmal, akinek sikerült magát öregnek maszkírozni és a szintén gyerek unokabátyámmal. Bennünket aztán elhajtottak a gettóba.

Itt a Klauzál tér 13-ba kerültünk, egy szép régi ház harmadik emeletére. Ennek csak annyiban van jelentősége, hogy innen akartam szinte naponta leugrani, mert úgy éreztem, apa és anya nélkül már nem akarok élni. Szegény nagynéném teljesen odavolt, hisz most már ő felelt értem. Ma már nem tudom, honnan tudta meg, hogy apám nővérenek az akkor 20 éves lánya a nemzetközi Vöröskeresztnél tevékenykedik (mint később kiderült, benne volt az egyik zsidómentő szervezetben), elment hozzá és könyörgött neki, hogy valahonnan kerítse elő anyámat, mert nem tudja, mit csináljon velem. Én erről nem tudtam, de egy éjszaka azt álmodtam (a mai napig emlékszem az álmomra és arra, ami megtörtént), hogy állok a széles lépcsőházban és látom, ahogy anyám jön fölfelé. Két napig egész nap ott strázsáltam és a harmadik nap – pontosan úgy, ahogy megálmodtam – megjött anyám.

Anyám és apám egyik húga a Teleki tér 5. sz. alatti nyilasházba kerültek. Anyám, a csodával határos módon, egy kisnyilással elküldött egy levelet a fentebb említett unokanővérem mamájának, és tudatta, hogy hol vannak. Így tudta meg az unokanővérem, aki végül is kiszöktette anyámat és a nagynénimet, oly módon, hogy mint Vöröskeresztes élelmet vihetett be a foglyoknak, de előbb végigjárta az épületet, míg rájuk talált és akkor kilökte őket a kapun, hogy segítsenek behordani az élelmiszeres zsákokat. És amint a kapun kívül voltak a két nőnek sikerült elvegyülni a tömegben és elmenekülni.

Ezt követően anyám és a nagynéném úgy döntöttek, nem várják meg, míg lezárják a gettót, ki kell onnan szöknünk, mert ott biztosan elpusztítanak bennünket. A keresztényeknek, a gettó területéről való kiköltöztetése még tartott, így mi – egy kiscsicsit húzó család mögé álltunk, mint akik segítenek a kocsit tolni – a Csányi utcán át „kisétáltunk” a gettó területéről.

Ekkor azután elkezdődött, a kb. 5 héten át tartó bujkálásunk szinte leírhatatlan kálváriája.

A gettóból való kimenekülés után, jobb híján, visszamentünk az Ó utcába, a csillagos házba, mert azt reméltük, hogy az elhagyott lakásba még nem költözött be senki és ott meghúzhatjuk magunkat.

Itt szólni kell ennek a háznak a házmesteréről. Ő azon ritka kivételek közé tartozott, aki a lehetőségeihez mérten segíteni igyekezett, ha maga nem is bújtatott el minket, de egy-egy éjszakára meghúzhattuk magunkat a házban, figyelmeztetett, ha baj volt és végül még helyet is szerzett, ahol elbújhattunk.

Visszamentünk tehát, de a házfelügyelő figyelmeztetett, hogy a lakásokba németek költöztek, így másnap innen el kellett mennünk.

Valami úton-módon eljutottunk a Kisfaludy utcába, egy elhagyott bútorgyár szuterénjébe, ahol a helység egy emeletes fapriccsal ketté volt választva, és ahol nyilasok „vigyáztak” ránk, és amit „természetesen” az ott dekkoló zsidók fizettek. Emlékszem egy esetre, amikor az éjszaka kellős közepén hirtelen berontott két fegyveres kisnyilas és ordítva közölte, hogy a főtestvérnek (a főnöknek) azonnal adjunk össze 10.000 pengőt, mert különben az egész bandát kiviszik a Dunaparra és a Dunába lövik. Összejött a pénz. Aztán egy nap, akkor már javában folyt Pest ostroma, a naponta többszöri, szinte folyamatos bombázások, a pincénkbe is becsapott a bomba. Mi a felső priccsen voltunk és én csak arra emlékszem, hogy üvöltök, hogy anyu és válasz semmi és körülöttem minden elrepült és hullik rám a vakolat és minden remeg. A bomba, mint kiderült, a szomszéd házba csapott be (az orosz repülőbombák 45 fokos szögben robbantak), a közfalak leomlottak, és aki alul volt, mindenki meghalt vagy megsebesült, csak mi négyen úsztuk meg egy karcolás nélkül.

Másnap az épület másik részét, ahova behúzódtunk, ugyancsak lebombázták, így tovább kellett menekülni. De hová? A helyzet nagyon veszélyes volt, mert sötétedés után, akit az utcán találtak, szó nélkül agyonlőtték. Így volt olyan, hogy nyilvános WC-ben bújtunk el este, rettegve, nehogy valaki be találjon jönni.

Aztán a nagynénim kitalálta, igényeljünk ki egy elhagyott zsidó lakást. Ehhez valami iszonyú nagy vakmerőség kellett, hogy a két nő bemenjen az előjáróságra (a mostani önkormányzat) azzal a mesével, hogy most menekültek el az oroszok elől – és bementek egy akkor épp felszabadult pestkörnyéki helység nevét – itt vannak két gyerekkel, adjanak nekik valami lakást. Az unokabátyám sapkáját az orráig be kellett húzni, hogy a vörös haja és szeplői ne áruljanak el bennünket. És, csodák csodájára, kiutaltak az Aradi utcában egy ilyen lakást. Rettenetes lelkiállapotban mentünk oda, egyrészt, mert az a tudat, hogy bemegyünk egy zsidó lakásába, akikkel ki tudja, mi történt már azóta, másrészt a félelem, hogy ha nem megyünk, akkor mi történik velünk, ha éjszakára nem lesz fedél felettünk. Ezt mi gyerekek is éppúgy átértük, mint a felnőttek, de elképzelhető, hogy őket ez még inkább megviselte.

Tehát bementünk a lakásba, csomagunk persze nem volt szinte semmi, de a legnagyobb baj az volt,

hogy iszonyúan éhesek voltunk. Fűteni nem volt mivel, éhesek voltunk és még villanyt se mertünk gyűjtani, remélve, hogy nem vesznek rólunk tudomást és ráadásul pokolian féltünk a bombázástól (a lakás a második emeleten volt), hiszen már kétszer átéltük, hogy ránk omlott a ház.

Leginkább az éhezést és a bombázástól való félelmet nem bírván, másnap lementünk a pincébe – akkor már Pesten mindenki ott élt – azzal, hogy lesz, ami lesz.

Ezek után a nagynéném kimerészkedett az utcára két bombázás között és hozott magával egy kis krumplit, amit – mint kiderült – valahonnan lopta. Alighogy feltettük a közös tűzhelyre főni, megjelent a nyilas házparancsnok, élet és halál ura, és közölte, amennyiben egy órán belül nem szerzünk valamilyen igazolást arról, hogy nem vagyunk zsidók, elvitet minket. Otthagyva csapot-papot, krumplit, leléptünk. Az unokabátyámmal még évtizedek múlva is a háborús emlékeink közül azt tartottuk az egyik legszörnyűbbnek, amikor a várva várt ennivalót ott kellett hagyni.

Aztán megint jött a nyilvános WC, az egy éjszakás valahol való elbújás. Budapest ostromának utolsó napjai egyikén anyámnak eszébe jutott, hogy a Róbert Károly körúton lakik egy ismerőse, és az talán ad nekünk menedéket. Akkor is az Ó utcából futottunk el. A Ferdinánd hídtól a Lehel utcán mentünk, ahol az egyik oldalon házak voltak, a másik oldalon viszont a Lehel téri templomon kívül egyetlen épület sem volt még, így szabad prédája voltunk a bombáknak, ágyúlövedéknek, géppisztolyorozatoknak. Szorosan összebújva, a fal mellett rohantunk, ahogy csak a lábunk bírta, és azon imádkoztunk, ha valami lövedék eltalál bennünket, akkor egyszerre haljunk meg. Így jutottunk el az Aréna (a mai Dózsa György) útig, ahol aztán kiderült, hogy az úttest már a frontvonal, amin nem lehet átmenni, mert ott biztosan lelőnek. És nem volt más választás, ugyanezen az úton vissza kellett menni.

Ha belegondolok, ezt a távolságot az Ó utcától a Dózsa György útig egy felnőtt ember legalább 40-50 perc alatt tudja megtenni gyalog. Elképzelni sem tudom, hogy mennyi idő alatt jártuk akkor mi meg és főleg azt nem, hogy abban a leromlott testi és lelki állapotban hogy bírtuk végigcsinálni, különösen visszafelé, amikor teljesen kilátástalan volt a helyzetünk.

És akkor megint az Ó utcai házmester segített. A háború előtt az Ó utca az utcalányok utcája is volt. A házmester ismert egyet közülük, akinek épp gyereke született és szüksége volt pénzre, így ez a nő befogadott minket a Rózsa utcában lévő lakásába. A gyerekeknek mákfőzettel átítatott cumit adott, hogy szegény ne bögjön állandóan és többnyire az én dolgom volt ringatni.

Ekkor már az ostrom utolsó napjait éltük és végképp nem volt mit enni. Amikor az első orosz katona bejött a pincébe és miután megállapította, hogy „nyemcú nyet” (németek nincsenek) rám esett a tekintete, aki valami rongyokon, meglehetősen élettelennek kinézve, feküdtem. A tolmács révén megkérdezte, mi van velem. Anyám közölte, hogy már négy napja egy falatot sem ettem és olyan gyenge vagyok, hogy nem tudok felkelni. Ekkor kiment és egy tele csajka étellel jött vissza, mint kiderült, ez az orosz scsi volt. Anyám kávéskanalanként adta nekem, majd napokig ettünk belőle. Csodálatos étel volt ez, felejthetetlen íz. Azóta számtalan orosz étteremben ettem, évekig keresve ugyanazt az ízt, de persze sose találtam rá.

Egyszer, az akkor 16 éves fiamtól megkérdeztem, el tudod-e képzelni, mit jelent éhezni?

Csodálkozva rám nézett és azt mondta, ha éhes vagyok, kimegyek a konyhába és kiveszek a hűtőből valamit és eszem. Mondom: de ha nincs hűtő? Akkor lemegyek a közértbe és veszek valamit. Mondom: de nincs közért, nincs utca, nincs hova menni... Anya, mondta, én ezt nem tudom elképzelni. És akkor rájöttem, hogy amit mi átéltünk, azt nem lehet elképzelni és igazából még én sem tudom a mai napig felfogni, hogy is éltük túl ezt az egész szörnyűséget.

[...]



*Fortepan / Ormos Imre Alapítvány
Budapest. Halász-kút, Dunaiszky László szobrászművész 1862-ben leleplezett alkotása.(1940)*

GONDOLATOK A FILMES SZAKIRODALOMRÓL¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.15

[...]

a Filmvilág állandó olvasójává válásom azért alakult ki, mert segítségével a film-rajongásból át kívántam lépni a filmhez-érteni-akarók csoportjába.

A Filmvilág lett az irányítóm az új hullámok, a nemzetközi filmfesztiválok megismeréséhez, megértéséhez. Ha ma visszagondolok arra, hogy mi miatt kötődtem a szaklaphoz, akkor első helyen a tájékozódási igény áll. A sok film, amit láttam, egyértelműen mutatta, hogy mind itthon, mind a világ más tájain nagyon sok, új utakat kereső film készül. A „papa mozija” helyett megjelentek a „töltőtollam a kamera” nemzedék filmjei, melyekben az új értékek, a film-gondolkodásban az új tematikák, és közben új filmnyelven formálódtak.

A rajongás szintjéről a megértés szintjére kerülni a Filmvilágban megjelent esszék segítségével sikerült. Ehhez hozzásegítettek akkor is, amikor nem értettem egyet a konkrét filmértékelésekkel. Volt az életemnek olyan szakasza is, amikor szerettem volna a folyóirat szerzői közé kerülni, de összesen talán egy cikkem jelent meg a lapban. Voltak más fórumok, ahol publikálhattam, így ezért nem is harcoltam különösebben. Ma is a megismerési, és a tájékozódási igény köt leginkább a folyóirathoz. Az új generációk publikációiban megjelenő új megközelítések tematikái, stílusuk érdekel, nem egyszer vitatkozom velük olvasás közben, de soha nem unatkozva zárom le a velük való vitát (magamban néha azzal az érzéssel, lehet, hogy nem nekem van igazam).

Az úgynevezett kitalakú Filmvilágok számomra a tájékozódás, az új ismeretek, az új információk fontos forrásai voltak. Bár a Filmvilág mellett más filmművészettel foglalkozó lapokat is olvastam (nemcsak magyarul), sőt a saját vélemény megfogalmazásának igénye is erősödött bennem, mégsem lettem hűtlen a folyóirathoz. Szélesedett a bázisom, hisz az újabb iskolákról, alkotókról más források is rendelkezésemre álltak. Mondhatni a naiv, mindenre újból rácsodálkozó korszakomból átléptem – át akartam lépni – a filmet értők, a filmet értékelők csoportjába. És ettől fogva a folyóirat olyan forrássá vált, amiből megismerhettem a felfogásomtól eltérő tanulmányokat, esszéket,

melyeket nem egyszer a Filmvilágnál dolgozó kedves ismerőseim, barátaim fogalmaztak meg.

Azt hiszem, nyugodtan válaszolhatjuk az alcímben feltett kérdésre az igent. A Filmvilág képes volt a változó történelmi időszakokban is irányítónak válni, mind a nagyon fiatalok, mind a kevésbé fiatalok számára. Ezt egyértelművé teszik a következő észrevételeim:

A Filmvilág önképe céljairól az elmúlt 60 évben, avagy Hogy érezte magát a film- szaklap a 6 évtizedben, mit gondolt a saját jövőjéről?

A generációm, és a saját Filmvilág-szocializációm mellett fontosabbnak tartom azt, hogy a közönségben írjak arról, vajon a lap az indulásakor, majd a 10 évenkénti évfordulós megemlékezéseiben milyen célokat fogalmazott meg. Idézem az 1958-as, az 1968-as, az 1999-es évfolyamok önreflexióit, a célokat megfogalmazó cikkeiket.

Nagyon röviden, csak utalásképpen írnám le, hogy a Filmvilág nehéz társadalomtörténeti, -politikai időszakban indult 1958-ban, mely érvényes a bel- és külpolitikai szituációra egyaránt. Viszont 1958-ban a magyar film éppen egy jelentős változást élt meg, mert a kisipari termelési és szórakoztatásra koncentráló szakaszából átlépett abba a szakaszba, amikor a tematikája és a formanyelve a saját stílus és filmnyelv kialakítását kezdte meg. Mintha a filmszerűség mint módszer az egyéni stílus jegyeinek kialakítását helyezte volna előtérbe. Megszülettek az első magyar szerzői filmek, a filmben a személyesség vált fontossá. Akkor indult a szaklap, amikor a kultúrpolitika nem telepedett rá olyan mértékben, mint a többi hagyományos, nagyobb múlttal rendelkező művészetre (pl. az irodalomra, vagy a képzőművészetre). Az induló szám beköszöntőjében Hámos György főszerkesztő egyértelműen azt hangsúlyozta, hogy a legfőbb céljuk a hiányzó filmesztétika-oktatás, a film-ismeretterjesztés pótlása. Mintha a filmhez már kötődő – gyakran moziba járó – közönség számára készítenék az egyes lapszámokat (vagyis a hozzájuk hasonlóknak számára). Így fogalmaz erről: „A film még mindig új művészet. Törvényei valójában nincsenek, esztétikája, dramaturgiája egy-egy nagy alkotás nyomán meglehetősen gyorsan módosul. Csupa forrongás és izgalom: úgy formálja meg

¹ Első közlés: Kultúra és Közösség.2018. 2. 7-12.

önmagát, mint az alig kihűlt kérgű föld a teremtés kezdetén. Hegyeket vet ki magából, melyek a felhőkhöz érnek, majd csillagokra ásító mélységek támadnak benne, hogy azután megteljenek a tenger gazdag és szenvedélyes életével. Rövid története csupa forradalom. (...) Milyen különös művészet, melynek egy-két évtizedes alkotásai muzeális hatással lepnek meg; milyen megható művészet, mely alig számít a halhatatlanságra” (Hámos 1958:2).²

Nem állítom, hogy akkor, 18 évesen minden szavát értettem Hámos György vezércikkének. De azzal nagyon megfogott, és a laphoz kötött, hogy művészetnek nevezte a filmet, és segítséget ajánlott a megértéséhez. Úgy éreztem, hogy számomra a film azzal vált művészetté, hogy beszippantott az általam varázslatosnak tartott világába. Mások, jelentős számban csak akkor értékelték egy filmet, ha – mint a kocsmában az alkohol – felejtéshez segítette őket. Nekem akkor az olasz neorealista filmek, a francia filmek tetszettek, és az újonnan megjelent filmes lap megerősített abban, hogy jól ítélt meg, hogy mi az érték a filmben. Ezzel a visszaigazolással a Filmvilág magához kötött, az állandó olvasója lettem.

Az 1968-as a Filmvilág megjelenésének tízedik évfordulóján

Hámos György főszerkesztő (*Üdv az Olvasónak!*), és Nemeskürty István stúdióvezető (*Csendes öröm egy csendes jubileumkor*) ünnepelték a lapot. Hámos György a filmtörténeti változásokról, a magyar film felnövekvéséről írt. A lap legnagyobb érdemének azt tartotta, hogy a változó, új értékeket megfogalmazó magyar, és egyetemes filmművészeti értékekkel foglalkoztak benne a legtöbbet. A korábbi környezettel szemben egy új filmes környezetben mást akartak, másként megírni „Cikkeink komolyodtak és nehezedtek – az olvasók száma meg nőtt. Különösen a fiataloké. Jelezve az eddig fel nem mért lappangó kíváncsiságot, melylyel ’fordított úton’, a legmaibb művészet, a film elméletébe behatolva: igyekeztek megismerkedni az általános esztétikai fogalmakkal” (Hámos 1968:4).³ Úgy érzi 10 év távlatában, hogy mindenről, ami fontos volt a világ filmművészetének történetében, arról említést tettek, elemezték. Így

az új irányzatokról (francia, angol, amerikai, szovjet újhullám), az irányzaton kívüli új alkotókról (Felliniről, Antonioniról, Bergmanról), a szerzői filmről és a külföldi filmek magyar filmre tett hatásáról, vagy a magyar újhullámról. Azzal zárja jubileumi cikkét, amiről már tíz évvel korábbi vezércikkében is írt: céljuk továbbra is a mozikközönség segítése, az új filmművészeti értékek iránti érzékenységének kialakítása, formálása. „Ha tízévi munkánkkal csak annyit sikerült elérni, hogy rést ütöttünk ezen a kegyetlen törvényen, s a kritika, de főként a közönség által méltatlanul halálra ítélt magyar filmek közül – cikkeinkkel, vitáinkkal, e filmek mellett való határozott állásfoglalásunkkal – sikerült néhányat megmenteni a szomorú sorsból: nem dolgoztunk hiába” (Hámos 1968:4).⁴

Hámos György büszke volt arra, hogy a Filmvilág a szakmai elismerést a filmet szerető, a lapot olvasó közösségtől megkapta, hogy a fiatalok olvasták a cikkeiket. Nemeskürty István már jubileumi köszöntőjének címében a csendes örömről, csendes jubileumra utal, mert nagyon finoman azt kívánja jelezni, hogy a magyar filmművészet sem a politikától, sem a moziba járó közönség egészétől nem kapta meg azt az elfogadást, elismerést, amit megérdemelne. Nem véletlenül ír erről Nemeskürty István ebben a formában, hisz a nagysikerű Budapest Film vezetőjeként, mint a filmek gyártásáért felelős vezető pontosan érezte a nyomást, ami a változó magyar filmre nehezedett. Filmtörténeti precizitással elővett egy-egy évfolyamot (1959-et, 1960-at, vagy 1961-et), majd az adott évben megjelent cikkek tematikáinak felsorolásával a szaklap széles merítését illusztrálja. Kiderül, hogy mind a magyar, mind a nemzetközi filmszakma eseményeivel, eredményeivel, kiemelkedő személyiségeivel érdemben foglalkozott a lap. Fontosnak tartja azt is, hogy a Filmvilág a tíz év alatt szinte mindig megtalálta: „...a szerencsés átmenetet az inkább képeket néző széles publikum szórakoztató tájékoztatása és a filmművészet iránt őszintén érdeklődők komolyabb igényeinek kielégítése között” (Nemeskürty 1968:9).⁵ A legnagyobb elismerést is leírja: a Filmvilágnak része és szerepe volt „...a magyar film fellendülésében” (Nemeskürty 1968:9).⁶ Nemeskürty tanár úr cikkének címét átvéve, kissé megváltoztatva akár az „Őszinte öröm egy jelentős jubileumkor” címet

² Hámos György 1958 Új lap indul. *Filmvilág*, 1958. I. évf. 1. sz. 2. o.

³ Hámos György 1968 Üdv az olvasónak. *Filmvilág*, XI. évf. 4:4.

⁴ im. uo.

⁵ Nemeskürty István 1968 Csendes öröm egy csendes jubileumkor. *Filmvilág*, XI. évf., 4:9.

⁶ im. uo.

is adhatnánk a 60. évfordulóra írt laudációknak. Bár éppen a következő cikkek ismertetése mutatja, hogy 1999-ben a mi korunkat elképzelve a társadalomtudósok, filmújságírók a technika fejlődése miatt elsiratják a filmnézés lehetőségeit, intézményeit, sőt magát a filmet is.

1999-ben közel 40 oldalon keresztül azt hitették el a Filmvilág készítői, hogy már 2019-t írának, és a nagyalakú lap 40. évfordulóját ünneplik

Kreatív ötlet, hogy 1999-ben nem megemlékezés, nem a több évtizedes múlt eredményeinek az összefoglalása köré építette a főszerkesztő, a szerkesztőség a jubileumi laudációt, hanem a távoli jövő egy fontos évfordulója köré. Ebben a 40 évi jubileumba 20 év konkrét tapasztalatot és 20 év víziót építenek bele.

A szerkesztőség a Filmvilág létének állandó fenyegetettségét így foglalja össze: „Ma már nehéz rekonstruálni, miként alakult végül kedvezően a Filmvilág sorsa. Minden féle szóbeszéd kering arról, hogy egy manausi kaucsukkereskedő a Filmvilág számára végrendelkezett, mások esküsznek, hogy 2011-ben a lap az első és egyben utolsó Monte Carlo-i szerencsejáték filmfesztiválra akkreditált kritikusa nyerő szisztémával érkezett. Ki tudja. Mindenesetre örömteli tény, hogy a Filmvilág Alapítvány jelenlegi, 2019-es anyagi helyzete megengedi, hogy a magyar filmgyártás bőkezű mecénása legyen” (Szerkesztők 1999:2).⁷ A következő cikkben, Schubert Gusztáv főszerkesztő a 2019. *Filmodisszeia* címmel írt esszéjében a megváltozott technikai elérhetőségekkel foglalkozik, azt a keretet jellemzi, amikor a technikai újdonságok háttérbe szorítják a filmet. „Csak a vetítő surrog, ritka luxus, csak a pixelek zsiszsegnek. A világ filmvilág. (...) A tét-lenség a sorsunk, a sorsjáték sors nélkül. Mindenünk megvan, csak a bizonytalanságunk veszett oda, az élethalál. Kép, kép, kép. Jövőnket filléres alapon játszottuk el. Fejünk fölött elrepült a Nickelodeon” (Schubert 2009:3).⁸ A globalizáció (magyar) romjairól olvashatjuk Lengyel László és Szilágyi Ákos beszélgetését a film

jövőbeni helyéről. „Mi, a legöregebb nemzedék tagjai, ma kicsit úgy érezhetjük, mintha saját gyerekkorunkban zuhantunk volna vissza. Nemzedéki utolsókból lettünk újra elsők, holott lassacskán már a sírban lenne a helyünk. (...) A pénzhiány és a technikai eszközök megfogyatkozása a filmművészetet is csodákra sarkallja. Nemrég meg is alakult az új Néma Filmstúdió” (Lengyel – Szilágyi 1999:4).⁹ Lengyel és Szilágyi víziójukban szólnak arról, hogy „A legutolsó cannes-i fesztiválon, amely pénz híján, mint ismeretes, nagyon nyögve nyelősen jött össze már, az Arany Pálmát megint egy magyar rendező vitte el *Szegénylegények* című filmjével, amely tulajdonképpen parafrázis, a ma már klasszikusnak számító eredeti újravágása és a részek újszerű összeillesztése... /.../ Igen, valóban kitűnő film, s egyre több olyan régi filmmel találkozunk, amely a vágóasztalon születik majd újjá” (Lengyel – Szilágyi 1999:9).¹⁰

Jancsó Miklós 2019.09.09. dátummal levelet küldött H. Gy.-nek, miután a kapun átlépett. A levélben beszámol a barátjának arról, hogy most Doktor Zsivágót és Intolerance-ot néz. Arra kéri a barátját: „Ha jössz, hozz egy pár kazettát. Nem muszáj magyar filmet választanod. Vagy ha nincs más, válassz angol feliratost. És hozz pár dollárt. Elfogadják a márkát is. Jók a banki kamatok” (Jancsó 1999:9).¹¹ A Jancsóra jellemző humor jól érzékelteti, hogy az új-lét, a más-lét szórakozás, anyagi helyzet szempontjából semmi változást nem hoz. A globalizáció romjain akár a más-világban, a Fénybarlangban, vagy bárhol küldi bárki a jelentéseit, legyen az társadalomtudós vagy filmpublicista, alapélmény a fekete-fehér némafilm, a művészfilmek üldözendők, és a megtekintésük a hatalom által üldözött tevékenység.

A Bikácsy Gergely által írott vízióban 2019-ről a következők olvashatók: „A Fénybarlangot mi úgy alapítottuk, hogy legyen benne jó sok kisterem. Aztán egyre lejjebb kényszerültünk, a katonai parancsnokság nemcsak beköltözött, de terjeszkedett is. Lebontották a Szörény Rezső-termet, a Tarr Béla-termet, a Fehér György-termet és a Jeles András-termet is. Most már csak a Grunwalsky-terem a

⁷ A Szerkesztők: Kedves Olvasó! 1999, *Filmvilág*, XLII. évf. 9:2. http://filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?cikk_id=4555

⁸ Schubert Gusztáv 1999 *Filmodisszeia* – 2019. *Filmvilág*, XLII. évf. 9:3. http://filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?cikk_id=4557

⁹ Lengyel László – Szilágyi Ákos 1999 Magyar glóbusz. Ezredeleji beszélgetések. *Filmvilág*, XLII. évf. 9:4-9. http://filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?cikk_id=4558

¹⁰ uo. 5.

¹¹ Jancsó im. Jancsó Miklós 1999 Levél H. Gy.-hez. *Filmvilág*, XLII. évf. 9:6. http://filmvilag.hu/xereses_aktcikk_c.php?cikk_id=4559

miénk, itt vetítünk fekete-fehér filmeket” (Bikácsy 1999:10).¹² És ebben a szép új világban Peternák Miklós víziója szerint létrejön a Végtelen film, mint „...a XXI. század talán első paradigmikus

műalkotása” (Peternák 1999:34).¹³ Ennek sem az eleje, sem a vége nem ismerhető fel, hisz a posztinformációs társadalomban az egyéni infócsomagoktól lemondva sorsmátrixokból készítik a végtelen történeteket.

[...]

¹² Bikácsy Gergely 1999 Jónás, aki 2025-ben lesz huszonöt éves. *Filmvilág*, XLII. évf. 9:10. http://filmvilag.hu/xereses_aktikk_c.php?cikk_id=4560

¹³ Peternák Miklós 1999 Abbahagyni! (A végeken túl). *Filmvilág*, XLII. évf. 9:34.



*Fortepan / Horváth Márton
Budapest. Kilátás a Halászbástyáról a Víziváros felé. Előtérben a Hunyadi János úti hajtúkanyar,
jobbra a Batthyány téren a Szent Anna-templom. (1950)*

ACADEMIC CAREERS AND THE VALUE OF THE PHD DEGREE: AN INTRODUCTION TO
THE SPECIAL ISSUE

DOI 10.35402/kek.2023.4.16

Introduction on Academic Careers¹

Career paths of PhD graduates have become an emphatic issue since the middle of the first decade of the 21st century both in terms of scientific research and policy-relevance (Goldman 2000). On the one hand, professionals in Research and Development (R&D) are claimed to enhance economic and societal development. On the other hand, there is a growing competition among PhD holders stemming from the significant increase in the number of PhD holders in developed and in developing countries alike (Cyranoski et al. 2011) creating a negative feedback on scientific career selection. Based on the above trends, a fast growing literature discusses the factors behind successful scientific careers and focuses on institutional and managerial issues, as well as gender inequalities and collaboration networks (Leslie et al. 2015; Penner 2015).

Hungarian legislation gave the universities the right to issue PhD degrees only after the demise of state socialism and abolished the soviet type system of scientific qualifications as the issue of the PhD equivalent Candidate of Sciences (CSc) degree was discontinued (Bazsa – Szántó 2008). However, the economic downturn and structural changes of the 1990s resulted in a declining demand for R&D professionals and the number of available academic or private sector jobs in the field has not increased significantly since then. Nevertheless, considerably more students take part in doctoral courses without having adequate job opportunities, which triggers further tensions (Fábri 2008). This problem is not solved by the recent post-doctoral programmes of the Hungarian Academy of Sciences and contrary to EU tendencies, a PhD degree is often a disadvantage in the Hungarian private sector. Thus, Hungarian PhD holders face similar but even fiercer

difficulties than their counterparts in Western Europe. As a result, emigration became a dominant way among those young professionals who aim to start a scientific career (Pálinkó – Mosoniné – Soós 2010) and this brain drain is a major problem that science policy should tackle.

Since scientific competition is predominantly international, we have to understand how successful Hungarian scholars have achieved their international reputations in order to tackle the major problem of the brain drain towards more developed countries. It has been demonstrated in previous research that mobility of scientists is a crucial element in forming and embracing social and collaborative networks and thus it is vital to further scientific quality, research development and knowledge diffusion. Lawson and Soós (2014) found that mobility of researchers to other countries enhance their individual scientific performance, research quality and public funding procurement when it is organized by thematic considerations. However, it is less understood how collaboration networks and especially international collaboration networks emerge.

Though mobility is a key element of research success, not every scientific actor enjoys equal access to this tool. Whereas the international mobility of researchers does not differ significantly in terms of genders during PhD education, the gender gap becomes visible during later career stages (CDH 2012). Women's career advancements usually become slower than their male counterparts, and they often experience potential incidents of discrimination and unfair treatment: the "glass ceiling" or the "maternal wall" effect are existing processes within the field of research and innovation (Kim et al. 2010; Williams 2005; Wilson et al. 2010). As a result of labour market inequalities impacting women, on average not more than one third of researchers were women in the European Union in 2012, and women are especially underrepresented in the field of engineering. Moreover, women are under-represented in higher-level research positions

¹ The research was supported by the National Research, Development and Innovation Agency (NKFI K 116102, NKFI K 116099, and NKFI K 116163).

(only one fifth of professors are women), as well as in decision-making positions and boards. The gender gap, measured by various indicators, in the Hungarian R&D field was consistently wider than the European average, especially for the proportion of female-led higher education institutions and women's representation in scientific decision-making positions (EC 2016).

Furthermore, research has already called attention to the gender inequality in R&D (Etkowitz – Kempelgor – Uzzi 2000; Paksi 2014), most significantly in the field of science, technology, engineering and mathematics (STEM). Though a high level of gender inequality in these fields is already present during early education, women's horizontal segregation is the most salient in the case of higher education and the labour market (Engler 2013; Fényes 2010). Male and female career paths – as human life courses – differ, partly because women's employment is “linked with (usually unpaid) family work in the household and care over the life course” (Kohli 2007). Increasing the number and the proportion of women in science has become a significant economic issue. However, a headcount increase on its own does not represent a solution for those already present in education or on the labour market against the problems that make most women change their careers (Xie – Shauman 2003; Barnard et al. 2010). There is a need for revealing the reasons why STEM careers and training resist trends that point towards the equalisation of genders. The problem must be examined through a complex social-cultural approach on structural and individual levels as well (Gill et al. 2008).

At present there is no up-to-date knowledge on the different PhD career models, career paths and labour market opportunities in Hungary. Moreover, research usually does not differentiate between fields of science and sectors. Furthermore, the macro-level characteristics of the scientific career path of Hungarian PhD holders have not been examined yet by means of scientometric tools. Concerning organisational enabling and hindering factors, relatively few research studies have addressed family-friendly and diversity management practices in the field of R&D with their inter-linkages with other aspects of human resource policies and organisational culture. In addition, the patterns of interaction between innovation, corporate social responsibility (CSR), and gender equality have not been examined yet in the field of

R&D. From an individual point of view, relatively little research exists on work-life balance studied across different fields of science, and focusing on both junior and senior researchers, as well as personal networks.

The research project

The “*Career models and career advancement in research and development. Different patterns and inequalities in labour market opportunities, personal network building and work-life balance*” research project supported by the National Research, Development and Innovation Fund (NKFI K 116102, NKFI K 116099, and NKFI K 116163) aims to provide innovative research in the above mentioned areas. For this purpose, we identified four main streams of research with different research focuses and methods.

Stream 1: PhD career models and the utilisation of the degree in the Hungarian and European labour markets

The main research objective of stream 1 is to explore the different career paths that are available for PhD holders in R&D, and understand the gender-related mechanisms of researchers' recruitment. Former initiatives by our research group, somewhat foregoing international trends, have been revealing the topics of the utilisation of the degree on the labour market, satisfaction with the content of PhD training and the attitudes of graduates, with the help of longitudinal and follow-up analyses since the year 2000. The main research question investigates the present available career paths for Hungarian PhD holders, and the gender differences between STEM and SSH (social sciences and humanities) recruitment and selection in Hungary. Furthermore, the status of PhD graduates on the transforming labour market is examined, in particular in view of the new opportunities in academic jobs and those outside of academia, in EU contexts. Our surveys process the labour market data of EU countries (relevant databases of OECD, ILO, ESS), and during the focus group interviews we assess the respondents' knowledge and perceptions in the above field. Their theme concentrates on recruitment and social integration peculiarities of STEM subjects, expressly the specialities of scientific female career paths. Therefore, we examine the relations of family

life and professional career, and we also reveal institutional, stereotypical and relevant motifs during previous educational and personal life paths and potential professional careers that determine the actual gender rates and life strategy choices in these fields.

Stream 2: Scientometric–quantitative analysis and models of academic careers

The main goal for this stream of research is to uncover macro-level characteristics of the scientific career path of Hungarian PhD holders, in interplay with various social and career factors (speciality, gender, age, institutional and personal environments etc.), based on the mining and analysis of large-scale scientific metadata.

The post-socialist transition has had a significant impact on scientific careers in Hungary (Grabher – Stark 1997; Petryna 2005) because new opportunities opened up for international research collaboration. For example, we have shown previously that patenting has become increasingly controlled by foreign assignees (Lengyel – Sebestyén – Leydesdorff 2013). Internationally recognised research is the primary aim of Hungarian science policy. Therefore, research questions pay special attention to the above problems: Which types of scientific careers are distinguishable in Hungary by means of scientometric tools? What was the typical Hungarian way of increasing the volume of international co-publications during the post-socialist period?

Individual factors (gender, age) as well as institutional features (location, speciality, and environment) have been crucial in shaping career paths and probably had a decisive effect on the scale of international co-publications as well. The study focuses on the following research lines in an exploratory manner: the characteristics of academic careers of Hungarian PhD holders in terms of scientometric dimensions; the potential scientometric taxonomy of the target population in a Hungarian context; uncovering career models; statistical modelling and mapping of the relationship of different career dimensions and dynamics of scientific productivity, success, professional networks, research profiles, mobility, international co-publications in the Hungarian sample and comparison with established results for other populations; the relation of industry-oriented career paths and scientometric career characteristics of the Hungarian sample.

Stream 3: Institutional Innovations Effecting Scientific Careers

This stream of research is focusing on the organisational factors affecting scientific careers, and is composed of two sub-streams.

Stream 3.1: Gender equality, family-friendly and diversity workplace policies in the field of research and innovation

Workplaces have an important impact on the extent of labour market inequalities, vertical segregation, and degrees of social exclusion and inclusion. Workplaces in the field of research and innovation are no exceptions to the general rule. Recent research on family-friendly and diversity policies revealed that high quality workplace family-friendly policies correlate with lower levels of discrimination of women in organisations, especially those with children, and thus contribute to a higher female employment rate (Tardos 2014). However, correlation between higher standards of family-friendly and diversity policies and better gender balance at the top ranks of the organisation could not be demonstrated. Another study comparing US and Finnish jobs in academia came to the conclusion that similar family-friendly policies were not coupled with similar gender balance in the two countries, thus there must be other factors explaining gender imbalance (Mayer – Tikka 2008). Therefore, we aim to investigate employers in the R&D field and study how their workplace equality, diversity and human resource policies and practices affect gender equality with a special attention on the STEM areas where gender balance is traditionally poor. Our research aims to answer the questions: How do workplaces in R&D support gender equality and diversity among researchers? What kind of diversity and human resource management policies do those organisations have that perform well on gender balance within the STEM field? What is the innovation potential for new, more inclusive human resource management practices in the field of R&D?

Stream 3.2: Innovation and cooperation between academic and business enterprise sector

The current EU and Hungarian research, development & innovation (RDI) strategic and policy documents emphasise the importance of cooperation between the academic and business enterprise sectors in various ways (Partnership

Agreement, Investment in the Future, S3). Therefore, we examine the present conditions and frames of the collaborations both in the academic and corporate sectors, and managerial institutions, too. Our aim is to identify the elements necessary to deepen these collaborations and to make them more effective. Our work involves the interpretation of the term “innovation” as used by the academic and corporate management and personnel (RDI products/ processes, methods) and their attitudes towards cooperation in RDI projects. In connection with the organisational innovative processes we raise the question of the interaction between innovation and corporate social responsibility (CSR), especially gender equality. Our aim is to figure out the patterns of the interaction between innovation and CSR, especially gender equality. According to the international findings on the positive connection between innovation and gender equality (Ubius – Alas 2012; Dezső – Ross 2012), we gather preliminary information to define hypotheses for this relationship in Hungary.

Stream 4: Networking and work-family life balance in the field of engineering

Recent research has called attention to the importance of applying a life-course approach in order to understand individuals’ career related decisions more thoroughly (Xie – Shauman 2003). It was shown that during the early tenure track employment family and especially childbearing related difficulties and *work-family life imbalance* have the most significant negative impact on career advancement (Nagy – Paksi 2014). The thesis of the motherhood penalty (Ridgeway – Correll 2004) explains well how women with children find themselves in a disadvantaged labour market position, often being pushed towards the so called ‘mommy track’ (Wolfinger – Mason – Goulden 2013). Achieving research success from this mommy track is quite difficult for researchers with children. Women often experience disadvantage in mobility and network building (Gersick – Bartunek – Dutton 2000), especially in relation to their work-family life issues (Song 2012). Women – especially young mothers – often have less chance of conference and project participation, therefore of less professional collaborations and publications (Hewlett 2007). Moreover, women are often excluded from informal – mainly male dominated – networks, thus women are prevented from receiving fundamental professional information

(Benckert – Staberg 2000). This “men’s or boys’ club” phenomenon (Phipps 2008) contributes to the so called chilly climate in academia that can also alienate women from doing science (Maranto – Griffin 2011). In sum, the issue of *work-life balance* and *networking* have recently formed the core topics of “women of science” research (Barnard et al. 2010), but research has also started to focus on the issue of men’s work-life balance (Geszler 2014). Nevertheless, little research focuses on how professional women build their personal networks and on how childbearing affects this process. There is little knowledge on individual (age, preferences) and institutional (region, sector of employment, field of science) factors, nor on their deeper mechanisms and interrelations.

In Stream 4, we explore the special features and micro-level mechanisms of male and female researchers’ network building and work-family life balance in the field of engineering, as well as the obstacles women encounter during their career breaks in relation to them. With regard to the above, we raise the following questions: What are researchers’ preferences for work-family life balance and what are their attitudes towards the necessity of network building? How do researchers build their networks and balance their work and family life, and what are the relations between them? What are the differences according to gender, age, sector of employment and regions? How do childbearing or other career breaks affect researchers’ personal network building? What are women’s needs, opportunities, tools and strategies for networking during and after their inactive periods?

The Special Issue

This Special Issue on “Academic careers and the value of the PhD degree” is a collection of five articles related to the *Career models and career advancement in research and development* research project. The first three articles are literature reviews of a special topic area of the research project, whereas the two other articles consist of a secondary analysis of previously existing databases.

The *first article* of the Special Issue, written by Anna Kiss, reviews the various methods of scientometrics to model academic careers. Scientometrics has a growing importance in academic career analysis and evaluation. Anna Kiss thoroughly analyses this process, which is “pushed”

by rapid development of electronic databases as well as mathematics and network science, and “pulled” by policy making analysis and career planners. In her literature review, the author contrasts the *traditional* research method of personal-life academic productivity (CV and mobility analysis) with the *new* methods of assessing academic careers, among others, electronic databases that offer a rapidly increasing set of personal data for analysis. Anna Kiss demonstrates that statistical analysis of bibliometric data offers new possibilities to evaluate not just the personal, individual trajectories, but the importance of topics or institutional changes, too. The author concludes that in the future *agent based modelling*, founded on databases or expert opinions, could be an important tool for the estimation and forecasting of different events on academic productivity.

The Special Issue’s *second article* studies the female academics’ (teacher-researcher) career path from the point of view of work-life balance. The authors, Ágnes Engler, Márta Takács-Miklósi, and Zsuzsa Zsófia Tornyai focus on work-life balance in the public sector that has obtained relatively little attention until now compared to the business sector. As the authors point out, the interest in the higher education field started approximately one and a half decades ago, mainly in the international (overseas) literature. Ágnes Engler, Márta Takács-Miklósi, and Zsuzsa Zsófia Tornyai in the first part of their literature review assess the historical and social background of the work-life balance agenda, then study the Hungarian context of work-life balance in academia, finally illustrate innovative practices and solutions for work-life balance within academic institutions based on international examples.

The *third* literature review of our Special Issue evaluates theoretical and empirical studies on women’s networks in academia. In their paper, Veronika Paksi and Katalin Tardos highlight why the role of networks has been gaining utmost importance in research excellence in the past decades. However, the authors demonstrate that access to both formal and informal networks is often unequal for researchers which difference could be caused by discrimination and minority group memberships, such as being a woman or a person of colour. This paper on women’s networks in academia firstly provides a short overview on the significance of formal and informal networks in science and how they are gendered, secondly,

introduces the different segments of networks in scientific research and activity, namely, the gender differences in the usage and access of these networks. Though adequate networking is one of the main elements of a successful academic career, organisational contexts produce constraints on women, causing different networks to be established. Thus the article of Veronika Paksi and Katalin Tardos will highlight the process how research examining networks in organisations shifted from being gender-blind to being gender-aware, particularly in academia.

The *fourth* article in the Special Issue addresses the value of the PhD degree in the Hungarian labour market based on a longitudinal study conducted in three waves (in 2002, 2006–2007, and 2014) among PhD holders. The principal investigator of the empirical research, György Fábri considers the PhD training system in Hungary a real success story on the basis of the doctoral degree holders’ opinions. The research shows that they are satisfied with their professional careers and their doctoral degrees both professionally and financially. According to the study, the PhD holders perceive their studies to be useful, however, they enter the labour market with deficient self-management skills. The statistical analysis reveals that it is primarily in the academic and higher education sphere that we can observe a readiness to hire doctorates. In the business sector, according to the article, there is still insufficient knowledge about the usefulness of the knowledge and skills developed during the PhD degree.

Finally, in the *fifth* and last article of our Special Issue, Fruzsina Szigeti and Hajnalka Fényes analyse the European trends for PhD holders in the labour market based on the European Social Survey (ESS). According to the ESS data, women are underrepresented among PhD graduates. Interestingly, the authors found no significant difference with regards to the family status of the two genders, which is not necessarily the case in all other European countries, where, like in Hungary women with PhD degrees have fewer children and are less likely to be married. Furthermore, the study found that women with a PhD degree were more likely to come from families with mothers with high educational level. Concerning career paths, the ratio of paid employment was similar for both genders, while no significant difference existed in the type of labour contract (fixed or undetermined) and in the type of position

(employee or entrepreneur) on the European level, although men were significantly more frequently present in managerial positions in accordance with the glass ceiling phenomenon. Consistently, the paper demonstrates that men with a PhD degree can reach higher income levels compared to women.

To conclude, our Special Issue and the research project itself promote new academic knowledge and policy-relevant lessons in both the Hungarian and in the international contexts. We propose that widening the labour market opportunities for young PhD holders, eliminating gender-related and work-life balance barriers in academia, and further enhancing international collaborations will not only improve scientific performance, but will increase the subjective well-being of researchers, and thus will also have a positive indirect influence on economic and societal development.

References

- Barnard, Sarah – Powell, Abigail – Bagilhole, Barbara – Dainty, Andrew R. J. 2010 Researching UK women professionals in SET. A critical review of current approaches. *International Journal of Gender, Science and Technology*, 2 (3):362-381.
- Bazsa György – Szántó Tibor 2008 Felsőoktatási akkreditáció Magyarországon – Tegnap, ma, holnap. *Educatio*, 17 (3):36-49.
- Benckert, Sylvia – Staberg, Else-Marie 2000 Women in chemistry and physics. Questions of similarity and difference. *Women's Studies Quarterly*, 28 (1-2):86-102.
- CDH 2012 Careers of doctorate holders. Key findings of the OECD-KNOWINNO project on the careers of doctorate holders. On-line: <http://www.oecd.org/sti/inno/CDH%20FINAL%20REPORT-.pdf>
- Cyranoski, David – Gilbert, Natasha – Ledford, Heidi – Nayar, Anjali – Yahia, Mohammed 2011 The Phd factory. The world is producing more PhDs than ever before. Is it time to stop? *Nature*, 472:276-279.
- Dezső, Cristian L. – Ross, David Gaddis 2012 Does female representation in top management improve firm performance? A panel data investigation. *Strategic Management Journal*, 33 (9):1072-1089.
- Engler, Ágnes 2013 Career path and private life in the context of lifelong learning. In Angyalosi, Gergely – Münnich, Ákos – Pusztai, Gabriella eds. *Interdisciplinary research in humanities*. Nitra, Constantine the Philosopher University in Nitra, Faculty of Central European Studies, 119-133.
- Etkowitz, Henry – Kempelgor, Carol – Uzzi, Brian 2000 *Athena unbound. The advancement of women in science and technology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- EC (2016): She Figures 2015 *Gender in research innovation. Statistics and indicator*. Brussel, European Commission.
- Fábrí György 2008 A felsőfokú reálképzés tényei és tétjei. *Felsőoktatási Műhely*, 2 (4):15-24.
- Fényes Hajnalka 2010 *Nemi sajátosságok különbségének vizsgálata az oktatásban. A nők hátrányainak felszámolódása?* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Gersick, Connie J. G. – Bartunek, Jean M. – Dutton, Jane E. 2000 Learning from academia: The importance of relationships in professional life. *Academy of Management Journal*, 43 (6):1026-1044.
- Geszler Nikolett 2014 A munka és a család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében. *Szociológiai Szemle*, 24 (2):65-89.
- Gill, Judith – Sharp, Rhonda – Mills, Julie – Franzway, Suzanne 2008: I still wanna be an engineer! Women, education and the engineering profession. *European Journal of Engineering Education*, 33 (4):391-402.
- Goldman, Charles A. 2000. *The PhD factory: Training and employment of science and engineering doctorates in the United States*. London, Anker Pub Co.
- Grabher, Gernot – Stark, David 1997 Organizing diversity: Evolutionary theory, network analysis and postsocialism. *Regional Studies*, 31 (5):533-544.
- Hewlett, Sylvia Ann 2007 *Off-ramps and on-ramps: Keeping talented women on the road to success*. Boston, Harvard Business Review Press.
- Kim, Christina L. – Anderson, Tamara L. – Lewis Hall, M. Elizabeth – Willingham, Michele M. 2010 Asian and female in the white God's world: A qualitative exploration of discrimination in Christian academia. *Mental Health, Religion & Culture*, 13 (5):453-465.

- Kohli, Martin 2007 The institutionalization of the life course: Looking back to look ahead. *Research in Human Development*, 4 (3-4):253-271.
- Lawson, Cornelia – Soós, Sándor 2014 *A Thematic mobility measure for econometric analysis*. Torino, University of Turin (University of Turin Working Papers series; No. 201402.)
- Lengyel, Balázs – Sebestyén, Tamás – Leydesdorff, Loet 2013 Challenges for regional innovation policies in CEE countries: Spatial concentration and foreign control of US patenting. *Science and Public Policy*. On-line: <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1301/1301.1757.pdf>
- Leslie, Sarah-Jane – Cimpian, Andrei – Meyer, Meredith – Freeland, Edward 2015 Expectations of brilliance underlie gender distributions across academic disciplines. *Science*, 347 (6219):262-265.
- Maranto, Cheryl – Griffin, Andrea 2011 The antecedents of a 'chilly climate' for women faculty in higher education. *Human Relations*, 64 (2):139-159.
- Mayer, Audrey L. – Tikka, Päivi M. 2008 Family-friendly policies and gender bias in academia. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 30 (4):363-374.
- Nagy Beáta – Paksi Veronika 2014 A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zsolt ed. *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest, KSH NKI, 159-175.
- Paksi Veronika 2014 Miért kevés a női hallgató a természet és műszaki tudományi képzésekben? Nemzetközi kitekintés a „szivárgó vezeték” metaforára. *Replika*, 85 (4)-86 (1):109-130.
- Pálinkó Éva – Mosoniné Fried Judit – Soós, Sándor 2010 Tudományos fokozattal rendelkező fiatal biológusok munkahelyi orientációja. *Közgazdasági Szemle*, 57 (1):71-90.
- Penner, Andrew M. 2015 Gender inequality in science. *Science*, 347 (6219):234-235.
- Petryna, Adriana 2005 Science and citizenship under postsocialism. In Inda, Jonathan Xavier ed. *Anthropologies of modernity: Foucault, governmentality, and life politics*. Oxford, UK, Blackwell, 158-177.
- Phipps, Alison 2008 *Women in science, engineering and technology. Three decades of UK initiatives*. Stoke-on-Trent, Trentham Books.
- Ridgeway, Cecilia L. – Correll, Shelley J. 2004 Motherhood as a status characteristic. *Journal of Social Issues*, 60 (4):683-700.
- Song, Lijun 2012 Raising network resources while raising children? Access to social capital by parenthood status, gender, and marital status. *Social Networks*, 34 (2):241-252.
- Tardos Katalin 2014 *Esélyegyenlőség és vállalati családbarát gyakorlatok*. Budapest, MTD Tanácsadó Közösség – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Ubius, Ulle – Alas, Ruth 2012 The impact of corporate social responsibility on the innovation climate. *Inzinerine Ekonomika – Engineering Economics*, 23 (3):310-318.
- Williams, Joan C. 2005 The glass ceiling and the maternal wall in academia. *New Directions for Higher Education*, 130:91-105.
- Wilson, Jacqueline Z. – Marks, Genee – Noone, Lynne – Hamilton-Mackenzie, Jennifer 2010 Retaining a foothold on the slippery paths of academia: University women, indirect discrimination, and the academic marketplace. *Gender & Education*, 22 (5):535-545.
- Wolfinger, Nicholas H. – Mason, Mary Ann – Goulden, Marc 2013 *Do babies matter? Gender and family in the ivory tower*. New Jersey, Rutgers University Press.
- Xie, Yu – Shauman, Kimberlee A. 2003 *Women in science. Career processes and outcomes*. Cambridge, Mass. – London, Harvard University Press.



*Fortepan / Ladinek Viktor
Budapest. Margitsziget. (1940)*

A MŰVÉSZETI ÉSZLELÉS SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.17

[...]

Bourdieu abból indult ki, hogy „valamilyen műalkotás észlelése minden esetben tudatos vagy tudattalan desifrázó műveletet feltételez” (Bourdieu, 1978). Tökéletesen „közvetlen és adekvát” megértés pedig csak akkor jöhet létre, „ha az alkotó által a művében mozgósított kultúra azonos azzal a kultúrával, illetve pontosabban művészeti kompetenciával, amelyet a néző mozgósít a mű desifrázásakor” (Bourdieu, 1978.). Ha a néző nincs birtokában a megfelelő rejtjeleknek, bekövetkezik a félreértés. Nem veszi észre, hogy „kódolt – és pedig egy másik kód szerint kódolt – közleményekkel van dolga... és a mindennapi észlelésben megszokott tárgyak desifrázására használt kódot” alkalmazza. Bourdieu szerint ezzel magyarázható, hogy a megfelelő kompetenciával nem rendelkező befogadóban erős az ábrázolás realizmusa iránti igény.

A legkevésbé művelt néző csak a Panofsky által jellemzett első befogadási szintig tud eljutni, ami „megcsonkított esztétikai élmény”-t eredményez. A kulturális vakság tehát a „dekódolás”-hoz szükséges eszközök hiányának az eredménye.

A művészeti kompetencia pedig nem más, mint azoknak a művészeti felosztási elveknek az előzetes ismerete, amelyek segítségével a műalkotást a művészeti univerzumban el lehet helyezni. Kifinomultságának fokát az jelzi, ha a befogadó több egymás utáni felosztást is el tud végezni ezen a rendszeren belül. A kompetenciát az egyén családi neveltetésének és társadalmi helyzetének köszönheti, és a referenciacsoport diffúziója tartja fenn, támogatja és erősíti.

A művészeti kódok rendszere történelmileg és társadalmilag kialakult rendszer, amit az iskola lenne hivatott átadni a társadalom tagjainak. De „az iskolai oktatás a dolog tendenciáját tekintve annak kedvez, hogy az egyének a már öntudatlanul elsajátított gondolkodási, észlelési vagy kifejezési modelleket tudatosítsák” (Bourdieu, 1978), vagyis a művészeti oktatás feltételezi, hogy olyan egyénnel van dolga, akik „már előzőleg megszerzett szakértelemmel és jelentős tapasztalati tőkével rendelkeznek... amely természetesen egyenlőtlenül oszlik el a különböző társadalmi közegek között” (Bourdieu, 1978).

A polgárság a művészeti kompetencia és a nevelés közötti összefüggést zárójelbe téve próbálja legitimálni kiváltását.

Minket Bourdieu-nek ez az elmélete nem abból a szempontból érdekel, hogy hogyan támasztja alá általános elméletét a társadalmi rétegek, és az egyenlőtlenségek újratermelődéséről, hanem abból a szempontból, amit a befogadásról, és közvetetten az ízlésről is mond.

A vizsgálatok alapján megállapította, hogy esztétikai befogadásra való képesség elsajátításában az oktatásnak és a családnak, a családi tradíciónak, továbbá a társadalmi-kulturális mező felől érkező hatásoknak van döntő szerepe. A műalkotás által közölt információ annál érthetőbb volt a befogadónak, minél közvetlenebbül találkozott azokkal az explicit és implicit elvárásaival, amelyeket neveltetése és társadalmi helyzete alakított ki benne (Bourdieu, 1978). Ennek megfelelően, szoros és fordított korrelációt tapasztalt az iskolai végzettség és a realista képek választása között: minél alacsonyabb az iskolai végzettsége valakinek, annál inkább igényli a képi realizmust.

Arra is felgyeltek, hogy a gyakori múzeumlátogatás rendszerint más kulturális tevékenységek gyakorlásával is együtt járt (hangverseny-, színházlátogatás).

A társadalomkutató, látva a hosszú távú tervezés lehetőségét, kíváncsian válogat különféle surveyk adataiban, és úgy véli, szabadjára engedheti végre a fantáziáját. De elég a rendszerezés, a válogatás első órája, alapfogalmak újra értelmezése ahhoz, hogy a kezdeti végtelen tér-idő ismét korlátozottá váljék.

A dilemma összetett: egyszerre a kívánatos jövőt kellene megrajzolni mai tudásunkkal, prognózisaink alapján, de figyelemmel kell lennünk a lehetséges nehézségekre, buktatókra, tévedésekre. Különösen differenciált látásmódot követel az életmód változása, s benne a szabadidő átalakulásának leírásakor. Érdemes tehát a valóságról (magunkról, s a bennünket körbevevő, motiváló társadalmi közegről), annak szerkezeti és tartalmi jegyeiről szólni, utalva az átalakulás okozati összefüggéseire, várható megjelenésformáira és hatásaira.

Ha lehántjuk néhány közkeletű fogalomról a megtévesztően sematikus magyarázatot, a szlogenszerűséget, közelebb jutunk tárgyunkhoz: a jövő felvázolásához az életmód, az életvitel, a kultúra változása szempontjából.

Elemzésünk alapja (kiindulása és egyben végcélja is) az a cselekvő individuum, akit nem elveszett,

eszköztelen, tájékozódni képtelen személynek tekintünk, hanem épp ellenkezőleg, úgy véljük, olyan kiaknázatlan és nagyszámú képességek, készségek birtokosa, aki – megfelelő felkészítéssel, gyakorlattal – alakítója lehet saját és közössége életének rövid és hosszabb távon egyaránt.

Megelőlegezve a pozitív kifejeletet, ahol az autonóm személyiség szabad választása alapján élvezti legjobb tudása gyümölcsét (azaz, az összhang létrejön, a siker és az alkotási folyamat öröme hatja át a cselekvőt), létrejön a flow állapota (Csíkszentmihályi, 1998.), az elégedettség érzete – e folyamat kezdetére érdemes kitekintnünk.

A szabadidő társadalom működőképességének feltétele (amely egyben a demokratikus létforma elidegeníthetetlen része is) az egyéni kreativitás fejlesztése és számbavétele. Csak utalásszerűen emlékeztetek arra a jelentős fordulatra, amelyet a pszichológia egyes iskolalapítói az „én”, az „ego” működésének feltárásától az alkotói mozzanat, és alkotási folyamat jelentőségének felismeréséig megtettek addig a paradigmaváltásig, ahol már az egyén és a társadalom összefüggésében kellett gondolkodni, s elkerülhetlenné vált az identitás, a kreativitás és az önmegvalósítás együttes vizsgálata. Kezdetben az „én” szerepének kiteljesedését, mint a szabadság megvalósulását értelmezték, így a kreativitás csupán része volt az individuum önmegvalósításának, a motivációk és a szükségletek inspirálója, nem pedig maga az „én helyreállítása” (Kohut, 1977.) amiből már az következik, hogy az egyén hat a szűkebb és a tágabb környezetére, s annál erőteljesebben, mennél sokoldalúbb személyes alkotóképességeinek tárháza.

A hazai kreativitáskutatás egyik úttörője, Vitányi Iván (1972, 1973, 1995) is abból indul ki, hogy a mindennapi ember magatartását, tevékenységét figyelve két lényegi mozgató rugó mindig jelen van: a generativitás és a kreativitás. Mellőzve a hosszas történeti visszatekintést, e fogalmakat úgy tekintjük, mint az emberek elidegeníthetetlen sajátját (generativitás), illetve ha bárki bármit tesz, az kreativitás és kultúra” (Sir Roy Shaw, 1980).

Vitányi összefoglalásában: „A kreativitás nem egyetlen tulajdonság (ami vagy van, vagy nincs), nem is csak valamilyen tulajdonságok összessége, hanem az egész emberi tevékenység, emberi lét egyik alapvető, lényegi és ontológiai aspektusa, minden ember elidegeníthetetlen, „nembeli” tulajdonsága. A sajátos emberi kreativitás tesz bennünket emberré. Ilyen értelemben a kreativitás fogalma egyaránt tárgya a filozófiai antropológiának, a szociológiának, a szociálpszichológiának és a pszichológiának.” (Vitányi, 2003) Ezt a felfogást ötvözzük a kritikai gondolkodással, amely segít

bennünket az elemzésben, az értékelésben, a következtetések levonásában, ugyanakkor lehetőséget kínál az interpretációra és annak eldöntésére, mit fogadjunk el és mit cselekedjünk.

Ha a megnövekedett szabadidő társadalmi mértétvé válik, beteljesül összefonódása a kreativitással, az individualizációval, a professzionalizálódással, más oldalról valóságos értelmet nyer az egész életen át tartó tanulás, az élet minőségének folyamatos javítása, az egészséges élet esélyeinek tudatos növelése, az életkor meghosszabbodása stb.

Az élményről a különböző tudományterületek képviselői eltérően vélekednek, döntően a befogadói magatartással társítják. Az egyes művészi irányzatok mintájára a mindennapokban akkor beszélünk élményről, ha annak különlegessége lenyűgöz bennünket, és további felfedezésekre ösztönöz. Kíváncsivá, érdeklődővé tesz bennünket az újdonság, az érdekesség megismerése. Az élmény cselekvéssé alakul bennünk, gazdagítja kreativitásunkat, fantáziákat, igyekszünk megformálni, kifejezést adni a tudatos és az ösztönös tapasztalásainknak. Az élmény egyszerre megismerés és értékelés, válasz a külvilág és belső motívumaink által keletkezett cselekvéseinkre, alkotásainkra. Ebből adódóan az élmények sokasága magatartásunk, önmeghatározásunk része az érzések és tapasztalatok ötvöze, kritika és önkritika, ugyanakkor cselekvéseink motorja is.

Ha az életmód, életvezetés szempontjából értelmezzük az élmény fogalmát, benne felfedezzük szabadságunk érvényesülésének útját-módját, amely megkülönböztet bennünket másoktól, egyedivé teszi megoldási módjainkat, ítéleteinket, döntéseinket, egész cselekvésünk rendszerét. Bennünk az értékek viszonylagosak, formálhatóak, s épp az élmények hatására az öröme és bánatok, a sikerek és a kudarcok átmenetiek, pillanatnyiak.

Amikor alkalmazkodunk a külvilághoz, elfogadjuk, hogy az élet objektív törvények szerint alakul, belső logikája mindenütt azonos, ami az egészhez képest egy változat, önmagában egész, ezért a személyes életünknek saját filozófiája van, amely belesimul az egyetemes tendenciákba. Az ideálok átértékelődtek, a valóság elidegenedett az embertől, az emberi tudástól, s hiábavalónak bizonyul minden morális szándék az egyeztetésre, az ellentmondás feloldására. Az eszmék, az illúziók védelmére, s egyben a személyiség integritásának megőrzésére újabb és újabb eszközöket keres az ember, s ezt a 21. században a globalizáció, a digitalizáció, a szabadidő ipar és társadalom kiépülése és működése eredményesen támogatja. Az anyagiasság, a hasznosság mellett újból előtérbe kerül az egyéni

éreldek, a boldogulás, az eredményesség, a sikeresség fogalma, elérhetőségének vágya. Ebben a felfokozott önmegvalósítási, egzisztenciális „tülekedésben” jó eséllyel indulnak azok, akik a szabadidő társadalom megvalósításának útját a foglalkozások és szerkezetük, az időfelhasználás átalakulásában, valamint a jó közérzet általános életvezetési elvének érvényesülésében látják.

A cselekvő ember képességeit három területen képességgé fejleszti a jó teljesítmény érdekében, azaz a célokat, az emberi és az intellektuális szinteket mozgósítja a sikerért. Ezek a kompetenciák (a tervezéstől, rugalmasságtól a konfliktuskezelésig, empátiáig, az elemzőképességig, kreatív gondolkodásig) nagyon hangsúlyosak a változófolyamatokban: az életminőség javításának elidegeníthetetlen részei. Az életmód- és szabadidő kutatásokban – részben a kor divatjához igazodva – különös hangsúlyt kapnak olyan területek, mint a táplálkozás, az amatőr/szabadidő sport helyzete, szerepe és a rekreáció új formája, a wellness.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a cselekvő ember hétköznapi beszédében (az ún. ’kis narratívák’-ban), szokásaiban, generativitásában többnyire olyan eredményt (’alkotást’) hoz létre, amelyben döntően cselekvési kompetenciáira támaszkodik (kezdeményzőképesség, odafigyelés, önfegyelem, rugalmasság). Az így létrejött objektiváció folklorisztikus, amit a tömegkultúra és tömegipar tovább erősít, sematizál. Ennek felelnek meg azok a divat (minta) követő ’kis’ mozgalmak, mint pl. a világméretűvé terebélyesedett fogyókúra, fitness-őrület a jóléti országokban. Ha az egyén a generatív képességei mellé a kreatívakat is mozgósítja (empátia, önbizalom, elemzőképesség, komplexitás), átléphet a mennyiségi fokozatból a minőségibe, létrejöhet az alkotás. Esetünkben az egészség, tudatos táplálkozás, sport és kikapcsolódás értelmet nyer: az élelmiszerek tudatos kiválasztása, mennyiségének fiziológiás szükséglet szerinti bevitele, az önfegyelem, a rendszeresség, a rugalmasság stb. megalapozzák más területek, így a szabadidőben végzett sportolás és az aktív pihenés igényét és lehetőségét.

Időháztartásunk kialakításában pozitív szerepe van a szabadon felhasználható időnek, amely jelentősen hozzájárul személyiségünk sokoldalú fejlődéséhez, teljesítményeink sikerességéhez. A leisure és a flow állapota akkor teljesedik ki, amikor tudatosan válogatunk a felkínált lehetőségekben, mindig összekapcsoljuk a fejlesztő és az örömszerző funkciót és a kritikai gondolkodásunk segít a tevékenységek közötti arányok kialakításában.

A paradigmaváltás akkor valósul meg az életmódban, amikor megváltozik a cselekvő ember tevékenységének iránya, tárgya, és az így létrehozott

objektiváció sokkal inkább tükrözi alkotója szándékát, tudását, mint korábban Gondolkodásunk egyszerre narratív/szóbeli és kép/vizuális. A folyamatos átjárás a gondolkodási formák között a kultúra minden szintjén megtalálható.

Még egy momentumra hívnám föl a figyelmet. A szabadidő használata, a fogyasztás minősége összefügg az egyén munkakultúrájával a fogalom legtágabb értelmében. Azok, akik már kikerültek a munka világból, vagy akiknek esélye sincs, hogy bekerüljenek, nemcsak a társadalmi időfelhasználásban nem szereznek tapasztalatot, hanem esetlegessé válik a fogyasztásuk; és szabadidejük, bár korlátlan, mégis az egyik legsúlyosabb korlátja az életüknek.

A hazai viszonyok megértéséhez Vitányi Iván gondolataihoz, a magyar kulturális élet elmúlt 60 évének egyik legjobb ismerőjéhez fordulva közelebb jutunk az összefüggések feltárásához. Vitányi 1968-ban – az első nemzetközi időmérleg felvétel (1964) hatására – elvégezte a magyar lakosság szabadidő-felhasználásának megismerését a tevékenységek rendszerén, társaságán keresztül, és máig érvényes kijelentést tett: az egyén cselekedeteinek időbelisége, gyakorisága, társas vagy individuális jellege alapján a kor befogadói magatartásáról, a kultúráközvetítő intézmények állapotáról, végső soron a kulturális politikáról minden fontosat megtudhatunk. Részben reprezentatív felvételek (1964, 1972, 1978, 1996, 2003) adatai alapján, részben a kulturszociológiai gondolkodás fejlődését követően bemutatta és elemezte a magyar kultúra intézményrendszerét (élő, szakosodott, autonóm), amelyek egymásra épültek, szereplői különböző minőségű (első-, másod-, harmadfokú) közösségek tagjai, s végső soron az aktuális kultúrpolitikának egyszerre alkotói és befogadói.

Azonban – utólag látom – nem volt szemünk az adatok összefüggésének meglátására, nem volt fülünk a szavak értelmezésére: „Sokszor igyekeztünk bizonyítani, hogy az ország fejlődésének kritikus problémája nem a részben külső okok folytán bekövetkezett válság, hanem a szervetlensége és egyenetlensége. Azt is tárgyaltuk, hogy ennek kiigazításához, a szervesség megteremtéséhez, a „második társadalmisulás” következetes végig viteléhez a megkésett országokban nem elégséges a spontán fejlődés, de – bár szükséges feltétel – nem elégséges az állam gazdasági beavatkozása, sőt okos beavatkozása sem”. (Vitányi, 1983.)

Azóta is csillapítatlan a vita a kultúra jellegéről (népi, nemzeti, magyar, kozmopolita), az identifikációról, amelynek végső kicsengése visszavezet annak beismeréséhez, hogy a szervetlen fejlődés súlyos következményeit szenvedjük ma is. [...]



*Fortepan / Barbjerik Ferenc
Budapest. A II. János Pál pápa (Tisza Kálmán) tér déli oldala a Népszínház utca felé nézve. (1943)*

INTERJÚ KOZMA TAMÁSSAL

DOI 10.35402/kek.2023.4.18

Bevezető

Dr. Kozma Tamás a Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézetének professor emeritusa és a Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (a CHERD-Hungary) alapítója. Teológiát, történelmet és pedagógiát tanult Budapesten, Szegeden és Kolozsváron. Tudományok kandidátusa és doktori fokozatát a Magyar Tudományos Akadémián szerezte. A Debreceni Egyetemen habilitált. 1990-2000 között az Oktatókutató Intézet (Budapest) főigazgatója volt. 18 könyvet és mintegy 200 tanulmányt és cikket publikált magyar és angol nyelven. Kozma Tamás – többek között – a Hungarian Educational Research Journal (HERJ) és az Educatio folyóirat alapító szerkesztője, valamint a Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete (HERA) elnöke. Kutatási területe az oktatás-szociológia, az összehasonlító neveléstudomány és a felsőoktatás-kutatás. Könyveiben olyan kérdésekre keresi a választ, mint Ké az iskola? vagy *Ké az egyetem?* A következő interjúban ezúttal a professor felé címeztük e kérdéseket, megfordítva azok irányát: Ktől kaptuk az oktatás-kutatás alapjait? Ktől kaptuk a hazai neveléstudományok alapjait?

Az interjú a CHERD-Hungary Oktatókutató Gyakornoki Program¹ által életre hívott

¹ A CHERD-Hungary Oktatókutató Gyakornoki Program a Prof. Dr. Kozma Tamás által alapított Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ szárnyai alatt működik. Az Oktatókutató Gyakornoki Program 2021 őszén indult, vezetője Prof. Dr. Pusztai Gabriella. Célja a tanárszakos hallgatók támogatása abban, hogy a tanári pályához kötődő önálló neveléstudományi kutatásokhoz kapcsolódjanak egy inspiratív kutatóközösség tagjaiként. A gyakornokprogram kutatómentorai és gyakornokai a kutatás mellett a tudományszerűsítés területén is innovatív munkát végeznek, amelynek része a podcast sorozat. A podcast beszélgetésben aktívan közreműködött Kiss Dávid és Papp Hunor. A gyakornokprogram és a podcast sorozat koordinátora Dr. Ceglédi Tímea. A stúdiót és technikát a Debreceni Egyetem Multimédia és E-learning Technikai Központja biztosította.

„Átkapcsolás, ahol a neveléstudományi kutató generációk találkoznak” c. podcast sorozat második stúdiófelvételének szerkesztett változata. A sorozat három kutatógeneráció találkozásait teszi lehetővé, akik az iskola, az oktatás és a nevelés kérdéseiről beszélgetnek. A felvételekre meghívtuk a neveléstudományok legnagyobb hazai letéteményeseit, olyan mestereket, akiktől sokat tanultunk. Vendégünk továbbá volt doktorhallgatójuk, aki aktív kutatómunkát folytat jelenleg is. Őket kérdezi egy tanárszakos gyakornok hallgató, kezdő kutatói szerepben.

A következőkben Kozma Tamással beszélget Dr. habil Jancsák Csaba, a professor egykori doktorhallgatója, jelenleg is aktív kutatói szerepben, valamint a fiatal kutatógeneráció képviselője Bodnár Dániel. Munkájukat a sorozat stábjá segítette, akik közreműködtek a beszélgetés megszervezésében, a kérdések összeállításában, a stúdiófelvétel technikai háttérének biztosításában, valamint a nyilvános interjúvideó és a jelen interjúleírat szerkesztési utómunkálataiban.

BD: *A gyerekek ritkán válaszolnak arra a kérdésre, hogy „mi leszel, ha nagy leszel?” azzal, hogy oktatás-kutató. Mi szerettel volna lenni kiskorodban?*

Először elektrotechnikus akartam lenni, mert rájöttem arra – voltam vagy tízéves –, hogy ez egy olyan válasz, amit a családom elismerően fogad, és hát igyekeztem olyat mondani, hogy odafigyeljenek. Aztán elkezdtem rajta gondolkodni, hogy miből is áll ez, hogy elektrotechnikus, kéne szeressem a fizikát, de utáltam. Aztán hogy kéne szeressem a szerelést, de azt se szerettem. Ráébredtem arra, hogy én igazából vagy magyartanár szeretnék lenni, vagy lelkész. A lelkész úgy jött, hogy úgy elképzeltem, hogy ez két olyan foglalkozás, amiben lehet írni, fogalmazni, regényeket írni. Két művemre emlékszem – mindegyik egy füzetet töltött be –, kilencéves voltam, amikor írtam. Az egyik az volt, hogyan találkozik Robinson Crusoe Péntekkel, de Péntek szemszögéből. Ezt nagyon élveztem. A másik, hogy Bornemissza Gergely, ahogy az ostrom folyik Egerben, kitalálja a gyorstüzelő ágyút. Ezt Rákosi

Viktortól plagizáltam. És azzal a törököt kiirtja a környékről. Az, hogy én magyartanár akarok lenni vagy lelkész, hosszú ideig elkísért. Tulajdonképpen azt mondanám, hogy ez állított pályára engem.

BD: *Budapesten, Szegeden, illetve Kolozsváron mit tanultál, és körülbelül mikor végeztél el ezeket a szakokat?*

1957-ben érettségiztem, ez az év '56-ról emlékezetes. '57 júniusában már le voltak tartóztatva, akiket le akartak tartóztatni az osztályomból. És az osztályban volt, aki elmondta, hogy ő besúgó, úgyhogy előtte olyan sok mindent ne mondjunk. És hát én kitelepített gyerek voltam. Ez azt jelenti, hogy a családomat 1951 júniusában egy nap alatt 50 kilós csomaggal a lakásából és az egzisztenciájából kiköltöztették és elküldték Kunszentmártonba, egy börtönbe zárt kulák házában egyik szobájába. Ez egyébként jó hely volt ahhoz képest, hogy milyen helyek voltak még. Szóval én, mint kitelepített gyerek, hiába jelentkeztem volna egyetemre. Nem is jelentkeztem, mert a tanárain lebeszéltek róla. Így a teológia maradt menekülőútként.

Akkor azt hittem naivan, hogy ez a szabadságnak a tere, de hát aztán megtanultam, hogy az még jobban ellenőrzött terep. Én egy erdélyi család leszármazottja vagyok, akik az unitárius egyház tagjai. Ez kisebbségi egyház, de komoly történeti felekezet. Erdélybe kellett volna menjek teológiára, de az Egyházügyi Hivatal fityiszt mutatott erre. És akkor körbenéztek az én egyházi mentoraim, és azt találták, hogy senki nem akar egy unitáriust befogadni – kivéve az evangélikusokat. Nagyszerű évek voltak ezek a teológián! Tanulmányi szempontból voltak nagyszerűek, mert a családom közben szétment a hátam mögül, de engem az tartott sínen, hogy mindig olvastam, leírtam, megtanultam, kitaláltam satöbbi. És így elvégeztem négy évet. Az evangélikus teológia öt éves volt, és már ott tartottam, hogy az ötödik évbe lépek, amikor megengedték, hogy az utolsó évet Kolozsváron fejezzem be az unitárius teológián. Akkor éppen kezdődött az enyhülés Romániában, Ceaușescu akkor lépett Gheorghe Dej-nek a helyére, és meg akart felelni az ENSZ elvárásainak. Ez nagyon érdekes idő volt. Még azzal a gondolattal is játszottam, hogy kint maradok, mert az unitáriusok Romániában jól megalapozott egyház. Dehát erről szó sem lehetett, vissza kellett jönnöm Magyarországra. Lelkeszi állást nem kaptam, mert Magyarországon unitáriusok praktikusán nincsenek.

És akkor visszamentem tanítónak, vagyis hogy majdnem tanítónak, mert képesítem nem volt, ahhoz hiányzott az érettségi után egy gyakorlati év. Dombegyház, ahol állást kaptam, Békés megye határmenti községe volt, szegény, visszamaradott hely. Elhatároztam, hogy tanári diplomát szerzek. Így kerültem Szegedre. Azok a szegedi évek szintén nagyon fontosak voltak a számomra. A magyarországi evangélikus teológia és a szegedi egyetem, nekem ez a kettő meghatározó.

Mindjárt hozzáteszem, hogy Debrecenhez ekkor semmi közöm nem volt, semmi. Egyszer voltam egy nyáron a környéken legátus, de az meg se fordult a fejemben, hogy én valaha is Debrecenben dolgozzak. Nem is akartam, mikor hívtak, se akartam idejönni, de ez egy másik történet.

BD: *Három egyetemre is jártál, és nyilván rengeteg kurzust kellett elvégezned. Volt ezek között, amely kimondottan a kedvenced volt, és volt olyan, amelyet inkább keményebb diónak találtál?*

Persze, mindenkinek vannak kedvenc tanárai és kedvenc kurzusai. Engem Szegeden nagyon megragadott az általános nyelvészet. Nem tudtam, hogy van ilyen. Az, hogy van formája a szónak és van jelentése, és hogy a kettőt el lehet választani... ez engem borzongatott, olyan izgalmasnak találtam. A jelenség, és mögötte a lényeg... Elkezdtem azon gondolkodni, hogy ezt a szemléletet hogyan lehetne alkalmazni a neveléstudományban. Ez egy kicsit furfangosnak tűnik így magyar nyelven, de angolul nem volt olyan nagyon furfangos, mert találtam olyan nevelési, sőt több olyan filozófiai művet, amelyik arról szólt, hogy a neveléstudomány szaknyelven hasonlóképpen épül föl. Most olvastam Brunernek egy könyvét², és az is a 2000-es évek elején jelent meg. Arról szól, hogy van egy populáris pedagógia, vagyis az, ahogy a szülők elképzelik a gyerekeknek a nevelését, és ha megnézzük, hogy miket képzelnek el, akkor borzadunk. Például azt mondják, hogy „embert fogunk faragni belőle”. Ha belegondolsz, hogy ennek a jelentése micsoda, akkor nagyon elgondolkodhatsz, veszed a baltát és megfaragod azt a gyereket? Vagy egy másik szemlélet, amit inkább az anyukák táplálnak, hogy a gyereket nevelem, mint mondjuk a zöldséget a kertben. Ez már barátságosabb dolog. Öntözgetem, esetleg nyírom, de ezt ritkábban. Ezeket a kifejezéseket összegyűjtve lehet megismerni azt, hogy az emberek mit gondolnak a nevelésről. Akkor meg voltam hőkkenve, hamar

² Bruner, Jerome S.: *Az oktatás kultúrája*. Gondolat, Bp., 2004.

csináltam egy szakdolgozatot erről. Az *analitikus filozófia a polgári pedagógiában*, valami ilyen címe volt neki, és nagyon büszke voltam rá. Könyvben is megjelent egyébként.³ Sajnos, a nevem lemaradt a kis könyvről, de mindegy, azért olvasható ma is. Aztán húsz évvel később más kollégáim újra felfedezték ezt az egész gondolatkört, és most látom, hogy néhányan megint felfedezik. Ez érdekes, ahogy 10-15 évenként, mint bűvópatak jön elő ugyanaz a fölismerés.

Azt kérdezed, mi volt, ami a legkevésbé érintett meg? Ez a filozófia volt. És azért volt ez a filozófia, mert én sokkal többet tanultam róla a teológián. Az evangélikus teológia nem olyan, mint a katolikus, mert az evangélikus teológiák Németországban mindenütt bele voltak szervezve a német egyetemekbe. Tehát olyan volt, mint az egyetem egyik kara, nem volt elszeparálva, mint a katolikus szemináriumok. Így aztán tulajdonképp – a tanárim mind német egyetemet végeztek és ott doktoráltak – én a múlt század harmincas éveinek a német egyetemi üzenetét kaptam. És ez sokkal gazdagabb volt, mint amit Szegeden Kalocsai professzor⁴ előadott. Ő például nem tudta kimondani azt, hogy „Descartes”, helyette mindig úgy mondta, hogy „Deszkártesz”. Meg a politikai gazdaságtan, amit nem értettem, csak akkor értettem meg, amikor egy középiskolai politikai gazdaságtan könyvet a kezembe vettem; azzal sokat kínlódtam.

BD: *Van egy Erdei séta*⁵ című könyved, ebben írtad, hogy eredetileg a teológia irányába léptél, de végül ebből az oktatás iránti szeretet lett. Mi volt a motivációs erő, mi volt az, amely vonzóbbá tette a tanítást, a nevelést, mint a teológiát?

Erre van egy nagyon egyszerű válasz: én tanítóképzőt végeztem. 1960-ig a tanítóképzők középfokú képzők voltak, amelyek azonban öt évesek voltak, mert az ötödik év gyakorló év volt. És én ezt az iskolát végeztem el, ami többek között úgy festett, hogy másodéves korunkban, vagyis tizedikes korunkban mi bementünk az osztályba. Az iskolában

volt egy gyakorló iskola is, az első négy évfolyam, és mi oda bementünk, és ott üldögtünk az órákon, később órát kaptunk, és arra felkészültünk, és így tovább. Ebből, ami maradt, az nem az, hogy hogyan kell a 6-os számfogalmat megtanítani. Ez volt az első tanításom. Nagyon sokat készültem rá., sikerült is. Gyerekek között voltunk, és azok mindig körülvettek bennünket, és „kistanító bácsi, kistanító bácsi, jaj, de jó, hogy jöttél”, satöbbi, satöbbi – ez volt a nagy élmény. És ez annyira belém ivódott, hogy mai napig nekem nincsen problémám, hogy valakik elé odaálljak. Ennekem az természetes dolog, hogy gyerekekkel foglalkozzam. Ez a *drive*, ez nagyon erős volt.

Ahogy visszagondolok, én már teológus koromban is mindig azon filóztam, hogy majd teológiai tanár leszek. Nem nagyon vonzott az, hogy odamenjek egy falusi gyülekezetbe, nem is nagyon tudtam volna mit csinálni velük. A teológia erre nem készített föl, se a kolozsvári, de még kevésbé a budapesti. Engem arra készítettek föl, hogy tudós legyek és tanár. Úgyhogy e tekintetben nem voltak kétségek. Sokáig volt kétségem abban, hogy jó hely-e az egyház. És máig is örülök, hogy bár nagyon nehezen szakadtam ki belőle, mégis megtettem. De hogy én tanár legyek, az, hogy tanár és tudós legyek, az a világ legtermészetesebb dolga volt. Emlékszem, hogy egyszer külkeresnek hívtak engem, közvetlenül a teológia után. Már meg is volt az állásom Budapesten, de akkor kaptam a meghívást Dombegyházra az általános iskolába, ami közel sem a budapesti József nádor tér. És amilyen elszánt és konok voltam, elmentem Dombegyházra. Hát, hogy mondjam, ennél több *drive* már nem kell, hogy valaki ennyire elszánt legyen. Emlékszem rá, hogy Dombegyházon, az igazgatói irodában álltam a kezemben az osztálynaplóval. (Két naplónk volt: az osztálynapló, az volt a jelenléti napló, és a másik, a haladási napló, amibe az osztályzatokat beírtuk.) Álltam a kettővel a kezemben, készen arra, hogy menjek órát tartani. És közben hirtelen az az érzésem volt, hogy lebegek a föld fölött. És ez az érzés azért volt, mert taníthattam, bemehettem az osztályterembe. Nem érdekelt, hogy Dombegyházon van, lakást kaptunk (akkor már házas voltam, de gyerek még nem volt). Ezek mind nem érdekelték. Csak az, hogy „Én most bemegyek a harmadik ába, és tanítani fogok.”

BD: *Miből írtad a doktori disszertációd?*

Hát ugye, én három doktori disszertációt írtam, gyors egymásutánban. Mert volt nekem egy

³ Kozma Tamás: *A neveléstudomány szaknyelve. Neopozitívizmus a polgári pedagógiában*. Tankönyvkiadó, Bp., 1974.

⁴ Prof. Dr. Kalocsai Dezső (1924–2006) filozófus és egyetemi tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Filozófia Tanszékének vezetője (1953–1979), illetve a JATE Bölcsészettudományi Karának dékánja 1969 és 1972 között.

⁵ Kozma Tamás: *Erdei séta*. Új Mandátum Kiadó, Bp., 2011.

egyetemi doktori disszertációm, aminek az okán én mindig odaírom a nevem elé, hogy Dr.. Hát ugye, ha valaki Dombegyházról nézte a világot, akkor ez egy olyan cél volt, amit alig lehetett elképzelni, hogy én tanár is vagyok, meg doktor is vagyok. Ezt a disszertációt én úgy írtam, hogy miközben nyüzsgtek a gyerekek a nagyszünetben, én töprengtem a kifejezésen, amit egy angol könyvben olvastam, hogy megértsem az író gondolatmenetét. Ágoston György⁶, akinek a neve ma már vagy ismert, vagy sem, Szegeden lebeszélte arról, hogy én ebből kandidátusit írjak, mert azt mondta, hogy ez nagyon elvont. „Ott vagy a falun (akkor már Battonyán dolgoztam középiskolai tanárként), valami kézzelfoghatót írj!”. Úgyhogy akkor hirtelen kitaláltam, amikor a kandidátusi felvételem volt, de úgy, hogy a felvételi közben, ahogy kérdezgettek, találtam ki, hogy „hátrányos helyzetű gyerekek falun”, ez biztos jó lesz. Fogalmam nem volt arról, hogy mi ez, hogy „hátrányos helyzetű”. Pedig sokszor lehetett hallani. Ez a hatvanas évek eleje volt, és akkor hirtelen megszűnt a származás szerinti besorolás (aztán javított rajta a párt, hogy ez csak az adminisztratív besorolást jelenti). Akkor volt egy ilyen pillanat, és a hátrányos helyzetű gyerekek, azok ott nyüzsgtek körülöttem. Gondoltam, hogy evidens, hogy azt fogom megírni, persze, mi mást. És hogy falun, hát azért falun, mert igaz, hogy Battonya nem volt falu, város volt, de hát olyan város volt, hogy lehetett falunak is nevezni. Szóval ezt úgy kapásból kitaláltam, azt mondták, hogy „na ez volna a jó, akkor ennek a vázlatát írja meg, legyen szíves, és küldje be nekünk”. Visszamentem, akkor éppen Szarvason lakott a családom. Ott leültem a konyhaasztalhoz, vettem a ceruzát, és leírtam egy könyvnek a vázlatát, amit szerettem volna elolvasni. Én ilyen könyvet nem olvastam, de nagyon tetszett az a vázlat nekem, úgyhogy elküldtem. És azt mondták, hogy „ez a jó, na, most akkor ezt”. Akkor aztán elkezdtem vakarózni, mert ugye én ezt szívesen olvastam volna, de hogy én írjam... Hát, én írtam végül is. Aztán *Hátrányos helyzet*⁷ címmel meg is jelent a Tankönyvkiadónál. Ez is egy olyan könyvem volt, hogy éppen akkor nem volt olyan olvasmány, amit a pedagógia szakosoknak a tanáraik ajánlhattak volna ebben a témában. Valaki írt valamit, ajánljuk neki ezt. Kozma könyve egy perc alatt elment,

a Tankönyvkiadó nagy szemeket meresztett, hogy létezik, hogy ezt mind eladták. Nyomtatnak még egy menetet belőle, azt is eladták. Akkor nyomtatnak egy harmadikat, és abból nekem már jutott egy példány. Úgyhogy ilyen sikerem volt. És ez volt a kandidátusim, amit megvédtem valamikor a hetvenes évek végén.

Akkor már bekerültem az Akadémiai Kutatócsoportba, ahol a következő lépcsőfok elég magasán volt, úgyhogy alig lehetett odáig látni, de hát ez volt a következő lépcsőfok, az akadémiai doktori. Az már nem volt hátrányos helyzet, azon már túl voltunk, de megmaradt a hátrányos helyzetből a nevelésszociológia. Ezzel a szemlélettel néztem körül a szociológiában, és rájöttem arra, hogy Magyarországon hiányzik a szervezetekkel való foglalkozás, pontosabban a szervezetekkel való foglalkozás tanulságai a neveléstudományban. Találtam ilyen írást az angol irodalomban. Éppen abban az évtizedben kezdett az oktatásügyi szervezetkutatás kialakulni, úgyhogy nekiálltam, és éjszakánként egy szervezéstudományi tankönyvet tanultam, ma is megvan, alá van húzogatva, ami a legfontosabb. Ebből írtam *Az iskola mint társadalmi szervezet*⁸ című könyvemet, és ezt adtam be nagydoktorinak. Először nem fogadták el, mert azt mondták, hogy ez nem pedagógia. Nagy Sándor professzor⁹ volt, aki visszautasította, akkor nagy név volt a neveléstudományban. Ám mivel én nem egyetemen dolgoztam, hanem kutatóintézetben, ott az nem volt annyira izgalmas, mint egy egyetemen. Egyetemen, ha valakinek nem fogadják el a nagydoktoriját, annak szétszalad a híre, és akkor az mindenféle rosszakkal jár együtt. Engem az nem zavart, másodszor is beadtam, akkor elfogadták. Az volt a probléma, meg is mondták egyébként, hogy én egy olyan szociológiát tanultam, amit éppen kigolyóztak a szocialista szociológiában. Ez Zygmunt Bauman volt.¹⁰ Ez a lengyel szociológus pechjére zsidó volt, és volt a Gomulka-időszakban egy antiszemita hullám, hogy a zsidó tudósokat elüldözték. De előtte megjelent a könyve magyar fordításban. Szóval a Zygmunt Baumant tanultam, és emiatt nem fogadták el a dolgozatot, de aztán rendben lett. Így lettem 1985-ben akadémiai doktor. Még

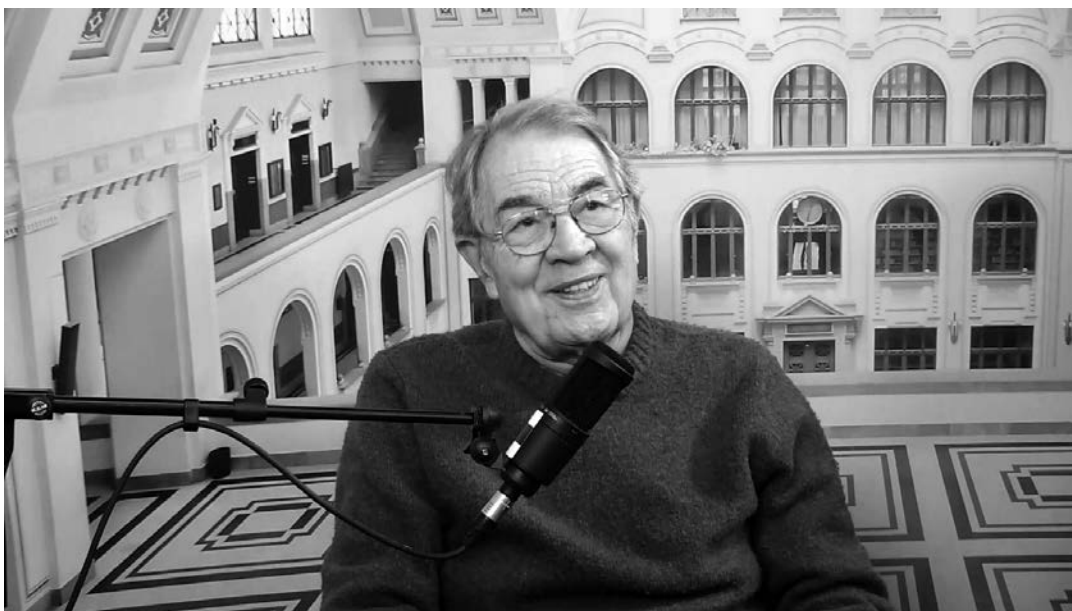
⁸ Kozma Tamás: *Tudásgyár? – Az iskola mint társadalmi szervezet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985.

⁹ Prof. Dr. Nagy Sándor (1916–1994) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, az ELTE Neveléstudományi Tanszékének vezetője 1959 és 1977 között.

¹⁰ Zygmunt Bauman (1925–2017) lengyel szociológus és filozófus.

⁶ Prof. Dr. Ágoston György (1920–2012) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének vezetője.

⁷ Kozma Tamás: *Hátrányos helyzet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1975.



(Prof. Dr. Kozma Tamás. Részlet az „Átkapcsolás, ahol a neveléstudományi kutató generációk találkoznak” c. podcast felvételéből)

mindig nem rendült meg senki sem, mert egy kutatóintézet arra figyel, hogy a miniszter mit mond, és ha a miniszter nem nagydoktor, akkor miért kéne a kutatóintézet igazgatójának nagydoktornak lenni. Mindenesetre megszereztem az akadémiai címet is, és aztán később az egyetemi közegben ez nekem nagyon-nagyon jól jött.

Habilitáltam, az meg azért volt, mert akkor hozták be 1990-ben azt a szabályt, hogy egyetemi tanár csak az lehet, aki habilitált, és én addig nem habilitáltam. Biztos habilitáltam volna, hogyha előbb is lett volna ez a törvény, amilyen törekvő meg igyekvő voltam. Itt habilitáltam Debrecenben, amire utólag persze büszke vagyok. Ez úgy történt, hogy ki akartak nevezni egyetemi tanárnak. Én vonakodtam, vonakodtam, aztán a feleségem rám szólt, hogy ugyan már, hát hányszor van az, hogy tálcán hozzák az egyetemi tanárságot, hát csak ne vonakodj. Akkor elfogadtam a meghívást, és habilitáltam, és ettől nagyon boldog lettem. Hogyha azt kérdezed, hogy ez jó húzás volt-e, mondhatom, hogy nagyon. Máig élvezem.

BD: *Mindebből, amit említettünk, látszik, hogy nagyon sokat írsz. A megjelent műveid közül melyik az, amelyikre a leginkább büszke vagy?*

Ezt, mondjuk, ha ezelőtt tíz évvel ezelőtt kérdezted volna, akkor nem tudtam volna válaszolni rá. Most egyértelműen tudom, hogy ez az *Erdei séta*. Az *Erdei séta* félúton van az irodalom felé, de

csak azért félúton, mert sose pályáztam irodalmi bábérokra. Meg benne van, hogy a feleségemnek – a mostani feleségemnek, mivel az előző meghalt –, és a lányomnak és az unokáimnak írtam, bár ők fiúk egyrészt, fiatalok másrészt, és nem olvasnak magyarul harmadrészt, mert Angliában élnek. A lányom sem merte elolvasni, mert attól félt, hogy szembesül azzal, amit ő is átélt. Ez az én legjobb könyvem. Dehát ez nem tudomány.

Büszke vagyok arra, hogy egyetemi tanár vagyok, ám utólag visszagondolva tulajdonképpen nem vagyok egy olyan nagy kutató, aki mondjuk, úgy képzelte volna, hogy Nobel-díj várományos, hanem mindig valami mást kerestem. Mostanában jövök rá arra, hogy én igazából kvalitatív kutató vagyok, de manapság a kvalitatív kutatások is azon az úton vannak, hogy kvantitatívvá váljanak. Én nem szeretem ezt az utat, meg tiltakozom is ellene, ha éppen sor kerül rá. Olyan kutató vagyok, aki a történetekből szeret tanulni. Az elmúlt három-négy évben jöttem rá arra, hogy ezzel nem állok egyedül, hanem angolszász kollégáim, angolok és amerikaiak, főleg inkább amerikaiak, már 2000-ben tudták ugyanazt, amire én most jöttem rá, a „történetek tudományát”. Tehát én olyan kutató vagyok, aki a nevelésszociológiának ezt a puhább részét szereti, és tudja, érzékeli, csinálja, és tanítja is. Én úgy tanítok, hogy bekapcsolom a hallgatóimat a munkába. Milyen munkába? Hát amit én csinálok, abba, hogy dolgozzanak a kezem alá. Mindig arra gondolok,

hogyan ez jó, mert az ember akkor tanulja meg a mesterséget, hogyha inaskodik is. Úgyhogy ez egy furcsa vegyülék, így vagyok egyszerre tanár és, mondjuk, kutató. Nem is szívesen használom ezt a szót, hogy kutató. Angol nyelven éles különbség van téve a *researcher* és a *student* között. A *student* eredetileg azt jelenti, aki a könyveket nézi, könyveket olvas, „studíroz”. Szóval én egy ilyen nem *researcher* típusú kutatónak tartom magam – még kevésbé *scientist*nek –, hanem sokkal inkább olyannak, aki utánaolvas és utána jár személyesen a dolgoknak. Most például a feleségemmel csinálunk egy vizsgálatot, de hát messze van a „vizsgáltól”. Egyelőre beszélgetünk öt-hat emberrel, cigányokkal abban a kisvárosban, ahol szabadidőmben szeretek lenni. Ebből egy könyv lesz, legalábbis szándékom szerint. De ez nem úgy kutatás, hogy most veszem a kérdőívet stb. Én ezt egyébként nagyon fontosnak érzem, és a fiataloktól, akiknek ezt meg kell tanulniuk, nem lehet elsinkófolni. De nem szabad beleragadni a kvantitatívba, mert ha beleragadsz, akkor aztán már nem tudsz kimászni belőle, és lesz belőled egy hivatalnok, aki a számokkal vacakol.

BD: *Most megint visszautalnék az Erdei sétára, mert már korábban is volt róla szó, illetve te is említetted, hogy Debrecen eredetileg nem volt a fő célpontok között. A könyvben írod is, hogy Szeged és Debrecen között volt egy vívódás, végül mégis idejöttél, ezt az egyetemet választottad. Hogyan képzeljük el a tanszéknek az akkori hangulatát, milyenek voltak a kollégáid, miről beszélgettetek ebben az időben?*

Válságban volt a tanszék, azért kellett olyan ember, aki teljesen kívülálló, mert akik „belülálló” voltak, azok nem győzték meg egymást. Az előző tanszékvezető, Petrikás Árpád¹¹ kénytelen volt nyugdíjba menni, bár nem számított rá. Ez a '90-es évek legelején volt, és ő nem igazán élvezett köztisztviselőként a debreceni bölcsészkaron. Az utódja, Orosz Gábor tanár úr¹² kényszerből vállalta el a tanszékvezetést meghatározott időre, és amikor megkérdezték, hogy akkor kit javasol, hogy végleges tanszékvezető legyen, az egyszerűség kedvéért kimásolta a megfelelő akadémiai helyről azt a kilenc kollégát,

akinek mind volt nagydoktori címe neveléstudományból. De hát ők mind foglaltak voltak, kivéve egyet, és az én voltam. Én voltam az egyedüli, aki nem egyetemi tanárként dolgozott, így került rám a sor.

Énnekem volt egy mélyen gyökerezett kötődésem Kolozsvárhoz. Az én anyai nagyanyám annyiszor beszélt Kolozsvárról, hogy egyszerűen belém beszélt, hogy Kolozsvár a világ közepe. És amikor először kerültem életemben Szegedre, az első benyomásom az volt, hogy ez olyan, mint Kolozsvár. Anyámnak küldtem egy képeslapot, és abban az volt, hogy „ez olyan, mint Kolozsvár, és én nagyon jól érzem magam itt”. Innen kezdődött a Szegedhez való kötődésem. És aztán folytatódott ott, hogy bejáráltam négy éven át konzultálni az egyetemre. Kiszabadulva Dombegyháztól elmenekültem Szegedre, ott végeztem levelezőn az egyetemet. Konzultáció után mentem haza Dombegyházra azzal, hogy hát jó, visszajövök, de hát én tulajdonképpen Szegedre való vagyok. A szegediek úgy gondolják, hogy méltánytalan, hogy ők nem pestiek. A debreceniek nem nosztalognak, a debreceniek *tudják*, hogy Debrecen a főváros, csak valami tévedés történt, és ezért Budapestet nevezik annak. Itt egyszerűen az van a levegőben, hogy minden fontos dolog Debrecenben van. Én nekem Szeged iránt ilyen nosztalgikus érzésem volt. Mikor jöttek a debreceniek, hogy „meghirdettünk egy tanári állást, és téged szeretnénk”, akkor azt mondtam, hagyjatok. Budapesten lakom, itt vagyok intézetigazgató, de hogy akarok vidékre menni. De ha akarnék, Szegedre mennék. Már akkor én címzetes egyetemi tanár voltam Szegeden, mert járkáltam tanítani Nagy Józsefhez,¹³ és Nagy József professzor két év után úgy érezte, hogy akkor nekem ezt a karról kikérheti, ezt a címzetes egyetemi tanárságot. Címzetes egyetemi tanár voltam Szegeden, igazgató Budapesten voltam az Oktatáskutatóban. De annyira hívtak, hogy végül is idejöttem. És felfedeztem, hogy Debrecen az igazi. Nem Kolozsvár, és nem Szeged, Szeged az katolikus, meg ilyen, meg olyan... Debrecen az én helyem.

Hogyan találtam Debrecent? Tanszék volt, és azt hiszem, tizenketten voltunk, és nagyon széjjel volt menve, nagyon. Nyugdíj után Árpád hosszú ideig Ausztráliában volt, a lányáék laktak Ausztráliában,

¹¹ Prof. Dr. Petrikás Árpád (1928–1999) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője 1970 és 1991 között.

¹² Prof. Dr. Orosz Gábor (1939–2023) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője 1992 és 1995 között.

¹³ Prof. Dr. Nagy József (1930–2021) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének professzora, a Közoktatási Kutatások Tudományos Tanácsának elnöke.

egy fél évet töltött náluk. Én közben megjelentem, beleültem a székébe, amit én igazából nem fogtam föl, hogy mit jelent. az ott lévők pedig nem mertek szólni. Rendet raktam a könyvtárban, szintén nem fogtam föl, hogy ez mit jelent. Mindenesetre Árpád, mikor visszajött, talált egy „palit”, aki elfoglalta a helyét. Árpád ezután mindenütt ott akart lenni. Hogyha tartottam egy megbeszélést, azon ott volt, az rendben van. (Nem volt emeritus egyébként. Nem is tudom, hogy akkor volt-e ilyen, hogy emeritus, a tanszéken mindenesetre nem.). De mindent kézben akart tartani. Én viszont kijelöltem neki egy napot, amikor jöjjön be, és ügyeljen. Hát ezt nem merném még egyszer megtenni. Akkor meg merem, mennyi voltam akkor, húsz, huszonöt évvel kevesebb, mint most. Ezek durva dolgok voltak, úgy utólag visszagondolva, szégyellem is magam miattuk.

Szóval a tanszék szétesett, és mikor odaérkeztem, azt hiszem, öten mentek el egy év alatt. Kettő meghaltak; sajnos rákosok voltak, az a gyanúm, hogy ez a vidék többet kapott Csernobilból, mint nyugatabbra Magyarország. Kettő elmentek a Pszichológiai Intézetbe, ők „álpedagógusok” voltak, igazából a pszichológiát szerették. Az ötödik kollégára most nem emlékszem, hogy hova ment. Úgyhogy nekem nagy lehetőségem nyílt egy év alatt, hogy „rendet rakjak”. Hozzáteszem, az első évben nem fogtam fel, hogy tanszékvezetőnek hívnak. Azt gondoltam, hogy az érdemeimért hívnak, hogy olyan jó tanár vagyok, nevelésszociológiát tanítok, ami akkor még unikum volt. Aztán az év végén eljött az oktatási rektorhelyettes, és mondta, hogy „kiírjuk a pályázatot, és pályázd meg”. Én akkor Budapestről jártam, egy napot töltöttem itt, megjelentem, megtartottam az előadást, délután konzultációt, és mentem is haza. Nagyon jól éreztem magam, nem akartam én semmi egyebet. És akkor szomorúan mondták, hogy „hát jó, akkor megkérjük a Szabó László Tamást”. Szabó László Tamás professzor urat én hoztam ide, mert azt mondta a dékán, hogy „még van egy hely, azt is betöltheted valakivel, de nívós valakit szeretnénk”. Akkor villant be nekem, hogy engem igazából tanszékvezetőnek hívtak, és akkor azt mondtam, hogy oké. Mindjárt kezdetben öt helyet tudtam betölteni, később pedig jöttek azok, akiket én tanítottam. Akkor kezdődött a doktori képzés, és nagyon jó hallgatókkal lettem körülvéve. Ők maradtak a tanszéken, és nekem nagyon jó volt. Attól kezdve rengeteget dolgoztam. Hetente három napot töltöttem Debrecenben, és amikor visszamentem Pestre a Nyugatiba, és kimentem az

utára, azt gondoltam, mit is keresek én itt? Menjek vissza Debrecenbe, ott nekem dolgom van. Pesten bemegyek az intézetbe, és ott fanyalogva fogadnak.

Akkor még tanszék voltunk, és a kari vezetés időről időre felvetette a gondolatot, hogy egyesüljünk ezzel, meg amazzal. Én szívesen egyesültem volna, mert úgy gondoltam, hogy ide nekem az oroszlánt is. De aztán mindenki, akivel egyesülni kellett volna, visszahátrált, és én megértettem, hogy azért nem kell a dolgokat túlcsinálni. Így is túlcsináltam, hozzáteszem. Mai napig is azok, akik még emlékeznek rá, dúlnak-fúlnak, hogy bezzeg a neveléstudományban ennyi ösztöndíjat kiharcolt. Itt a sikerre nem azt mondták, hogy jól van, öregem, ezt jól csináltátok, hanem azt, hogy miért sikerül a pedagógusoknak minden, pedig mi is dolgozunk, és mi itt nőttünk fel.

BD: *Tudod-e esetleg, hogy a végzettségszerzés után hogyan tudtak elhelyezkedni a tanítványaid?*

Nagy egészében azt mondanám, hogy ha egyetemen dolgoztak már akkor is, amikor hallgatók lettek, akkor az egyetemen el tudtak helyezkedni, tehát például Debrecenben. Ha nem voltak egyetemen, hanem teljesen kívülállóak voltak, akkor bizony a neveléstudományi doktori fokozat kicsit fölösleges volt. Talán hosszú távon már nem lesz fölösleges. Én is igazából negyven éves korom után, ötven éves korom körül kezdtem megérteni, hogy mit kaptam a teológiától. Nincsen statisztikám róla, kellene követni őket, én csak azokat látom, akik itt vannak körülöttem. Ők általában a felsőoktatásban, többségében azon a helyen, ahonnan jöttek, tudtak elhelyezkedni. Azt hiszem, hogy a doktori fokozat megszerzése lassan-lassan egy általános képzésnek a részévé kezd válni. Ahogy a bolognai összejöveteleken főleg a németek sugallták, ez az egyetemi végzettség legmagasabb fokozata. Ma még nem így nomenklatúrázzák, de a jövő előre láthatólag ez lesz, legalábbis Európában.

JCS: *Oda szeretnék visszakanyarodni, hogy minden egyetemnek az adott időszakában, vagy adott pillanatában vannak olyan személyek, akik az egyetemnek az arcélét meghatározzák. Az alumnusok körében van egy olyan kedves és derűs, de azért igencsak komoly mutató, nevezhetjük a Kozma-számnak, vagy a Kozma-indexnek. „Kik publikáltak együtt Kozma Tamással?”, „Ki vett részt valamelyik Kozma-vezette kutatásban?”, „Kinek volt a témavezetője?”, „Kinek szerepel tanulmánya Kozma Tamás által szerkesztett kötetben?” stb. És így tovább, a következő generáció*

esetében „Ki publikált Kozma-tanítvánnyal együtt?” stb. A mi nemzedékünk körében van ez a bizonyos Kozma-index, amivel egymással szoktunk így derüsen évelődni, mint egy elit alumni klub tagjai.

Úgy egy egyetemnek, mind pedig egy doktori iskolában formálódó fiatalembernek fontosak azok a jelentéshordozó szimbólumok, amikkel találkozik. Ez az egyetem belső világának, ikonológiája vagy szemiotikája miatt fontos, de talán még fontosabbak a generációk közötti értékátadási folyamatokban részt vevő „érték- és szimbolikus jelentéshordozó” személyek. És a Debreceni Egyetem neveléstudományi műhelye, e nagy egyetemi tudásbázis szempontjából, Professzor Úr te nemcsak az alapítója vagy ennek, hanem egy ilyen szimbolikus alakja is. A te családodnak a polgári értékei a kolozsvári, budapesti családi múltban gyökereznek, de ugyanakkor pedig az aktív pályafutásod kezdetét, azt tulajdonképpen először a Rákosi-rendszer, utána pedig a Kádár-rendszernek a mindennapjai írták körül. Azt szeretném kérdezni, mert bár sokszor beszélgettünk, és sok kérdést feltettem, de ezt még nem kérdeztem meg. Amit Kozma Tamás képvisel, az milyen értékekben kötődik a polgári múlthoz, vagy családi örökséghez, és mennyiben az önnevelés, önfejlesztésnek az eredménye? Mennyiben tudatos az például, hogy az elemző műveid olyan stílusban vannak megírva, hogy az nem a korabeli – akár a Nagy Sándor által is használt – pedagógiai tudományos nyelvet használja, hanem inkább az irodalmi szövegregiszterek felé mutat, tehát nagyon jól olvasható és

befogadható, miközben az a kor, amelyben ezeket a műveket írtad, az inkább azt várta el, hogy körmönfontan, szaktudományosan fogalmazott szövegeket írjanak az elemzők. Ez egy tudatos döntésed volt?

Rám nagy hatással volt a tanítóképzőben dolgozó két tanárom, az egyiket Bihari Jánosnak hívták, a másikat pedig Bódi Ferencnek. Ők vezettek rá engem a népi írókra és a népi irodalomra. Ez volt a meghatározó élményem, hogy felfedeztem a népi írókat. (Benne van egy mély családi konfliktus is, de ezt most nem akarom kibontani.) A népi írók érzékenyek voltak a szocializmusra, akár a szovjet változatra, akár a nemzeti változatra, amit az angolok kezdtek „nacionálszocializmusnak” nevezni. Ők voltak a minta, amelynek a révén tudomásul vettem a Kádár-rendszert egyrészt, másrészt tanultam tőlük fogalmazni, beszélni, harmadrészt sikerült megőrizni olyan meggyőződéseimet, amiket nem volt tanácsos kitenni az ablakba. Ebből a háromból kevertem ki azt a Kozma Tamást a nyolcvanas években, akire máig büszke vagyok.

Újraolvassa magamat, először arra gondoltam, hogy teleírtam az írásaimat marxizmus-leninizmus-sal meg egyebekkel, de tulajdonképpen mindig csak két kifejezést használtam. Az egyik volt az, hogy „marxizmus”, és ezen kicsit a népi írókat értettem. A másik kifejezés volt az, hogy „a Szovjetunió”, az meg a realitás volt. Sosem gondolta volna senki a körünkben, hogy szét fog esni egyik napról a másikra. Úgyhogy ez a válaszom. Nekem a népi írók voltak,



(Balról jobbra: Bodnár Dániel, Prof. Dr. Kozma Tamás és Dr. Jancsák Csaba. Részlet az „Átkapcsolás, ahol a neveléstudományi kutató generációk találkoznak” c. podcast felvételéből)

és tulajdonképpen egészen máig terjedően ők maradtak azok, akiket követni érdemes. Persze ők sem olyanok, mint amilyeneknek hittem őket, de azért igen. Ők még mindig a csillagaim.

JCS: *Az új nemzedéknek szóló üzenetként azt szeretném megkérdezni tőled, az tudatos döntés-e, hogy te egészen máshogy írsz (és nem úgy, amely inkább azzal véteti magára a figyelmet, hogy három-négyszer el kell olvasni egy oldalt, hogy megértse az olvasó, merthogy sokaknak olybá tűnik, a hazai tudományos közelet inkább ezt várja el, mint azt, hogy érthetően írjon valaki)? Ez azért érdekes a számomra, mert ahogy részt veszek különféle doktori eseményekben, oktatóként, bírálóként, opponensként stb., azt tapasztalom, hogy ebbe a hibába sokszor beleesnek a doktoranduszok is, hogy amikor tanulmányt vagy értekezést írnak, akkor azt persze elkerülik, hogy valamilyen kollokvializmus legyen, hogy hétköznapi nyelven írjanak, hanem inkább fordítva, hatványozottan úgy akarnak írni, ami egy elképzelt (de nem működő) tudományos stílus, miközben te egy élő példa vagy arra, hogy nagyon fontos információkat és tudást lehet átadni úgy is, hogy a szöveg olvasható legyen.*

Míg hallgatlak, további három forrás. Igazságtalan volnék, ha nem mondanám el. Az egyik az, hogy én tíz éven keresztül újságíró voltam a Köznevelés című lapnál. Az „újságíró” azt jelenti, hogy effektíve ez volt a munkakönyvembe beírva, a Révai Kiadónak az újságírója. Amikor odaérkeztem a szerkesztőségbe, már nem voltam teljesen kezdő. A főszerkesztő azt mondta, hogy „erről írnál egy cikket három flekken”. Azt válaszoltam, „jó, akkor csütörtökön”. „Nem, nem, nem. Most. Ott van az üres írógép, ülj le, és csináld!” Ez tíz éven keresztül nagy gyakorlat volt.

A másik az, hogy a könyvek, amiket emlegetsz, mindegyik úgy született, hogy előbb előadtam, és aztán mikor már elégszer adtam elő, akkor hazamentem, leültem, és azt gondoltam, hogy „csak azt, amit elmondtam. Nem érdekel, hogy ki mit gondol, jegyzetek, irodalom, csak ami a fejemben van, azt.” Ebből nagyon jó szövegek jöttek ki.

És van egy harmadik is: én többször átírom a szövegemet. Főleg mostanában aggályosabb vagyok, mint azelőtt voltam. Megírok valamit, az egy-két napig tart; utána legalább ugyanannyit gondolom a szöveget. Magyarán ez azt jelenti, hogy egyszerűsíttem. Többször idéztem már Kosztolányit, hogy hogyan egyszerűsíti az újságíró a beküldött cikket, amit a főszerkesztő mindenképp közölni akar. Ezeket tanítottam is, de egy dolog elmondani

kétszer-háromszor a hallgatóknak, és egy másik dolog gyakorolni természetesen. Azt nagyon ritkán csináltam, hogy belejavítottam a hallgatók dolgozatába. Tisztelt professzoraim egyike-másika megtette, hogy a dolgozatomba belejavított, aztán meg abbahagyta. Én ezt nem tettem. Azt viszont elmondtam nekik, hogy hogyan írok.

JCS: *Az összehasonlító neveléstudomány témaköre. Te egy világlátott professzor vagy, számtalan konferencián, nemzetközi szervezetnek a munkájában, kutatásban vettél és veszel részt, és emiatt rálátásod van a neveléstudományok nemzetközi formálódására. Meglátásod szerint Magyarország, illetve a világ pedagógiája, vagy a pedagógia világa az mennyiben változott, hogy mennyiben gyorsulnak fel változások itt a 21. században?*

Először is, kedves Csaba, te nagyon sokat tulajdonítasz nekem, de ez nem stimmel. Nekem abszolút nincsen igazi áttekintésem, legföljebb csak törekszem rá. Azokon a nyelveken, amelyekre olvasok, egy kicsit biztonságosabban mozgok. Ez igazából két nyelv. Az egyik az angol és annak különféle változatai, amik, most már kezdem felfogni, milyen lényegesek. A másik a német, amely a teológiai iskolázottságomból van, az alapozta meg. Franciául nem tudok, spanyolul még annyira se. Olvasok egy folyóiratot, most már elég régen, és olvastam a hallgatóimmal is, az a címe, hogy *Review of Educational Research*. Hogyha meggondolom, hogy ez a folyóirat mennyit változott, attól kezdve, hogy először a kezembe került, ez volt a '60-as évek dereka, egészen mostanáig, akkor mondhatom, hogy ez óriási változás. Amikor én a '60-as években ezt a *Review*-t kezembe vettem, akkor még voltak olyanok, akik képesek voltak áttekinteni, ha nem is az egész neveléskutatást, hanem annak egy szegmensét, mondjuk az oktatásgazdaságtant, a nevelésszociológiát, a didaktikát, vagy a nevelépszichológiát. Ma már nincsenek ilyenek. Ma az történik, hogy egy-egy munkacsoport, tehát egy doktori iskola és vezetője, ez mondjuk tizenöt vagy húsz ember, egy-két év alatt összeszedi egy témának a metaelemzését. Vagyis 50-100 folyóirat-tanulmányból próbálja kiszálaszni azt a tendenciát, amerre a téma kutatása megy. A szemem láttára szétaprózódik az a kutatási terep, amelyben benne vagyunk. Úgyhogy nem irigylem azt a doktori hallgatót, aki elkezd kutatni valamelyik témát, és ráébred arra, hogy nincs egy áttekintés, nincs egy keret, amibe ezt bele lehetne helyezni. Egy ilyen változást egyfolytában érzek. Ha rátalál az ember egy slágertémára, mondjuk például

innováció – mozog az országban vagy az országon kívül is, igyekszik részt venni nemzetközi konferenciákon, akkor ez a slágertéma a fülébe ragad. Ez az egyik dolog, ami segíthet. A másik dolog, ami segítheti, hogy ha megfelelő közösségekben, megfelelő terepen adja elő a témát. És persze, hogy ha mögötte van egy csapat, amelyik segíti a produktumot fel-felemelni, hogy láthatóvá váljon. Ez a három dolog együtt ritkán jön össze. Nekem néhányszor összejött, mert elég hosszú ideje csinálom. Nem sok köze van ahhoz, hogy az ember mennyire tehetséges vagy nem. A szorgalommal, a folytonos munkával jár együtt; hogy az ember benne legyen és benne maradjon a kutatásban. Néhány évet, ha kihagy, akkor nagyon nehéz visszakapaszkodni. Ezt mondhatom.

BD: *Záró gondolatokkal fejezzük be az interjút. Professzor Úr, Te alapítottad a CHERD-et, amely mindig is nagy hangsúlyt fektetett a tudományos utánpótlás-képzésre, és ennek keretében működik az Oktatókutató Gyakornoki Program is, amelynek többen is a tagjai vagyunk. Ha nem lenne ez a szervezet, akkor ez a podcast műsor sem valósulhatott volna meg. Minek köszönhető, hogy ilyen sok tehetséges tanítványt indítottál el a siker útján? Van-e valami titkod esetleg?*

Túl személyes leszek, attól tartok. Nekem nagy szerencsém volt, hogy van egy olyan kollégám, aki valóban ebből a doktori képzésből emelkedett ki, és ő Pusztai Gabriella.¹⁴ Túlzás mindent egy emberhez kötni, de mivel a kérdés ilyen egyszerű, a válasz is egyszerű. Szerencsém is volt, jobban oda is figyeltem, nyilván személyes okai is vannak. Mindenesetre nekem fontos és megnyugtató, hogy van valaki, aki nagyjából úgy gondolkodik, mint én, körülbelül azt képzelem el, amit én, és nagyrészt azt csinálja, amit én is csinálnék. Vagy ha mást csinál, akkor is örömteli, hogy mást is kitalál.

Támogatás

„Az interjú alapját képező kutatást a MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar) hajtott végre és a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogatta. A feldolgozás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, továbbá a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-5 és ÚNKP-23-2-III kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott támogatásával készült.”

¹⁴ Prof. Dr. Pusztai Gabriella (1966–) neveléstudományi kutató és egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Programjának és a Humán Tudományok Doktori Iskolájának vezetője.

A NIHILIZMUS KULTUSZA – AVAGY SZEMLE A NAGY SEMMIRŐL¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.19

Absztrakt

Idei utolsó, évadzáró szemlénk Michael J. Knowles nemzetközi népszerűségnek örvendő könyvét, a „*Reasons to Vote for Democrats – A Comprehensive Guide*”-ot veszi górcső alá, mely idén nyáron „*Miért is szavazzunk a libernyákokra? – Átfogó, kimerítő szakmai útmutató*” címmel jelent meg Magyarországon. A kötet 256 oldalán a *nagy semmi* olvasható. Mégis, pillanatnyi genezise ellenére, sikerkönyvvé válásának, olvasók általi méltatásának, politikai és médiafogadtatásának története kellőképp hosszúra nyúlt, így a mű túlnőtt a szerző által lefektetett kereteken, azaz a közeli barátok és rokonok megtréfálásán. Felrázta a politikai és közéletet, kiváltképp az Egyesült Államokban. De vajon *Miért pont Knowles üres könyve lett sikeres megannyi olvasmány közül?* Erre a kérdésre keressük a választ, miközben politikai-társadalmi-kulturális dilemmákat is felvetünk a *nagy semmi* ünnepléséről, a *nihilizmus kultuszáról*.

Abstract

This year's final, season-ending review examines Michael J. Knowles' internationally popular book, “*Reasons to Vote for Democrats - A Comprehensive Guide*”, which was published in Hungary this summer under the title “*Miért is szavazzunk a libernyákokra? – Átfogó, kimerítő szakmai útmutató*”. On the 256 pages of the volume, the *big nothing* can be read. Yet, despite its momentary genesis, its story of becoming a best-seller praised by readers, and of its political and media reception stretched long enough, so that the work grew beyond the framework laid down by the author, i.e. the joking of close friends and relatives. It shook up political and public life, especially in the United States. But *Why did Knowles' blank book become a success among so many readings?* We are looking for the answer to this question, while we take up political-social-cultural dilemmas about the celebration of the *big nothing*, the *cult of nihilism*.

Bevezetés a *nagy semmiről*

Hat évet váratott magára, de idén végre itthon is megjelent az amerikai showműsorvezető–politikai kommentátor, Michael J. Knowles sikerkönyve, a „*Reasons to Vote for Democrats – A Comprehensive Guide*” (szó szerinti fordításban: Okok, amiért a demokratákra szavazzunk – Átfogó útmutató). A Threshold Editions, az egyesült államokbeli kiadó verziója azonban nemcsak írott nyelvében üt el az Alapjogokért Központ gondozásában megjelent magyar nyelvű kötettől: ez utóbbi valamelyest a címen, a borítóképen és a könyvajánlókon is változtatott. Ez persze nem egyedi eset, hogy a kiadó módosítja legalább ezeket az elemeket – mások a szövegbe is belenyúlnak –, hogy a maga vagy a nagybecsű közönsége által vallott értékekhez, a működési környezetéhez vagy küldetéséhez igazítsa, „adaptálja” a kiadványt erkölcsi-vallási, politikai-társadalmi, gazdasági (eladhatósági) okból vagy csupán marketingfogásként. A magyar Knowles-könyvvel is ez történt, „átesett a tűzkeresztségen”, s így kapta meg a „*Miért is szavazzunk a libernyákokra? – Átfogó, kimerítő szakmai útmutató*” címet, a hazai baloldal ismertebb politikai-közéleti személyiségeinek karikatúráit borítóján – az amerikai borítóképen egy demokratákat jelölő számárforma jelenik meg az amerikai zászló mintájával –,¹ valamint a politikai jobboldal olyan hazai és amerikai képviselőinek könyvajánlóit, mint például Ben Shapiro, New York Times-sikerszerző és a Daily Wire főszerkesztője, Dennis Prager, a „*The Ten Commandments*” című sikerkönyv írója, Bayer Zsolt, író és publicista, Szánthó Miklós, az Alapjogokért Központ főigazgatója, Kocsis Máté, a FIDESZ frakcióvezetője.

Ezzel szemben a belív tartalmában nem történt változás. Egyetlen egy apró vessző sem tűnt el, vagy került elő a magyar verzióban az amerikaihoz képest. Egy ilyen alaposan átgondolt szerkesztői döntés általában hitelességet hivatott kölcsönözni az eredeti mű újradadásának és

¹ Az Egyesült Államokban hagyományosan számmal jelölik a demokratákat és elefánttal a republikánusokat a politikai kommunikációban (erről bővebben lásd: Artsy 2020).

bizalmat építeni az olvasók és a kiadó közt. Mégis kétlem, hogy ez járt a központ munkatársai fejében, amikor a belív sorsa felett döntöttek, ugyanis itt gyakorlatilag nem (vagy alig) volt lehetőségük min változtatni. A kötet 256 oldalán a *nagy semmi* olvasható egy igen hatásos idézet² és az (ezekből fakadóan megkérdőjelezhető hasznosságú) irodalomjegyzéken kívül. Ekképpen a fejezetek, mint Gazdaságpolitika, Külpolitika, Polgári jogok, Oktatás, Belbiztonság, Energiapolitika, Munkahelyteremtés, Bünyűdőzés, Bevándorláspolitika, Értékek és alapvetések, bár az amerikai demokrata vezetés érdemeit kellene, hogy pontokba szedve sorra vegyék, gyakorlatilag üresek. Tekintve, hogy futó fejléc és oldalszám megtalálható ezeken az oldalakon is, joggal feltételezhetjük, hogy mindez nem kiadásról kiadásra, országról országra öröklődő nyomdai hiba. Ehelyett a kiadó ajánlója szerint Knowles könyve politikai satíra, mely ekként fogalmaz meg kritikát a „liberalizmus”-ról „mint kiüresedett ideológia”-ról, ami „pusztán hatalmi mechanizmussá vált” napjainkban (Alapjogokért Központ 2023). A komoly elemzésekre támaszkodó politikai jellegű tartalmat szeretettel olvasóknak tehát ez az „üres könyv” egy ínycsemege, egy igazi különlegesség, mely lényegre törő közlésmódjának köszönhetően nem kertel, hanem gyorsan betalál³. Azoknak pedig, akik nem szeretik a nehézsúlyú politikai műfajt és társadalomkritikát, mégis érdeklődnek a téma iránt, kifejezetten „elviselhető” lehet tartalmi „könnyűsége”⁴.

Ne tévesszen meg azonban senkit a kötet „légből kapottsága”, megannyi érdekességet rejtnek a keletkezésének és fogadtatásának körülményei, beleértve a szerzőről való legfontosabb kapcsolódó információkat. Ezért idei utolsó, ún. évadzáró szemlénkben elsősorban ezek feltárására törekszünk, miközben arra keressük a választ, hogy vajon *Miért pont Knowles üres könyve lett sikeres megannyi olvasmány közül?* És persze vonatkozó

politikai-társadalmi-kulturális dilemmákat is felvetünk a *nagy semmi* ünnepléséről, a *nihilizmus kultuszáról*. Mindehhez a történelmi áttekintő technikáját hívjuk segítségül, hogy kontextusba helyezzük az említett szempontokat.

A nagy semmi megalkotójáról

Michael J. Knowlest, az 1990-es New York-i születésű (Wikipedia é.n.), katolikus értékekben nevelkedett (Those Catholic Men 2017), Yale Egyetemen történelemből és olasz nyelvből bachelor szinten diplomázó (Yale Daily News 2014) fiatalembert először a The Daily Wire hívta állandó vendégnek és kulturális tudósítónak a „The Andrew Klavan Show” podcastba 2016-ban, majd 2020-tól az Excellence In Broadcasting Radio Network által működtetett „The Rush Limbaugh Show” vendég házigazdája lett (The Rush Limbaugh Show 2019), végül pedig – rövid idővonalunkon legalábbis – 2021-ben ismét a The Daily Wire szerződtette, ezúttal a Westwood One-nal együttműködésben, egy saját napi műsorra a WHLD kereskedelmi rádióadón (Pergamen 2021), mely értelemszerűen a „The Michael Knowles Show” címen fut azóta is (Westwood One 2023). Nem véletlen, hogy ezek a konzervatív szemléletű médiavállalatok és rádióműsorok tárt karokkal várták a jó beszélőkével és humorral megáldott Knowlest, hiszen a politikai kommentálása megkötött munkavállalói szerződése szerinti munkavégzésével nem merül ki.

Például 2019 áprilisában beszédet mondott a konzervatív fiatalok szervezete, a Young America's Foundation (Fiatal Amerika Alapítvány) képviselőjében a Missouri–Kansas City Egyetemen „A férfiak nem nők” címmel. És bár a helyszínen tiltakozó diákok közül volt, aki testileg bántalmazta és egy ismeretlen szerrel be is permetezte Knowlest (Fox News 2019; The Seattle Times 2019; The Washington Post 2019), az intézmény kancellára, C. Mauli Agrawal a tiltakozókat dicsérte, és Knowlest ítélte el, amiért „vallott véleménye nincs összhangban a sokszínűség és a befogadás iránti elkötelezettségünkkel, valamint azon célunkkal, hogy minden ember számára barátságos környezetet biztosítsunk” (Agrawal in Garry 2019).

Vagy 2019 szeptemberében Knowles a Fox News televíziós csatorna „The Story” című műsorában „elmebeteg svéd gyermeknek” nevezte

² »[...] ez az alkotás maradandó értéknek készült, nem pedig abból a célból, hogy a hallgatóság pillanatnyi tetszéséért versenyezzen.« – Thuküdidész (Muraközy Gyula fordítása) (Knowles 2023: 5)

³ Knowles maga is úgy érvelt a könyv mellett, hogy „Ami igazán nagyszerű ebben a könyvben, az az, hogy körülbelül 15-20 másodperc alatt el lehet menni a borítótól a borítóig.” (”What’s really great about this book, you can go cover-to-cover in about 15, 20 seconds.”) Fox & Friends 2017)

⁴ Utalás Milan Kundera 1984-ben megjelent világhírű kötetére, „A lét elviselhetetlen könnyűségé”-re.

Greta Thunberg klímaaktivistát⁵, amiért a hálózat üstöllést elnézését is kért Thunbergtől és nézőitől, mondván, hogy a megjegyzés „szégyenletes volt” (Baudner 2019; Koerner 2019). Ennek ellenére a csatorna nem sokkal később – nyilatkozott terveivel ellentétben –, újra behívta Knowlest egy körre, ezúttal Tucker Carlson műsorába (Bremner 2021), hogy reagálhasson az általa okozott közfelháborodásra. Knowles itt elmondta: „Nyilvánvalóan nincs semmi szégyenletes abban, ha autizmussal vagy bármilyen más pszichiátriai betegséggel élünk. Ami szégyenletes, az a gyermekek politikai célokra való felhasználása” (Goldsmith 2019).

Vagy 2020 januárjában, amikor Donald Trumpot első ízben felelősségre vonták az Egyesült Államok 45. elnökeként,⁶ Knowles Ted Cruz szenátorral karöltve az esetről elindította a „*Verdict*” (Ítélet) című podcastot (Kearns 2020), mely vezette a podcast-listákat egy hétig (Cobler 2020). Trump felmentését követően a páros olyan washingtoni politikusokkal kezdett interjút készíteni, mint John Barrasso, Mike Lee és Tim Scott amerikai szenátorok, a Trump-adminisztráció tisztviselői, köztük William Barr akkori főügyész, Betsy DeVos oktatási miniszter és Mark Meadows, a Fehér Ház kabinetfőnöke. Interjút készítettek továbbá Jon Voight és Isaiah Washington színészekkel is.

⁵ Thunberg klímaaktivizmusát idejekorán, 15 évesen kezdte, és bár ma nem sokkal idősebb, összesen húsz éves, az elmúlt öt évben számos politikai és nemzetközi szervezeti fórumon felszólalt az ökológiai lábnyom csökkentése és a klímaváltozás mérséklése mellett, például a 2018-as ENSZ Klímaváltozási Konferencián (Haynes 2019) vagy a 2019-es ENSZ Klímacsúcson (Sengupta 2019). Ennek következtében már most számtalan díjat tudhat magáénak – például Az Év Svéd Nője (Swedish Women’s Educational Association 2019), Rachel Carson-díj (Torgersen 2019), Fritt Ord-díj (The Nordic Page 2019) stb. –, három Nobelbékedíjra jelölést – 2021-ben (Read 2021), ’22-ben (South China Morning Post 2022), ’23-ban (Vogue Scandinavia 2023) – és három díszdoktori címet – a belga Mons Egyetemről 2019-ben (Schneider 2019), a Brit Kolumbiai Egyetemről 2021-ben (The University of British Columbia 2021), a Helsinki Egyetemről 2023-ban (Bäckren 2023).

⁶ Egy 2019 szeptembere és novembere közötti vizsgálatot követően az Egyesült Államok Képviselőháza 2019. december 18-án vádat emelt Trump elnök ellen; a felelősségre vonás során hatalommal való visszaéléssel és a Kongresszus akadályozásával vádolták. Ez volt a harmadik vádemelési eljárás egy amerikai elnök ellen, amelyet Andrew Johnson és Bill Clinton is megelőzött (Ewing 2020).

Idén, 2023 februárjában pedig azt mondta, hogy azok, akik transzsneműnek vallják magukat, „tévhitben vannak, és ezt a téveszmét ki kell javítanunk”. A márciusi egyesült államokbeli CPAC-en⁷ továbbá kijelentette, hogy „nem lehet középút a transzsneműség kezelésében”, és „ha [a transzsneműség] téves, akkor a társadalom javára teljesen ki kell irtani a transzsneműséget a közéletből – az egész ostoba ideológiát” (Kilander 2023). Hozzászólásait persze sokan kritizálták, köztük Alejandra Caraballo polgárjogi ügyvéd is, aki „népírtónak” értelmezte azokat (Hawkinson 2023). Erre Knowles jogilag megfenyegette azokat a médiaorgánumokat, amelyek arról számoltak be, hogy a transzsnemű emberek vagy a transzsnemű közösség felszámolását szorgalmazta, és kijelentette, hogy ezek a csatornák rágalmazóak, hiszen ő a „transzsneműségre” mint ideológiára hivatkozott – a kritikusok azonban értelmetlennek tartották ezt a megkülönböztetést (Salon 2023; Vice 2023; Them 2023).

A nagy semmi keletkezése

Az első üres könyv az amerikai történelemben az 1880-as elnökválasztáskor tűnt fel, amikor James A. Garfield és Chester A. Arthur republikánusok élcelődtek General W. S. Hancock demokrata jelölttel. Az ötoldalas kötetük címe „*The Political Achievements and Statesmanship of General Hancock Regular Democratic Nominee For President*”, azaz „Hancock tábornok demokrata elnökjelölt politikai eredményei és államférfiúsága” volt (Daily Wire+ 2021). Knowlest bevállása szerint részben ez a kiadvány inspirálta saját üres könyve megírására – bár nem „teljesen üres”, ahogyan fogalmaz, hiszen a hosszú irodalomjegyzéken túl az oldalszámok is megtalálhatók benne, amelyek feltüntetése nélkül állítólag nem tudta volna kiadni a művet az Egyesült Államokban⁸. Részben pedig a demokraták elnökválasztást követő „demoralizálódott” közhangulata készítette a kötet elkészítésére. Ugyanis azzal, hogy 2017-ben az Egyesült Államokban Donald J. Trump nyerte meg a választást, és lett az elnök, a baloldal „hisztérikus jóslatai beigazolódtak”

⁷ A CPAC (Conservative Political Action Conference – Konzervatív Politikai Cselekvési Konferencia) egy egyesült államokbeli konzervatív politikai dzsembori, amelyet ma már más országokban is, köztük Magyarországon is megrendeznek a konzervatív politikai erő (CPAC Hungary é.n.).

⁸ Az első kiadás önköltségen történő saját kiadás volt.

– magyarázza Knowles pár évvel a kiadás után (Daily Wire+ 2021). Ezért csak úgy heccből nekilátott a kötet elkészítéséhez, „nyomott egy csomó Entert – az üres oldalak végett”, de nem gondolta, hogy siker lesz belőle. A felesége is azzal nyaggatta, hogy „miért pazarolja az idejét egy ilyen hülye ötletre, ami mégcsak nem is vicces”.

A nagy semmi fogadtatása

Knowles úgy számolt, hogy nagyjából 50-200 példányt ad el a könyvből a barátainak, egy párat pedig olyan rokonoknak ajándékoz, akik demokrata-szimpatizánsok. Miután azonban feltette az Amazonra, a kötet hamarosan – csodák csodája – a hatodik vagy negyedik helyen végzett az eladások közt. Amikor tehát kisvártatva behívták a Fox & Friends-be interjúra (2017), elmondta, hogy nem számított a műületén sikerére, és felfedte azt a nagyszabású háttér- és kutatómunkát, ami az elkészítést megelőzte: „Nagyon sokáig tartott a könyv kutatása. Legalább tíz éve figyelem a Demokrata Pártot, és amikor megvizsgáltam a teljesítményüket és hogy miért szavazzunk rájuk – gazdasági vagy külpolitikai, belbiztonsági, polgári jogokhoz kapcsolódó okokat és így tovább – rájöttem, hogy valószínűleg az a legjobb, ha az összes oldalt üresen hagyom.” Továbbá elmagyarázta, hogy miért nem találja a demokraták Istenhez fűződő viszonyát megfelelőnek: „Amikor elkezdtem kutatni a könyvhöz, és végigmentem ezen a kimerítő tanulmányozási folyamaton, először a 2012-es Demokrata Nemzeti Gyűléshez fordultam, és kiderült, hogy ott arról döntöttek, hogy bevonják-e Istent pártjuk platformjába. És a demokraták kifütyülték Istent. Ez nem jó. Úgyhogy úgy döntöttem, ha jó ügyet keresek arra, hogy a demokratákra szavazzunk, valószínűleg üresen hagyom ezt a fejezetet.”

A derűs hangulatban tett interjút követően első számú sikerkönyv lett a „Reasons to Vote for Democrats” az Amazonon (Daily Wire+ 2021). Értékelése 4,9 az 5-ből közel tízezer vásárló/olvasó véleménye alapján, akik rendíthetetlen egyetértésük és kicsattanó támogatásuk felől biztosították Knowlest műve kapcsán. Például: „Ha a demokraták lemásolnák és beillesztenék e könyv tartalmát nemzeti platformjukba, megállíthatatlanná válnának”; „Kimerítő, de tömör leírása annak, hogy miért is szavazzunk a demokratákra. Nagyon élveztem ezt a könyvet, és oktatási eszközként ajánlom minden lehetséges szavazónak. Ez a könyv valóban

páratlan” (Andrews, 2017). A kötet ajánlója ennek megfelelően alakult: „A Demokrata Párt eddigi legkimerítőbb kutatott és következetesen érvelt bocsánatkérése”; „egy politikai értekezés, mely biztosan kiállja az idő próbáját”; és Ben Shapiro, New York Times-sikerszerző és a Daily Wire főszerkesztője is felkerült a borítóra azzal, hogy a könyvet „ALAIPOS”-nak nevezte. Neves kiadók keresték meg Knowlest, hogy pénzt ajánljanak a kötet (újra) kiadásáért – mint például a Simon & Schuster vagy a Macmillan, csak hogy a leghíresebbeket említsük –, a könyv azonban már így is jól fogyott, úgyhogy erre nem feltétlenül volt szükség (Daily Wire+ 2021). De csak azért, hogy a tréfa még viccesebb legyen, Knowles a Threshold Editions⁹-zel szerződött, amely „sok pénzt ajánlott neki egy üres könyvért”. Ám egy ponton túl az eladások csökkenni látszottak, ezért Knowles úgy döntött, hogy újra bemegy a Fox & Friends-be egy ráadásinterjú erejéig. Az adást követően Knowles könyvét maga az Egyesült Államok akkori elnöke, Donald J. Trump ajánlotta az olvasók figyelmébe: „Nagyszerű könyv az olvasás élményéért” – írta Twitter-bejegyzésében, így a kötet ismét a sikerlista élére ugrott.

Míg azonban a konzervatív média viccként tekintett a kötetre, és jót nevetett rajta, addig a liberális orgánusok komoly (szinte személyes) sértésnek és politikai támadásnak, sőt, valószínűleg hadüzenetnek vették. Például a Washington Post plágiummal vádolta meg Knowlest az üres könyv ötletéért, mivel egy demokrata-szimpatizáns szerző, David King 2016. novemberi műve, a „Why Trump Deserves Trust, Respect and Admiration” (Miért érdemel Trump bizalmat, tiszteletet és csodálatot?) megelőzte az ő kiadását – bár, Knowles szerint, az ő kötetével ellentétben „erről senki sem hallott, és senki sem vette meg” (Daily Wire+ 2021). Meglehető, ez való igaz, mégis óriási, erőltetett verseny indult az amerikai baloldalon, hogy ki tudja a legismeretlenebb üres könyvet elkészíteni visszavágásként a jobboldalnak. Kisvártatva King kötetének számos, nem túl fantáziadús másolata került napvilágra, például: James Adams (2020) „This is Why Trump Deserves Trust, Respect and Admiration: ‘Sincerely Honest’” (Ez az, amiért Trump bizalmat, tiszteletet és csodálatot érdemel: „teljesen őszintén”); Joshua Toby Brown (2021) „Why Trump Deserves Respect & Admiration” (Miért érdemel tiszteletet és csodálatot Trump?). És bár érezhető ezek esetében „némi átfedés” King

⁹ A Threshold Editions a Simon & Schuster kiadó része, mely konzervatív nemfikciók megjelentetésére szakosodott (Simon & Schuster é.n.).

könyvének nemcsak „tartalmával”, de címével is, nincs információnk arról, hogy a Washington Post, a szerző vagy bármely entitás élt volna itt is a plágium gyanújával. De arról sem tudunk, hogy Trump elnök személyes sértésnek vette volna ezen művek megjelentetését. Sőt, valószínűleg pont ezek – a gyanú és a személyes sértettség – hiánya miatt egyfajta szabad rablás lett az üreskönyv-piacon, és kifejezetten a „*Miért tiszteljük Trumpot*”-témában, így ma se szeri se száma azoknak az önjelölt szerzőknek, akik ily „eredeti, frappáns” módon jelentetik meg politikai „kutatásuk végeredményét”¹⁰. A piac legjellemzőbb szereplője a Blank Books kiadó, mely már nevében is jelzi, hogy üres könyvek kiadására specializálódott, s mely immáron szerző nélkül jelentette meg saját Trump-ellenes kötetét 2017-ben „*Everything Great About President Trump. Literally everything*” (Minden nagyszerű Trump elnökről. Szó szerint minden) címmel. De természetesen a „*Reasons to vote for Democrats*” tökéletes ellentétpárjai is megjelentek a színen 2017-ben, egyik a másik után, minden kreativitást vagy önálló gondolkodást mellőzve, egy amerikai zászlós elefánttal a fehér borítójukon, például: Michael P. Tierney: „*Reasons to Vote for Republicans – A Comprehensive Guide*” (Okok, amiért a republikánusokra szavazzunk – Átfogó útmutató); Char Daley: „*Reasons to Vote for Republicans: A Captivating Interpretation*” (Okok, amiért a republikánusokra szavazzunk: Egy lebilincselő értelmezés).

Ezekkel szemben, a New York Times nem vívott frontális harcot Knowles ellen, hanem egyszerűen „megtagadta”, hogy „vele és a könyvével foglalkozzon” (Daily Wire+ 2021). Inkább megjelentett egy cikket mindenféle liberális színezetű üres könyvről: „*Your Whole Family Will Love These Political Books – Because They’re Blank*” (Az egész családod szeretni fogja ezeket a politikai könyveket – mert üresek) címmel (Mansbach & Kim 2017). Ezek azonban nemcsak hogy megírva, de kiadva sincsenek. Tehát nem üresek, hanem *nem léteznek*. Ebbe az ismeretlen fokozatba a cikk írója, Adam Mansbach és grafikus, Na Kim kapcsolta a post-elnökválasztási (vagyis elnökválasztás utáni) politikai kommentátori és illusztrátori versenyt. Ezek az elképzelt könyvötletek már szerzőt és címet IS magukba foglalnak, vagyis arra céloznak korántsem burkoltan, hogy milyen témában írhatnának a *nagy semmi* csattanójával

– „ez mekkora poén!” – az egyes konzervatív vagy liberális szemléletű politikai és közszereplők. Például Ted Cruz: „*My Friends at Work – A Memoir*” (Barátaim a Munkahelyen – Visszaemlékezés), Anthony Weiner: „*Impulse Control! – Mastering Self-Discipline to Win at Home and Work – A Memoir*” (Impulzuskontroll! – Az önfegyelem elsajátítása, hogy nyerjünk otthon és a munkahelyen), Sean Spicer: „*Control the Narrative – A Crash Course in Public Speaking*” (Irányítsd a narratívát: Gyorstalpaló a nyilvános beszédre), Mike Pence: „*Sweet, Sour, Salty & Savory! – My Favourite Meals to Share with Women Who are Not My Wife*” (Édes, keserű, sós és ízletes – A kedvenc ételeim, amelyeket olyan nőkkel osztok meg, akik nem a feleségem), Vladimir Putin: „*Worthy of Respect – Reflections on American Leadership*” (Tiszteletreméltó – Reflektálás az amerikai vezetésre), Joe Biden (akkor még alelnökként): „*No regrets – A memoir*” (Semmi megbánás – Visszaemlékezés). Persze, Trump elnök családját sem hagyhatták ki, ezért adtak ötletet önálló üres könyv megírásához Eric Trumpnak, ifjabb Donald Trumpnak és Melania Trumpnak is – utóbbinak „*See Where Lincoln Slept! The Ultimate Insider’s Tour of the White House*” (Nézz meg, hol aludt Lincoln! A végső bennfentes túra a Fehér Házban) címmel. Mint láthatjuk, ezek a témák messze túlmutatnak a 2017-es elnökválasztás eredményén, de esetekben a (bel)politikai szférán is.

Nincs róla információnk, hogy republikánus körökben gyanúsítgatás-személyeskedés vagy bármilyen reakció történt volna ezekre a kötetekre és kötetötletekre. De tudható, hogy nem jelent meg újabb „*Reasons to Vote for Democrats*” más szerző toliból, sem az azóta elnökké választott Bident vagy családját pellengérré állító üres könyv. Ugyanakkor a liberális média sorozatos (ellen)támadásai – most ki is kezdte? – arra készítették Knowlest, hogy 2021-ben megírja második művét, a „*Speechless: Controlling Words, Controlling Minds*”-t (Szótlanul: Szavak Irányítása, Elmék Irányítása). Mint nyilatkozta, valójában ez volt az első könyv, amelyet megírt, sőt, ez a mű együtt született első gyermekével: míg a felesége a szülőszobában sikított a fájdalomtól, ő a váróban gépelte a kéziratot. A könyv a Nyugaton jelenleg zajló kulturális háborúról és benne a szólásszabadság helyzetéről szól, arról, hogy a politikai korrektség nem más, mint egy kommunista hagyományoknak (vagy találmányoknak?) megfelelően jól (kisebbségeket „felszabadítási szándékkal”) csomagolt gondolatrendőrség. E kötet bár *best-seller* nem lett, szintén egészen kiváló (4,9-es) értékelése

¹⁰ A szerzők a hivatkozott kötetek leírásában egytől egyig – Knowles szövegéhez hasonlóan – úgy mutatják be a műüket, mint egy kimerítő és hosszú kutatás végeredményét.

van az Amazonon 3100 olvasó véleménye alapján. Candace Owens konzervatív politikai kommentátor és szerző,¹¹ valamint Ted Cruz republikánus szenátor¹² is megvétele-elolvasásra ajánlotta. Nem úgy mint Michael Knowles, aki minden kedves olvasónak elsősorban azt javasolja, hogy „Olvassa el a *magnum opust* [a »Reasons to Vote for Democrats«-ot], több tudást szerez majd belőle második olvasásra, mint bármely könyvből!” (Daily Wire+ 2021).

Következtetések

Mit lehetne írni egy üres könyvről? – fordulhatott meg mindannyiunk fejében a szemle elején. Már láthatjuk, hogy ez attól függ, pontosan milyen kötetekkel állunk szemben: egy olyanal, amelyről senki sem hallott (amelyet senki sem „olvasott”) – erre akadt példa bőven –, vagy egy olyanal, amelyet tízezrek vásároltak meg, és e népszerűsége felrázta a politikai és közéletet. Mert hiába nyúlfarknyi a Knowles-kötet *genezise* (eredettörténete), láthatjuk, hogy sikerkönyvvé válásának, olvasók általi méltatásának, politikai és médiafogadtatásának története kellőképp hosszú. Túlnőtt a Knowles által lefektetett kereteken, azaz a közeli barátok és rokonok megráfálásán, miután megjelent az Amazonon. Jelenség lett belőle, majd követendő vagy legyőzendő minta, s hamarosan túltermelés alakult ki az üreskönyv-piacon. A jelen szemle is alakulhatott volna ennek megfelelően, Knowles „stílusában”, a „szatíra szatírójaként”:

Szemle: Michael J. Knowles – Miért is szavazunk a libernyákokra?

Bevezetés

[üres oldal]

Tárgyalás

[üres oldal]

Következtetések

[üres oldal]

De miért pont Knowles üres könyve lett a befutó – tekintve, hogy (legalább) King 2016-os kötete megelőzte a kiadását? Ez utóbbival ellentétben, a megjelentetés idejére Knowles-nak már volt valamelyest

¹¹ „Minden egyes amerikaiak el kell olvasnia Michael Knowles *Speechless* című könyvét. Nem úgy értem, hogy »végül olvasd el«. Úgy értem: hagyj abba, amit csinálsz, és vedd elő ezt a könyvet.” (Candace Owens in Knowles 2021).

¹² „Évtizedek óta a legfontosabb könyv a szólásszabadságról – olvasd el!” (Ted Cruz in Knowles 2021).

neve a rádiózásban és politikai kommentálásban, a közönség ismerte. Ráadásul Knowles a demokráciát tűzte pellengérré, míg King a republikánusokat – talán az amerikai jobboldal nyitottabb az efféle humorra, és az általa jónak tartott művek *hype*-olására (érdemtelenül nagy médiafelhajtásúra) – ne feledjük, a tudomásunk szerinti első üres könyvet is republikánusok készítették egy demokráta cukkolására. Vagy a politikai körülmények, az elnökválasztás eredménye – ahogyan Knowles is utalt rá – a kiadás idején túlságosan „demoralizáltak” a baloldalt, és energetizáltak a jobboldalt. Knowles könyvének felfuttatása után viszont már nem meglepő, hogy a szinte szalagsoron gyártott (sokszor személyeskedő) republikánus-ugrató utánzatok az ismeretlenség homályába veszttek – mégiscsak az eredeti általában a vonzó, és ami elsőre vicces, másodjára vagy harmadjára már kevésbé az. Vannak persze trendek a könyvpiacon is, amikor egyes szerzők szerencsésen meg tudják lovagolni a mások által gerjesztett divathullámokat – ez főként a szórakoztató irodalomban figyelhető meg, ahol egy-egy téma népszerűsége hirtelen akkorára nő, hogy az eredeti szerző már nem képes kielégíteni a nyomában megnőtt keresletet, így a fogyasztók kénytelenek más szerzők műveit is elolvasni ugyanabban vagy hasonló témában –, de úgy tűnik, hogy az üres könyvek nem tartoznak ide. Mert mivel is adna többet vagy csillapítaná az olvasási vágyat, ha újabbat és újabbat vásárolnánk belőle? Ugyanakkor a politikai kötetek rendkívül kelendők a piacon, például Barack Obama (44. amerikai elnök) harmadik könyve, az „*Egy ígéret földje I*” (2020) már több mint hárommillió példányszámban elkelt az Egyesült Államokban, és szakértők szerint idővel meghaladhatja George W. Bush (43. amerikai elnök) „*Döntési helyzetek*” (2010) és Bill Clinton (42. amerikai elnök) „*Életem*” (2004) eladási rekordjait, azaz a 3,5-4 millió példányszámot (Howart 2023). Elődeitől eltérően Donald J. Trump (még) nem írt kötetet elnöksége meghatározó pillanatairól, de róla már számos könyvet megjelentettek. Ezek közül a tizenkét legnépszerűbb mű összes eladott példányszáma szintén meghaladja a hárommilliót.

Nem lőtt tehát Knowles mellé politikai témájú üres könyvével, de ha még kérdéses, hogy *Miért lett a kötet sikeres*, íme néhány lehetséges ok:

1. Mert olcsó. Ha nem tetszik, akkor is megértel! Jó lesz papírtörlnök, vegyünk rögtön kettőt belőle.
2. Mert környezetbarát. Kevés a benne foglalt szöveg nyomdai tintaigénye.

3. Mert jó az értékelése. Tízezer olvasó csak nem tévedhet!
4. Mert menő. A tévében, a rádióban és az újságokban is szó volt róla, és híres emberek ajánlják, köztük egyenesen a 45. amerikai elnök – ő biztosan tud valamit, amit mi még nem! Talán nem is üres, csak mi nem látjuk rendesen.
5. Mert darálható. Gyorsan megvagyunk vele, és így könnyen elmondhatjuk, hogy mi is elolvastunk egy könyvet, anélkül, hogy túl sok energiát fordítottunk volna rá – kínos, hogy sok az értelmiségi a családban és a barátok közt?
6. Mert felhasználóbarát. Könnyen letehető-folytatható-újrakezdhető. Ön is utálja, ha nem tudja, hol hagyta abba a könyvet, amibe belekezdett? Itt a megoldás!
7. Mert jól néz ki. Letisztult fehér borítójával és középre zárt amerikai zászlós „demokrata”-szamarával igencsak jól mutat a polcokon – lakberendezői *shop the look*.
8. Mert igaz történeten alapul. Már mint azon a politikátörténeti mozzanaton, amikor James A. Garfield és Chester A. Arthur republikánusok üres könyvet adtak ki General W. S. Hancock demokrata jelölt érdemeiről.
9. Mert ez az eredeti. A többi változat csak gyenge másolat, mint az aluljárós „Diorr” vagy „Shanel”.
10. Mert megnevetett – akár az orvos is felírhatná receptre, olyan jót tesz a léleknek. Kis dózisokban, naponta egyszer javallott kinyitni. Túladagolása lehetetlen.

S ha úgy vesszük, Knowles könyve ezzel be is teljesítette létrejöttének elemi célját: megnevetette a stílusára fogékony embereket.

De az is lehet, hogy egy üres lap néha valóban többet mond minden szónál, például a művészetben, beleértve a modern irodalmat vagy festészetet. A biztosított tudás és válasz hiánya talán az, ami önálló gondolkodásra sarkall, megoldások keresésére, innovációra. Vagy további kérdések felvetésére. A *nagy semmi* is tárgyasítható, és képezheti plagizálás tárgyát? Miként jutottunk mi, olvasók, politikusok, médiumok odáig, hogy a *nihil*t ünnepeljünk? Hogy az legyen egy könyv reklámja, a mézes madzag, ami a nehezen megkeresett pénzünkéből végre vásárlásra sarkall, hogy „azért fogod ezt szeretni, mert ez üres” (lásd például Mansbach & Kim 2017)? Ezzel mennyire taksálják az (önjelölt) írók és kiadók

az olvasói igényeket és intelligenciát? És vajon mit árul el mindez a mai politikai diskurzusokról és kommentálásról? E kötet sikere tényleg a baloldal *kiüresedtségét* és *nihilhez* való viszonyát példázza, vagy éppen ellenkezőleg? Mindenesetre, miközben (nemzetközi) *kultusszá* emeltük a *nihil*t, éljeneztük, ünnepeltük, utánoztuk, másoltuk, ezer alakban megjelenítettük; *kiüresítettük*. Nulla szorozva végtelennel nulla.

Felhasznált irodalom

- Adams, James 2020 *This is Why Trump Deserves Trust, Respect and Admiration: „Sincerely Honest”*. Independently published (független kiadás), Egyesült Államok.
- Alapjogokért Központ 2023 *Knowles-könyvajánló*. In Grégor Puppinc 2023 *Lelkiismeret és emberi jogok*. Alapjogokért Központ, Budapest.
- Andrews, Travis M. 2017. március 10. ‘Reasons to Vote for Democrats’ jumps to the top of Amazon’s bestseller list. But its pages are blank. *The Washington Post*. Online: <https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2017/03/10/reasons-to-vote-for-democrats-jumps-to-the-top-of-amazons-bestseller-list-but-its-pages-are-blank/>
- Artsy, Jackson Arn 2020. november 3. Why Democrats are donkeys and Republicans are elephants. *CNN*. Online: <https://edition.cnn.com/style/article/why-democrats-are-donkeys-republicans-are-elephants-artsy/index.html>
- Bäckren, Noona 2023. március 21. Greta Thunberg saa arvokkaan kunniansoituksuen Helsingin yliopistolta [Greta Thunberg given a prestigious distinction by Helsinki University]. *Helsingin Sanomat*. Online: <https://www.hs.fi/kaupunki/helsinki/art-2000009457323.html>
- Bauder, David 2019. szeptember 24. Fox apologizes for ‘disgraceful’ comment about Thunberg. *WAVY.com. Associated Press*. Online: <https://www.wavy.com/news/politics/fox-apologizes-for-disgraceful-comment-about-thunberg/>
- Blank Books LLC 2017 *Everything Great About President Trump. Literally everything*. Independently published (független kiadás), Egyesült Államok.

- Bremner, Jade 2021. július 8. Fox News welcomes back guest it vowed to ban over nasty attack on Greta Thunberg. *news.yahoo.com. The Economist*. Online: <https://news.yahoo.com/fox-news-welcomes-back-guest-133726065.html>
- Brown, Joshua Toby 2021 *Why Trump Deserves Respect & Admiration*. Independently published (független kiadás), Egyesült Államok.
- Bush, George W. 2010 *Döntési helyzetek*. Ulpius-ház, Budapest.
- Clinton, Bill 2004 *Életem 1-2*. Ulpius-ház, Budapest.
- Cobler, Paul 2020. január 28. Ted Cruz's podcast on impeachment trial sits atop iTunes charts. *Dallas News*. Online: <https://www.dallasnews.com/news/politics/2020/01/28/ted-cruz-podcast-on-impeachment-trial-sits-atop-itunes-charts/>
- CPAC Hungary é.n. *Együtt erő vagyunk*. Online: <https://www.cpachungary.com/>
- Daily Wire+ 2021 *How Michael Knowles Went Viral Writing a Blank Book*. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=EWveWquWf8>
- Daley, Char 2017 *Reasons to Vote for Republicans: A Captivating Interpretation*. CreateSpace. Independent Publishing Platform (független kiadás), Egyesült Államok.
- Ewing, Philip 2020. február 5. „Not Guilty”: Trump Acquitted On 2 Articles Of Impeachment As Historic Trial Closes. *NPR*. Online: <https://www.npr.org/2020/02/05/801429948/not-guilty-trump-acquitted-on-2-articles-of-impeachment-as-historic-trial-closes>
- Fox & Friends* 2017. március 10. Interview with Michael J. Knowles. Online: https://twitter.com/foxandfriends/status/840047077639897089?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E840047077639897089%7Ctwgr%5E050d9f7d232891f89b099dea89d75e04c364348b%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.washingtonpost.com%2Fnews%2Fmorning-mix%2Fwp%2F2017%2F03%2F10%2Freasons-to-vote-for-democrats-jumps-to-the-top-of-amazons-bestseller-list-but-its-pages-are-blank%2F
- Fox News* 2019. április 13. Conservative speaker who was assaulted by protester: „This was a warning shot to conservatives”. Online: <https://www.foxnews.com/politics/conservative-speaker-who-was-assaulted-by-protester-this-was-a-warning-shot-to-conservatives>
- Garry, Patrick M. 2019 When Legislatures Become the Ally of Academic Freedom: The First State Intellectual Diversity Statute and Its Effect on Academic Freedom. *South Carolina Law Review*, 71. (1): 181. Online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3715843
- Goldsmith, Liorah 2019. szeptember 27. Michael Knowles event met with student walkout. *Annenberg Media*. Online: <https://www.uscannenbergmedia.com/2019/09/28/michael-knowles-event-met-with-student-walkout/>
- Hawkinson, Katie 2023. március 4. Michael Knowles Says Transgenderism Must Be ‘Eradicated’ at CPAC. *The Daily Beast*. Online: <https://www.thedailybeast.com/michael-knowles-calls-for-eradication-of-transgender-people-at-conservative-political-action-conference>
- Haynes, Suyin 2019. május 24. Students From 1,600 Cities Just Walked Out of School to Protest Climate Change. It Could Be Greta Thunberg’s Biggest Strike Yet. *Time*. Online: <https://time.com/5595365/global-climate-strikes-greta-thunberg/>
- Howart, Josh 2023 *11 Top Publishing Trends (2023-2025)*. Exploding topics. Online: <https://explodingtopics.com/blog/publishing-trends>
- Kearns, Madeleine 2020. február 6. The Final Verdict?. *National Review*. Online: <https://www.nationalreview.com/2020/02/the-final-verdict/>
- Kilander, Gustaf 2023. március 4. CPAC speaker sparks alarm with call for trans people to be ‘eradicated’. *The Independent*. Online: <https://www.the-independent.com/news/world/americas/us-politics/cpac-transgenderism-daily-wire-michael-knowles-b2294252.html>
- King, David 2016 *Why Trump Deserves Trust, Respect and Admiration*. Peter Sinclair Publishing Ltd., Egyesült Államok.
- Knowles, Michael J. 2017 *Reasons to Vote for Democrats – A Comprehensive Guide*. Threshold Edition, Egyesült Államok.

- Knowles, Michael J. 2021. *Speechless: Controlling Words, Controlling Minds*. Regnery Publishing, Egyesült Államok.
- Knowles, Michael J. 2023 *Miért is szavazzunk a libernyákokra? – Átfogó, kimerítő szakmai útmutató*. Alapjogokért Központ, Budapest.
- Koerner, Claudia 2019. szeptember 23. Fox News Apologized To Greta Thunberg After A Pundit Called Her „Mentally Ill”. *BuzzFeed News*. Online: <https://www.buzzfeednews.com/article/claudiakoerner/fox-news-apologized-greta-thunberg-mentally-ill>
- Kundera, Milan 1984 *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Újabb és magyar nyelvű kiadás lásd például: 2010 Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Mansbach, Adam – Kim, Na 2017. április 22. Your Whole Family Will Love These Political Books – Because They’re Blank. *New York Times*. Online: <https://www.nytimes.com/2017/04/22/opinion/your-whole-family-will-love-these-political-books.html>
- McClure, Kelly 2023 március 4. CPAC speaker says, „Transgenderism must be eradicated,” while claiming it doesn’t exist. *Salon*. Online: <https://www.salon.com/2023/03/04/cpac-speaker-says-transgenderism-must-be-eradicated-while-claiming-it-doesnt-exist/>
- Obama, Barack 2020 *Egy ígéret földje I*. HVG Könyvek, Budapest.
- Pergament, Alan 2021. május 25. WHLD switches format to conservative talk hosts, led by Dan Bongino. *The Buffalo News*. Online: https://buffalonews.com/entertainment/whld-switches-format-to-conservative-talk-hosts-led-by-dan-bongino/article_fc81102-bd60-11eb-bb57-3f2395870f0c.html
- Read, Rupert 2021 október 9. Opinion: This year’s Nobel Peace Prize should’ve gone to Greta Thunberg. *The Independent*. Online: <https://www.independent.co.uk/voices/greta-thunberg-nobel-peace-prize-climate-b1935328.html>
- Schneider, Oscar 2019. május 16. Belgian university will honour young climate-activist Greta Thunberg. *The Belgian Times*. Online: <https://www.brusselstimes.com/all-news/belgium-all-news/56837/university-of-mons-to-honor-greta-thunberg-nicolas-hulot-nicolas-terne/>
- Sengupta, Somini 2019. november 12. Greta Thunberg Sets Sail, Again, After Climate Talks Relocate. *The New York Times*. Online: <https://www.nytimes.com/2019/11/12/climate/greta-thunberg-return-europe.html>
- Simon & Schuster é.n. *Threshold Editions*. Online: <https://www.simonandschuster.com/authors/Threshold-Editions/80028338>
- South China Morning Post* 2022. február 1. Nobel Peace Prize 2022 nominees include Myanmar’s shadow government. Online: <https://www.scmp.com/news/world/europe/article/3165527/nobel-peace-prize-nominees-include-suu-kyis-party-greta-thunberg>
- Swedish Women’s Educational Association (svédül) 2019. március 30. Årets *Svenska Kvinna 2019* [Swedish Woman of the Year 2019]. Archiválva: <https://web.archive.org/web/20210312072918/https://translate.google.com/translate?hl=en&sl=auto&tl=en&u=https%3A%2F%2Fwww.nrk.no%2Frogaland%2Fgreta-thunberg-hedres-med-miljopris-1.14485056>
- The Nordic Page* 2019 Swedish Climate Activist Will Use Prize Money from Norway to Sue Norway. Online: <https://www.tnp.no/norway/politics/swedish-climate-activist-will-use-prize-money-from-norway-to-sue-norway/>
- The Rush Limbaugh Show* 2019 Online: <https://www.rushlimbaugh.com/>
- The Seattle Times* 2019. április 12. Student charged over protest at anti-transgender speech. Online: <https://www.seattletimes.com/nation-world/nation/conservative-speaker-michael-knowles-speech-disrupted/>
- The University of British Columbia 2021 *2021 Honorary Degree Recipients – Okanagan Graduation*. Online: <https://graduation.ok.ubc.ca/honorary-degrees/2021-honorary-degree-recipients/>
- The Washington Post* 2019. április 12. Conservative Speaker Michael Knowles Speech Disrupted. Archiválva: https://web.archive.org/web/20190425061247/https://www.washingtonpost.com/national/conservative-speaker-michael-knowles-speech-disrupted/2019/04/12/4f486d72-5d7c-11e9-98d4-844088d135f2_story.html?utm_term=.8a09e6efac8f

- Them* 2023 CPAC Speaker Michael Knowles Says „Transgenderism Must Be Eradicated”. Online: <https://www.them.us/story/michael-knowles-transgenderism-cpac>
- Those Catholic Men* 2017. szeptember 26. An Interview with the Catholic of the Daily Wire. Online: <https://thosecatholicmen.com/articles/an-interview-with-the-catholic-of-the-daily-wire/>
- Tierney, Michael P. 2017 *Reasons to Vote for Republicans: A Comprehensive Guide*. Independently published (független kiadás), Egyesült Államok.
- Torgersen, Hilde 2019. március 22. Greta Thunberg is honored with an environmental award. *NRK (TV/Radio/Internet) News Agency*. Online: https://www-nrk-no.translate.google.com/translate?sl=no&tl=en&_x_tr_sl=auto&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=hu
- Vice* 2023. március 6. CPAC Speaker Calls for Eradication of ‘Transgenderism,’ Crowd Goes Wild. Online: <https://www.vice.com/en/article/bvjgnq/cpac-transgenderism-speaker-called-for-eradication>
- Vogue Scandinavia* 2023. február 2. Greta Thunberg has been nominated for the Nobel Peace Prize. Online: <https://www.voguescandinavia.com/articles/greta-thunberg-has-been-nominated-for-the-nobel-peace-prize>
- Westwood One 2023 *The Michael Knowles Show*. Online: <https://www.westwoodone.com/programs/news-and-talk/daily-talk/the-michael-knowles-show/>
- Wikipedia é.n. *Michael Knowles (Political Commentator)*. Online: [https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Knowles_\(political_commentator\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Michael_Knowles_(political_commentator))
- Yale Daily News* 2014. március 7. The Modern Renaissance Man: Michael Knowles on Art, Politics and Jimmy McMillan. Online: <https://yaledailynews.com/blog/2014/03/07/the-modern-renaissance-man-michael-knowles-on-art-politics-and-jimmy-mcmillan/>



Fortepan / Magyar Rendőr
Budapest. Olimpia park (Stollár Béla utca), a Belügyminisztérium épülete,
a mai Képviseleti Irodaház ("Fehér Ház"). (1950)

SZERZŐINK

A. Gergely András (Budapest, 1952–2023) PhD, folyóiratunk örökös főszerkesztő-helyettese.

Almadi Sejla (Tata, 1986) adjunktus, Világgazdasági Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem; vendégoktató, KEDGE BS – Bordeaux; vezető, R.E.D. & Publishing.
sejla.almadini@uni-corvinus.hu

Bodnár Dániel (2002. Nyíregyháza), a Debreceni Egyetem tanárszakos hallgatója, a Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ Oktatáskutató Gyakornoki Program, MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport oktatókutató gyakornoka.
bodnardaniel11@gmail.com

Ceglédi Tímea (1984. Budapest), a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar adjunktusa, MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport, pillérvezető.
ceglei.timea@arts.unideb.hu

Csepeli György (Budapest, 1946) DSc, ELTE TáTK professzor emeritus, a Szociológiai Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalmi Kutatások Doktori Programjának alapítója, közel 600 tudományos mű szerzője.
csepeli.gyorgy@gmail.com

Gyáni Gábor DSc, történész, az MTA rendes tagja, az ELTE TáTK egyetemi tanára. A hazai társadalomtörténet és mentalitástörténet meghonosítója.

Hankiss Elemér (Debrecen, 1928 – Budapest, 2015) szociológus, irodalomtörténész, értékutató.

Dr. Koncz Gábor PhD (Sárospatak, 1947) PhD, egyetemi magántanár, a Magyar Comenius Társaság alelnöke.
drgaborkoncz@t-online.hu

Jancsák Csaba (1972. Tatabánya) a Szegedi Tudományegyetem egyetemi docense, az Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, Alkalmazott Társadalomtudományok Tanszék vezetője.
jancsak.csaba@szte.hu

Kiss Dávid (2000. Debrecen), a Debreceni Egyetem tanárszakos hallgatója, a Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ Oktatáskutató Gyakornoki Program, MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport oktatókutató gyakornoka.
kiss.d.mihaly@gmail.com

Kovács Éva PhD a HUN-REN TK Szociológiai Intézet kutató professzora, és a bécsi Wiesenthal Intézet Holokauszt Tanulmányok tudományos igazgató helyettese, habil egyetemi docens. A 20. század hangja archívum és kutatóműhely alapítója.
kovacs.eva@tk.hu

Losonczi Ágnes (Debrecen, 1928) DSc, professor emerita, Széchenyi Díjas társadalomkutató

Paksi Veronika PhD, a HUN-REN TK Szociológiai Intézet tudományos munkatársa, a Szegedi Tudományegyetem oktatója. Kutatási területei: nők a természettudományban, munka és magánélet egyensúlya, a tudományos karrier akadályai.
paksi.veronika@tk.hu

Papp Hunor (2000. Gyula), a Debreceni Egyetem tanárszakos hallgatója, a Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ Oktatáskutató Gyakornoki Program, MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport oktatókutató gyakornoka.
papphunor76@gmail.com

P. Szűcs Julianna PhD professor emerita, habil egyetemi tanár, művészettörténész, kritikus, újságíró

Sólyom Olga közgazdász, Holokauszt túlélő, aki rendszeresen beszélget a fiatalokkal életéről, az elmúlt évtizedek politikatörténetéről.

Szabó Miklós PhD Kulturális Antropológus, Az ELTE Társadalomtudományi Kar oktatója. Főbb kutatási területei: politikai antropológia, néprítasok antropológiája.
miklos.szabo12@gmail.com

Szilágyi Erzsébet (Pécs-Somogy, 1940) professor emerita. Kutatóként és oktatóként döntően a közönség filmreceptióját vizsgálta. A Fórum Film Alap és az OTDK Társadalomtudományi Szekció elnöke, a Magyar Filmklub és Filmbarátok Szövetség elnökségi tagja.
szilagyizsoka40@gmail.com

Tardos Katalin PhD, a HUN-REN TK Szociológiai Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: nők a kutatásban, befogadás és kirekesztés, az életkori sokszínűség a munkaerőpiacon. Jelentős nemzetközi kutatások partnere: FP6 Recwowe, UNTWIST.
tardos.katalin@tk.hu

Tibori Timea (Békéscsaba, 1950) CSc, társadalomkutató, a KéK főszerkesztője.
ttibori@t-online.hu

Vitányi Iván (Debrecen, 1925 – Budapest, 2021) művelődésszociológus, filozófus, kultúrpolitikus, a KéK alapító főszerkesztője



Európai Unió
Európai Regionális
Fejlesztési Alap



BEFEKTETÉS A JÖVŐBE



Sajtóközlemény

Projekt Zárórendezvényt szervezett a Kesztyűgyár

2023. 11. 21.

A VEKOP-6.2.1-15-2016-00013 „Budapest-Józsefváros, Magdolna-Orczy Negyed Szociális Városrehabilitációs Program” című projekt zárórendezvénye 2023. november 21-én 9 órától 14 óráig került megrendezésre a 1084 Budapest, Mátyás tér 15. sz. alatti Kesztyűgyár Közösségi Házban, a Józsefváros Közösségeiért Nonprofit Zrt. Kesztyűgyár Közösség Ház szervezésében. A projektet BUDAPEST FŐVÁROS VIII. KERÜLET JÓZSEFVÁROSI ÖNKORMÁNYZAT, mint projektgazda konzorciumban a Józsefvárosi Szociális Szolgáltató és Gyermejkölési Központtal, a MORAVCSIK Alapítvánnyal, valamint a Józsefváros Közösségeiért Nonprofit Zrt-vel valósította meg a Széchenyi2020 program keretében, 2 milliárd Ft vissza nem térítendő európai uniós támogatásból, amely összeget az Európai Regionális Fejlesztési Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásban biztosított, továbbá, több mint 500 millió Ft-ból a Józsefvárosi Önkormányzat költségvetéséből.

A fejlesztés Budapest Józsefváros Kálvária tér környékén élő hátrányos helyzetű lakosság életkörülményeinek javítását, társadalmi és fizikai rehabilitációját célozta meg. A szociális célú településrehabilitációval érintett akcióterületen élők száma 5.717 fő volt. Az érintett lakók fizikai környezetének fejlesztése céljából - többek között - 304 lakóegység került helyreállításra, 1 közösségi és szociális mosoda épült, megújításra került a Kálvária tér. Önkormányzati lakóépületek kerültek felújításra; zöldudvar fejlesztés, kialakítás 8, homlokzatfelújítás 2, teljes felújítás pedig 2 lakóház esetében történt a lakók környezetének megtámogatása érdekében. Az érintett lakók munkaerőpiacra való bejutását, visszatérését, képzését, közösségi életét társadalmi megújító programok támogatták, többek között OKJ-s képzések, informatikai tanfolyam, állásbörzék, továbbtanulást segítő szakmaválasztó börzék, különböző Mentor Programok. A Fókusz Közösségi Térben kismamákat segítő gyermekfelügyelettel egybekötött életmód és munkába állást segítő programok segítettek. Az akcióterületi lakosok bűnmegelőzési és dropprevenciós programsorozaton, családi-, egészségtudatosságot fejlesztő, valamint zenei közösségi rendezvénysorozatokon vehettek részt.

A sajtónyilvános zárórendezvényen a vendégeket Rádai Dániel, Józsefváros alpolgármestere köszöntötte, majd a 2005-ben megkezdődött Magdolna negyed szociális városrehabilitációs programjait Dr. Horváth Dániel, a Rév8 Zrt. igazgatóságának elnöke mutatta be. A projekt keretében megvalósult beruházásokat, fejlesztéseket, szoft tevékenységet, társadalmi felzárkóztatást megcélzott programokat, elért eredményeket Sárkány Csilla, a Rév8 Zrt. vezérigazgatója előadásában ismerhették meg a jelenlévők. Kerékgyártó Anna szociológus, kutató egy aktuális, Józsefvárost érintő szociális, lakhatási, közbiztonsági helyzetet elemző tanulmányt osztott meg a közönséggel. Ezután a Józsefváros Közösségeiért Nonprofit Zrt. Kesztyűgyár Közösség Házának közösségi igazgatója, Csőke Zita a projekt társadalmi felzárkóztatásra irányuló programok, Kesztyűgyár általi megvalósításáról számolt be, amit ezeknek a programoknak a megvalósítóival és a résztvevőivel, az akcióterületi lakókkal interaktív kerekasztal beszélgetés követett. Végezetül az előadók és a vendégek, érdeklődők kötetlenül beszélgethettek a projektről.

Fontos volt, hogy a projekt megvalósításában részt vett partnerek, a programokba bevont lakosok a projekt eredményeiről tájékoztatást kapjanak, amit a Projekt Zárórendezvény biztosítani tudott.

A megvalósult projektről tájékoztató füzet készült, amelyet a helyszínen megkaptak a vendégek, és a Kesztyűgyár Közösségi Házban továbbra is elérhető a Kedves érdeklődők számára.

A projektről bővebben a www.jozsefvaros.hu/otthon/varosfejlesztes/magdolna-orczy-negyed-program oldalon olvashatnak.

További információ kérhető:

Sárkány Csilla projektmenedzser, Rév8 Zrt.
sarkany-csilla@rev8.hu



*Fortepan / Ungvári György
Váci utca, szemben a 6-os számú épület, a Kristóf tér sarkán, a Kristóf-ház. (1948)*